

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

آمایش محیط

فصل نامه

سال شانزدهم - شماره ۶۲ - پاییز ۱۴۰۲

دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر

مدیر مسئول: دکتر مجید شمس

سردبیر: دکتر بیژن رحمانی

مدیر داخلی: فائزه خرمیان

هیأت تحریریه:

۱. دکتر اصغر نظریان	استاد گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت معلم تهران
۲. دکتر سیمین تولانی	استاد گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت معلم تهران
۳. دکتر بیژن رحمانی	دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه شهید بهشتی
۴. دکتر شهریار خالدی	استاد گروه جغرافیا، دانشگاه شهید بهشتی
۵. دکتر مجید شمس	استاد گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر
۶. دکتر مسعود مهدوی	استاد گروه جغرافیا، دانشگاه تهران
۷. دکتر عباس ملک حسینی	دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر
۸. دکتر کیانوش ذاکر حقیقی	دانشیار گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

همکاران علمی این شماره:

دکتر بیژن رحمانی، دکتر شهریار خالدی، دکتر مجید شمس، دکتر محمد تقی رضویان، دکتر سید داود موسوی، دکتر هوشنگ سرور، دکتر کیانوش ذاکر حقیقی، دکتر منیژه لاله پور، دکتر عباس معروف نژاد، خانم بتول مجیدی، دکتر مهرداد رضوانی پور، دکتر مصطفی شاهینی فر، دکتر میرنجف موسوی، دکتر اشکان بیات

گرافیک و صفحه آرایی: دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر - فائزه خرمیان

ویراستار فارسی: دکتر علیرضا روزبهانی

ویراستار انگلیسی: دکتر حمیدرضا خلجی

نشانی: ملایر، بالاتر از پارک سیفیه، دانشگاه آزاد اسلامی، دفتر فصلنامه جغرافیایی آمایش محیط

تلفن و دورنگار: ۰۸۱-۳۲۲۲۷۸۳۶

نشانی پایگاه اینترنتی: Ebtp.malayeriau.ac.ir

نشانی پست الکترونیکی: amayesh_azad@yahoo.com

بهاء تک شماره: ۳۰۰۰۰ ریال

این مجله بر اساس نامه شماره ۸۹/۳۱۸/۱۰۴۴۳۷ مورخ ۸۹/۱۲/۱۴ از وزارت علوم، تحقیقات و

فناوری درجه علمی - پژوهشی دریافت نموده است.

این مجله همچنین در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) و نیز پایگاه اطلاعات علمی کشور (SID) نمایه سازی شده است.

نویسندگان مسئول محتوا و پاسخگویی نظرات ارائه شده در مقاله و نوشته‌های خود هستند.

راهنمای نگارش مقاله

فصل نامه‌ی جغرافیایی آمایش محیط

مجله‌ی علمی- پژوهشی آمایش محیط دانشگاه آزاد اسلامی ملایر آمادگی خود را جهت پذیرش مقاله‌ی تحقیقی- تخصصی در کلیه‌ی گرایش‌های جغرافیا اعلام می‌دارد.

نکات قابل توجه جهت نگارش مقاله

۱. مقاله باید نتیجه‌ی پژوهش‌های شخصی نویسنده (منتج از طرح‌های تحقیقاتی و یا رساله‌های دکتری) باشد و قبلاً در نشریه‌ای چاپ نشده باشد. در مورد مقالات ارائه شده در مجامع علمی، مشخصات کامل مجمع باید با مقاله همراه گردد. ترجمه‌هایی که به تأیید هیأت تحریریه رسیده و از کیفیت خوبی برخوردار باشند نیز پذیرفته می‌شود.

۲. مقالات مروری (Review Article) از نویسندگان مجرب و صاحب مقالات پژوهشی در زمینه‌ی مورد بحث به شرطی پذیرفته می‌شود که منابع معتنا بهی مستند تحقیق قرار گرفته باشند.

۳. مقاله باید سلیس، روان و از نظر دستور زبان درست باشد و در انتخاب واژه‌ها دقت کافی شده باشد (مقاله می‌تواند به زبان فارسی یا انگلیسی باشد).

۴. در متن فارسی باید تا حد امکان از معادل فارسی کلمات لاتین استفاده شود و چنانچه معادل فارسی به اندازه‌ی کافی رسا نباشد، می‌تواند با ذکر شماره در بالای معادل، عین کلمه لاتین را در زیرنویس آورد.

۵. مقالات ارسالی باید از طریق سایت فصلنامه به آدرس Ebtp.malayeriau.ac.ir ارسال شود (توضیحاً، مقالات ارسالی تنها از طریق سایت پذیرفته خواهد شد).

۶. فاصله‌ی تقریبی میان سطور ۱ سانتی‌متر با قلم نازنین (B Nazanin) نازک فونت ۱۳ (برای مقالات لاتین با قلم تایمز ۱۲) و عناوین با فونت تیترا ۱۲ (B titr) حروفچینی و همراه با دیسکت مقاله، تحت نرم‌افزار word2007، 2010، ارسال شود.

۶. صفحه‌ی اول باید شامل: نام، نام خانوادگی، عنوان مقاله، نشانی کامل و شماره تلفن و پست الکترونیکی نویسنده (ها) و منابع مالی تحقیق (در صورت لزوم) باشد.

۷. متن مقاله باید به ترتیب شامل: عنوان مقاله بدون نام نویسنده (ها)، خلاصه (چکیده)، سه تا پنج کلمه‌ی کلیدی در مورد زمینه‌ی تحقیق، مقدمه، روش بررسی، نتایج و بحث، و نتیجه‌گیری، تشکر (در صورت نیاز)، خلاصه‌ی انگلیسی و فهرست منابع باشد.

۸. خلاصه‌ی انگلیسی باید بر روی یک صفحه‌ی جداگانه، به ترتیب شامل عنوان مقاله، نام نویسنده(ها) نشانی کامل (به صورت زیر نویس)، متن، و سه تا پنج کلمه کلیدی باشد. مقالات خارجی باید همراه با یک خلاصه‌ی فارسی و انگلیسی باشد.

۹. جدول‌ها به تعداد محدود با شماره و عنوان تایپ شده در بالا و توضیحات و منبع جدول در زیر آن.
۱۰. شکل‌ها، نمودارها و نقشه‌ها به تعداد محدود با کیفیت خوب، با شماره، عنوان، توضیح و منبع در زیر آن.

۱۱. منابعی باید در پایان مقاله در قسمت «منابع و مأخذ» ذکر شود که در متن نیز مورد استفاده قرار گرفته باشد.

۱۲. به منظور نگارش منابع پایانی به موارد زیر توجه گردد:

مجلات معتبر علمی: نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده اول.....، نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده آخر. سال انتشار. عنوان مقاله. نام کامل مجله، شماره جلد(شماره دوره): شماره صفحات.
مثال:

رفعیان، ا.، درویش صفت، ع.، نمیریان، م. ۱۳۸۵. بررسی قابلیت تصاویر ماهواره لندست ۷. مجله منابع طبیعی ایران، ۸۴۳-۸۵۲: (۴) ۵۶

Pottine, M., casentini, B., Fazi, S., giovanardi, F. 2007. A revision of TRIX for tropic status assessment in the European Water Framework Directive application. Journal of Environmental Pollution, 24(3):413-426.

مقالات: نام خانوادگی و نام نگارنده، تاریخ انتشار مقاله، عنوان مقاله، عنوان اختصاری یا کامل مجله، شماره‌ی مجله و شماره‌ی اولین و آخرین صفحه‌ی مقاله خواهد آمد.

همایش‌ها و کنفرانس‌ها: نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده اول.....، نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده آخر. سال برگزاری. عنوان مقاله. نام همایش، محل برگزاری، روز، ماه. شماره صفحات.
مثال:

ثقفی، م.، شریفی، م.، هلجی اسدی، م. ۱۳۸۴. بررسی پتانسیل باد در استان قزوین برای احداث نیروگاه برق بادی. پنجمین همایش ملی انرژی، تهران، ۱۷-۱۶ شهریور. ۶۳۷-۶۵۸.

پایان‌نامه: نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده اول..... سال انتشار. عنوان پایان‌نامه. مقطع و رشته تحصیلی، نام دانشگاه. تعداد کل صفحات.

مثال:

مشکیان، ع. ۱۳۸۱. بررسی و ارزشیابی محیطی و بیولوژیکی میزان غلظت سرب در کارگران خدمات شهری در یکی از مناطق پر ترافیک شهر تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته بهداشت حرفه‌ای، دانشگاه تربیت مدرس. ۲۵۳ صفحه.

کتاب (تألیف): نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده اول.....، نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده آخر. سال انتشار. عنوان کتاب. شماره چاپ. ناشر. صفحات کتاب.

مثال:

ترکیان، ا. ۱۳۸۰. مهندسی کنترل آلودگی هوا. چاپ اول. انتشارات دانشگاه صنعتی شریف. ۱۵۷ صفحه.

Cheng, G. 1984. Problems on Zonation of high altitude Permafrost. Second Edition. Oxford University Press. 853P.

کتاب (ترجمه): نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده اول.....، نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده آخر. سال انتشار. عنوان کتاب. نام و نام خانوادگی مترجم. شماره چاپ. ناشر. صفحات کتاب.

منابع الکترونیک: نام خانوادگی، حرف اول نام نویسنده اول..... سال انتشار. عنوان مقاله. نام مجله. شماره جلد. نام سایت اینترنتی.

۱۴. هیأت تحریریه در قبول و یا رد مقالات رسیده مجاز است و در صورت پذیرفته نشدن، مقاله برگردانده نمی‌شود.

۱۵. نویسندگان مقاله مسئول محتوی و پاسخ گوی نظرات ارائه شده در مقالات و نوشته‌های خود خواهند بود.

نشانی: ملایر- پارک سیفیه- دانشگاه آزاد اسلامی- ساختمان شماره ۲ (مبتکران)- معاونت پژوهشی

دفتر فصل نامه جغرافیایی آمایش محیط- تلفکس: ۰۸۱-۳۲۲۲۷۸۳۶

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	ارائه الگوی تاب آوری اجتماعی در محلات قدیمی شهری (مطالعه موردی: محله اوین) منصوره سادات مظلوم، آزیتا رجبی
۲۱	نگرش تحلیلی بر تحقق پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور در طرح توسعه‌ی شهری فرحزاد تهران مهشید تاج‌دینی، منوچهر طبیبیان، مسعود الهی
۵۲	بررسی میزان انطباق دریاچه شهدای خلیج فارس تهران با الگوی مکان بوم شناختی نیما صیاد، حسین ذبیحی، زهرا سادات سعیده زرآبادی
۷۱	ارزیابی تطبیقی میزان عدالت جنسیتی با رویکرد ارتقاء توانمندسازی زنان در بهره‌گیری از فضای شهری با تاکید بر مفهوم سقف شیشه‌ای (مطالعه موردی: شهر قزوین) رحیم هاشم‌پور، الهام کاکاوند
۹۱	بازتعریف هویت فضاهای جمعی شهری در منطقه راه آهن اهواز سجاد معماردزفولی، محسن تابان، مصطفی مسعودی‌نژاد، محمدابراهیم مظهری
۱۰۷	طراحی منظر شهری پایدار مبتنی بر مشارکت مردمی در مدیریت نوین کلان شهرها (نمونه موردی: پهنه رودکی واقع در منطقه یازده شهر تهران) ایمان درودی، محمد رضا زند مقدم، زینب کرکه آبادی
۱۲۵	تبیین و تحلیل الگوی حکمروایی خوب در توسعه اقتصادی آسیای جنوب غربی غلامرضا محمدی، ربیاز قربانی نژاد، کیومرث یزدان پناه، اعظم یوسفی
۱۴۱	بررسی تأثیرات شهرنشینی بر گذر رودخانه قره‌سو در شهر کرمانشاه با استفاده از مدل SWOT سیروس رضایی، بیژن رحمانی
۱۵۹	تحلیل آینده‌نگری تغییرات کاربری اراضی شهری با استفاده از آنالیز تصاویر ماهواره ای (نمونه موردی: شهر تبریز) حمید نورش، کریم حسین زاده دلیر
۱۸۳	تحلیل نقش کنشگران طرح‌های توسعه شهری در ساماندهی و توسعه کالبدی-فضایی شهری با مدل مکتور (مطالعه موردی: منطقه ۳ شهر زنجان) مجید حضرتی، محمدتقی حیدری، جعفر مهدیون

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۰۸/۲۱ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۹۹ /۰۱/۲۰

ارائه الگوی تاب‌آوری اجتماعی در محلات قدیمی شهری (مطالعه موردی: محله اوین)

منصوره سادات مظلوم (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)
آزینا رجیبی* (دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)

چکیده

مخاطرات طبیعی و انسانی از مهم‌ترین مشکلات محلات قدیمی شهرها می‌باشند که در صورت نبود آگاهی و آمادگی و مشارکت اجتماعی بین ساکنین محلات خسارات زیادی به دنبال دارد. از این رو با توجه به وجود مسائل ناشی از بروز وقایع، توجه به تاب‌آوری اجتماعی در این محلات تأکید می‌شود. بنابراین پژوهش حاضر باهدف بررسی شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی در پی ارائه الگو از تاب‌آوری اجتماعی برای محلات قدیمی (محله اوین به‌عنوان محله مورد مطالعه) است. روش پژوهش تحقیقی و استفاده از اسناد کتابخانه‌ای و داده‌های میدانی می‌باشد. جامعه آماری پژوهش شامل ساکنین محله (به تعداد ۱۵۰ نفر) و گروه خبرگان (۱۵ نفر به روش گلوله برفی) می‌باشند. داده‌های پژوهش پس از جمع‌آوری پرسشنامه، با استفاده از آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه ANOVA و آزمون تعقیبی شفه و مدل PLS تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نتایج یافته‌ها بیانگر این است که محله اوین در بین شاخص‌های مورد بررسی، به ترتیب از شاخص اقتصادی (۳/۰۴)، کالبدی- نهادی (۲/۸۹)، زیست‌محیطی (۲/۸۸) و در نهایت سرمایه اجتماعی (۲/۸۴) برخوردار است. نتایج حاصل از تحلیل عاملی و استنباطی گویای مطلوب بودن تمامی شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی در محله می‌باشد. نتایج تحلیل‌های مدل معادلات ساختاری نیز نشان داد که شاخص سرمایه اجتماعی (مشارکت) و در میان زیرشاخص‌های این شاخص خودانگیختگی به‌عنوان مهم‌ترین شاخص می‌تواند در الگو تاب‌آوری اجتماعی محلات قدیمی و به‌ویژه محله اوین مؤثر باشد. با بررسی اوزان سایر شاخص‌ها به ترتیب شاخص اقتصادی، کالبدی- نهادی و زیست‌محیطی در مراتب بعدی در ترسیم الگوی تاب‌آوری اجتماعی محله اوین اثرگذار هستند.

واژه‌های کلیدی: تاب‌آوری اجتماعی، تهران، محلات قدیمی، محله اوین

---

* نویسنده رابط:

مقدمه

امروزه، بیشتر شهرها و جوامع سکونتگاهی در مکان‌هایی ایجاد یا بنا شده‌اند که به لحاظ مخاطرات طبیعی در معرض وقوع انواع سوانح هستند و در برابر تهدیدات ناشی از بلایای طبیعی و انسانی آسیب‌پذیر می‌باشند (احمدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۰). در مقیاس جهانی نیز، ممکن است در معرض مخاطرات ناشی از پخش مواد سمی و یا حملات تروریستی قرار گیرند (تقوایی و جوزی خمسلویی، ۱۴۰۱: ۴۸). از این رو این خسارت‌های فراوان ناشی از مخاطره‌های طبیعی و انسانی به محیط و کالبد سکونتگاه‌های انسانی موجب شده است که مفهوم تاب‌آوری برای کاهش آثار سوانح، به حوزه‌ای مهم در عرصه مدیریت بحران تبدیل شود (Omand, 2005: 14-18)؛ بنابراین توجه به بحث تاب‌آور نمودن شهرها امری مهم و حیاتی به‌شمار می‌رود (نامجویان و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۳). بدین جهت، مفهوم تاب‌آوری وارد حوزه برنامه‌ریزی و به‌ویژه برنامه‌ریزی شهری با جهت‌گیری‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، مدیریتی و ... شده است (پریزادی و فصیحی، ۱۳۹۶: ۹). بنابراین نگرش جهانی در برابر خطرات و تغییرات از کاهش آسیب‌پذیری به افزایش تاب‌آوری تغییر کرده است. تاب‌آوری ظرفیت هر سیستم برای مواجه شدن با تغییرات خارجی است، درحالی‌که ساختارش، عملکردش و هویتش را حفظ کند (Holling, 1973: 987) و به‌عنوان توانایی بازگرداندن پس از یک رویداد فاجعه‌آمیز معنی شده است (محمدپورلیما و همکاران، ۱۳۹۹: ۹۹). می‌توان گفت یکی از عواملی که به‌طور گسترده بر تاب‌آوری تأثیر دارد، تاب‌آوری اجتماعی و حضور شبکه‌های اجتماعی در بین ساکنین می‌باشد (Healey, 1998). تجربه‌های بحران‌های به وقوع پیوسته در دهه‌های اخیر به‌روشنی بر نقش انسان در تاب‌آوری شهرها تأکید ورزیده است (مبارکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲). سنجش تاب‌آوری اجتماعی در برابر بلایا می‌تواند در افزایش آگاهی در میان جوامع در معرض خطرات بحران با مشخص کردن عناصر اساسی سیستم‌های در معرض خطر و اولویت‌بندی نیازها و اهداف جامعه از طریق ارزیابی مشارکتی کمک کند (Saja et al, 2018: 862). می‌توان گفت اگر توجه به جنبه‌های اجتماعی در تاب‌آوری بیشتر از توجه به زیرساخت‌های کالبدی و فیزیکی در مدیریت بحران اهمیت نداشته باشد، دست‌کم به همان اندازه حائز اهمیت است. تاب‌آوری اجتماعی به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای باعث دوام و استحکام اجتماع می‌گردد (رحیمی، ۱۳۹۴: ۹۵). دیدگاه‌های مختلف تاب‌آوری برای ظرفیت‌های انعطاف‌پذیری آن‌ها در زمینه خاص سکونتگاه‌های شهری امری ضروری است. برای تحقق این امر لازم است بسته به نوع سکونتگاه‌ها و آسیب‌ها و چالش‌های خاص آن‌ها الگوهای تاب‌آوری‌شان مشخص شود. کشور ایران به دلیل ویژگی‌های اقلیمی، زمین‌شناختی و به‌ویژه قرارگیری روی کمربند زلزله‌خیز آلپ-همیالیا، از جمله آسیب‌پذیرترین کشورهای دنیا محسوب می‌شود؛ به‌طوری‌که شاخص ریسک بحران برنامه‌ی توسعه‌ی سازمان ملل (۲۰۰۴)

نشان می‌دهد بعد از ارمنستان، ایران بالاترین آسیب‌پذیری زلزله را در بین کشورهای جهان دارد و ۳۱ مورد از ۴۰ نوع بلایای طبیعی در ایران رخ داده است (رضایی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۶). در این میان، کلان‌شهر تهران به دلیل قرارگیری در پهنه خطر لرزه‌ای بالا و با موقعیت پایکوهی و وجود گسل‌های فراوان و همین‌طور رعایت نکردن اصول ایمنی مانند ساخت‌وساز در حریم گسل‌ها و مناطق مستعد ناپایداری زمین‌شناختی، طراحی و اجرای ساختمان‌ها و تأسیسات حیاتی نامناسب با شدت لرزه‌خیزی احتمالی، نبود برنامه و توانمندی عملیاتی لازم برای مدیریت سوانح در مرحله‌ی پاسخ و مقابله با تبعات وقوع سانحه و وجود بافت‌های آسیب‌پذیر و فرسوده متعدد، در شرایط نامناسبی قرار دارد (رضایی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۶). محله اوین (محله موردنظر در پژوهش) در منطقه یک شهر تهران به‌عنوان یکی از محلات قدیمی شهر می‌باشد که به دلیل توسعه بافت متراکم و تداوم توسعه در نواحی کوهپایه‌ای و قدمت بالای ساختمان‌ها دچار فرسودگی از نظر کالبدی و کم‌وکاستی‌های در زمینه ایمنی و امنیت ناشی از سوانح و مخاطرات طبیعی و انسانی شده است. این محله در بخش ریسک‌پذیری بالای پایکوهی البرز قرار داشته و بیشترین میزان خطرپذیری را در منطقه و شهر دارد. با توجه به اینکه این محله بستر کالبدی مناسبی در مواقع بحران‌های ناشی از زندگی شهری ندارد و از طرفی دیگر ساکنان بومی این محله حس تعلق مکان و هویت محله را دارند می‌توان با ایجاد سیستم‌های مشارکتی تاب‌آوری اجتماعی را در این محله ارتقاء داد چراکه بستر مناسب مشارکت شهروندان محیاست و در بحث تاب‌آوری اجتماعی این اتفاق نمی‌افتد مگر با ایجاد و تقویت سیستم‌های مشارکت شهروندان که موجب هم‌افزایی و سینرژی خواهد گردید. از این‌رو پژوهش حاضر درصدد است با بررسی شاخص‌های مرتبط به تبیین الگوی تاب‌آوری اجتماعی در محله قدیمی اوین بپردازد. و در این راستا به دنبال پاسخ به سؤال زیر است. وضعیت موجود تاب‌آوری اجتماعی ساکنان محله چگونه است؟ الگویی مناسب با تاب‌آوری اجتماعی محله قدیمی چگونه الگویی است؟

در زمینه تاب‌آوری و به‌ویژه تاب‌آوری اجتماعی پژوهش‌های مختلفی در خارج و داخل کشور صورت گرفته است که برخی از مهم‌ترین آنان در ادامه آمده است. ماروم (۲۰۱۴) به بررسی میزان آسیب‌پذیری اجتماعی شهر بانکوک در برابر شهرنشینی و مخاطرات طبیعی پرداخته است. نتایج پژوهش نشان داد که سرمایه اجتماعی می‌تواند در درک خطر جهت تاب‌آوری مؤثر باشد. زانگ و همکاران (۲۰۱۳) در پژوهشی با عنوان مدیریت بحران اجتماع‌محور: بررسی اجمالی فرآیند آن در کشور چین به ارائه چارچوبی جهت مدیریت سوانح اجتماع‌محور در کشور چین پرداخته‌اند. در این پژوهش بر شاخص‌های ایجاد نهادهای غیردولتی، آموزش جامعه در برابر بحران‌ها، تولید و انتقال دانش، ایجاد سازمان‌ها و تعریف و عملکرد سازمانی آن‌ها در برابر بلایا و بحران‌ها تأکید شده است. محمدپورلیما و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی به مطالعه

تاب‌آوری کالبدی و اجتماعی محلات مسکونی بافت تاریخی در منطقه ۱۲ تهران پرداخته‌اند. براساس یافته‌های پژوهش مشخص گردید که ساکنین محلات با تاب‌آوری بالا تمایل بیشتری برای برقراری رابطه با دوستان، مدارس، کسب‌وکارها و مؤسسات غیرانتفاعی محلی یا شبکه‌هایی با پیوندهای محلی متمرکز داشتند. در مقابل، ساکنین محلات با تاب‌آوری کمتر تمایل داشتند از شبکه‌های دولتی، دانشگاهی، نظامی و ... بهره‌برند. قدیری و افتخاری (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان رابطه ساخت اجتماعی شهرها و میزان آسیب‌پذیری در برابر خطر زلزله در کلان‌شهر تهران به بررسی عوامل مؤثر بر تغییر و تفاوت اجتماعی - فضایی میزان آسیب‌پذیری تهران در برابر زلزله پرداخته‌اند. با اتخاذ روش‌های علی-مقایسه‌ای و همبستگی به این نتیجه دست‌یافتند که درجه آسیب‌پذیری مردم نه‌تنها به نزدیکی به منبع خطر و یا رفتار سنتی، بلکه به جایگاه اجتماعی و فضایی آن‌ها در جامعه نیز وابسته است. نیری و همکاران در سال (۱۳۹۷) در مقاله خود با عنوان مدیریت تاب‌آوری محله در مواجهه با زلزله در بافت‌های فرسوده شهری به بررسی مؤلفه‌های تاب‌آوری محله عبدال‌آباد شهر تهران پرداخته‌اند. نتایج حاکی از آن است که روش فعلی مدیریت بافت‌های فرسوده کارایی لازم برای مواجهه با زمین‌لرزه را ندارند و عوامل مدیریتی در سطح محلات تأثیر بیشتری نسبت به سایر عوامل در هنگام زلزله دارند. نوروزی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به مطالعه سنجش مؤلفه‌های مؤثر اجتماعی در تاب‌آوری منطقه ۲۱ شهر تهران پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده سطح پایین تاب‌آوری کل منطقه در برابر بحران است. از بین مؤلفه‌های سازنده و اثرگذار بر تاب‌آوری اجتماعی- فرهنگی، شاخص ویژگی‌های جمعیتی بیشترین اثر را در افزایش تاب‌آوری محلات داشته و ناحیه ۵ تاب‌آورترین ناحیه در سطح منطقه می‌باشد. به‌طورکلی می‌توان گفت که در حوزه تاب‌آوری شهری پژوهش‌های متعددی انجام‌شده است، که هر یک از زاویه‌ی دید خود مورد پژوهش قرار داده‌اند. باین‌حال، در راستای ارائه الگوی تاب‌آوری اجتماعی در محله قدیمی اوین تاکنون مطالعه‌ای صورت نگرفته است. بنابراین؛ این موضوع در این محله و ضرورت آماده‌سازی دیدگاه ساکنین و اجتماعات محله برای مواجهه با بحران‌های طبیعی و انسانی، نیاز به مطالعات بیشتر در این حوزه در مناطق شهری کشور بیش‌ازپیش احساس می‌شود.

مبانی نظری

ریشه لاتین واژه تاب‌آوری به معنای بازگشت به گذشته است. این اصطلاح را نخستین بار هولینگ در سال ۱۹۷۳ در مطالعات اکولوژیکی مطرح کرد (Meerow & Newell, 2015: 237). مطالعه تاب‌آوری در رابطه با برنامه‌ریزی در اواخر دهه ۱۹۹۰ در واکنش به تهدیدات محیطی برای تنظیم چارچوب‌های اجتماعی و نهادی آغاز شد (Tabibian & Rezapour,

1699: 2016). امروزه تاب‌آوری تنها محدود به مباحث آکادمیک نیست؛ با ورود آن در اسناد راهبردی شهری در سراسر دنیا، فهم تاب‌آوری، تصمیم‌گیرنده‌ها را برای شناسایی احتمال تغییرات یا گذار بین پیکربندی‌های مختلف سیستم قادر می‌سازد (Brand and Jax, 2007). تاب‌آوری به‌منزله ارتقاء توانایی جامعه، برنامه‌ریزی و آمادگی برای جذب و بهبود و موفقیت بیشتر برای مقابله با اثرات ناخواسته بعد از سوانح و ترمیم و بهبود جامعه سانحه دیده از لحاظ اجتماعی، اقتصادی، زیست‌محیطی و کالبدی است (Manyena, et al., 2011:418). تاب‌آوری ظرفیت این را دارد که در چرخه مدیریت سوانح طبیعی در قبل، حین و بعد از سانحه وارد شود (Andersen & Cardona, 2013: 3) و در سطوح فردی و اجتماعی تمایل به بررسی واکنش به یک رویداد ناگهانی، فاجعه‌بار و توانایی فرد یا جامعه برای بازگشت به شرایطی شبیه به وضعیت قبل از فاجعه را دارد (Bolzan & Gale, 2018: 845). تاب‌آوری اجتماع‌محور قابلیت پیش‌بینی خطر، محدود ساختن تأثیرات آن و بازگشت سریع به حالت قبل برای بقا، انطباق و تحول و رشد در رویارویی با تغییرات آشفته‌ی قبلی است (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۳) و به ویژگی‌های جامعه برمی‌گردد و به توانایی جامعه در رفع نقصان سرویس‌ها و خدمات به خاطر شوک‌ها و اختلالات وارده است برای اختلالات جدی، تاب‌آوری اجتماعی یکی از حیاتی‌ترین مؤلفه‌های تاب‌آوری است (Reinhorn, 2015:22). به‌عبارتی دیگر تاب‌آوری اجتماعی ظرفیت مقاومت در برابر شوک‌ها و اختلالات در سیستم‌های فنی و اکولوژیکی است (Masys, 2015:15) برخی محققان ابعادهای مختلفی را برای تاب‌آوری شهری از جمله بعدهای اجتماعی، اقتصادی، اجتماعی، اکولوژی، طبیعی، کالبدی و نهادی در سطوح مختلف جهانی، منطقه‌ای، شهری/شهر، جامعه و زیرساختی مطرح می‌کنند (Zheng & Li, 2018: 143; Ribeiro & Gonçalves, 2019: 5). یکی از راه‌های درک رابطه بین پایداری و تاب‌آوری آن است که پایداری را به‌عنوان هدفی ضروری برای توسعه مدنظر قرار دهیم و تاب‌آوری را به‌عنوان راه تفکر و عملیاتی بشناسیم که ما را به سمت دستیابی به پایداری هدایت نماید (هندی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴).

اصطلاح تاب‌آوری اجتماعی اولین بار توسط ادگر مطرح شد. وی تاب‌آوری اجتماعی را به-عنوان توانایی گروه‌ها و یا جوامع برای مقابله با تنش‌های خارجی و اختلالات در مواجهه با تغییرات اجتماعی، سیاسی و زیست‌محیطی و همچنین تنوع معیشت و اقدامات جمعی در برابر تأثیر خطرات شدید طبیعی و ترویج سازماندهی مجدد اجتماعی تعریف می‌کند (Partovi, et al, 2016: 102; Adger et al., 2005: 1038). به‌معنی توان یک اجتماع برای برگشت به تعادل یا پاسخ مثبت به مصیبت‌ها است. بررسی مفاهیم تاب‌آوری شهری نشان می‌دهد که تاب‌آوری مفهوم چند رشته‌ای است که ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زیست‌محیطی، زیرساختی‌های کالبدی و فضایی را در برمی‌گیرد (میرزایی، ۱۳۹۳: ۳۲). تاب‌آوری به‌عنوان یک

اصطلاح، دارای یک مفاهیم مثبت اجتماعی است (Meerow et al, 2016: 39). افزایش تاب-آوری اجتماعی در برابر بلایای طبیعی به‌عنوان یک کلید در کاهش خطر فاجعه مشخص شده است. اندازه‌گیری تاب‌آوری اجتماعی به فاجعه‌ها می‌تواند به بالا بردن آگاهی جوامع در معرض خطرات کمک کند (Saja et al., 2018: 862). یادگیری در مورد تغییرات محیطی نامطلوب پیش‌شرط پاسخ به این تغییرات است و توانایی گروه‌های اجتماعی برای پاسخ دادن به تغییر باعث ایجاد تاب‌آوری می‌شود که ظرفیت یک‌سیستم برای تحمل شوک‌ها با حفظ همان هویت است (Kraker, 2017: 100). مدل مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در چهار بعد شامل مردم: رفتارها، نگرش‌ها، تحصیل، همکاری و غیره؛ سازمان‌ها: محتوا و ماهیت و سطح همکاری درون سازمان‌ها؛ منابع: منبع محلی و سطحی از منابع بیرونی؛ و فرآیند جامعه: ماهیت و حدود برنامه‌ریزی اقتصادی جامعه و مشارکت مطرح می‌شود (پیران و همکاران، ۱۳۹۶: ۹). در خصوص تاب‌آوری اجتماعی تعاریف مختلفی از سوی اندیشمندان داده‌شده که در ادامه مختصری از نظریات آن‌ها در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. دیدگاه‌های اندیشمندان در خصوص تاب‌آوری اجتماعی

اندیشمند	معیارهای مدنظر
ادگر ^۱ (۲۰۰۰)	تنوع منابع - مهاجرت - همبستگی اجتماعی - همکاری و مشارکت شهروندان هویت واحد - حس تعلق
ماگوری ^۲ (۲۰۰۷)	اعتماد - مدیریت - سرمایه اجتماعی - درجه تأثیر مشترک - پیوستگی اجتماعی و حس اجتماع
مارشال ^۳ (۲۰۰۷)	درک خطر-توانایی برنامه‌ریزی، یادگیری و دوباره سازماندهی-درک توانایی تطبیق-میزان علاقه به تغییر
مونگا ^۴ (۲۰۰۷)	سرمایه اجتماعی هنجارهای مشترک، ارتباطات اجتماعی سودمند، جامعه-پذیری، اعتماد و مشارکت در جامعه
نورس و همکاران ^۵ (۲۰۰۸)	سرمایه اجتماعی حمایت اجتماعی، انسجام اجتماعی، همکاری با سازمان‌ها، مشارکت مردمی، حس
ساینر و همکاران (۲۰۰۹)	ظرفیت یادگیری، دارایی، انعطاف‌پذیری، ظرفیت برای خودسازمان‌دهی
گیدنز ^۶ (۲۰۰۹)	تقویت شبکه‌های اجتماعی، مشارکت مردمی
تووینگ ^۸ (۲۰۰۹)	پیش‌بینی خطر، تطبیق‌پذیری، مقاومت، مدیریت بحران، بازیابی

¹ Adger

² Maguire

³ Marshal

⁴ Maunga

⁵ Norris et al

⁶ cinner

⁷ Giddens

⁸ Twig

اجتماعی، انسانی، طبیعی، مالی، کالبدی، فرهنگی، دولتی	راس ^۱ همکاران (۲۰۱۰)
آگاهی، انگیزه برای عمل، شبکه اجتماعی، کارایی جامعه محلی	کولیک ^۲ (۲۰۱۰)
همبستگی اجتماعی - تعاملات اجتماعی بالا - وجود دسترسی بالا ساکنان به منابع - الحاق حق مردم به شهر	ابریست ^۳ (۲۰۱۰)
پذیرش خطر - درک از خود - پذیرش تغییر - خود سازماندهی	عارفی ^۴ (۲۰۱۲)
خانواده، اقتصاد، رفتار اجتماعی	آن مستن ^۵ و دیگران (۲۰۱۸)
شخصیت، رفتار، محیط، ریسک	کلسی لارید و دیگران (۲۰۱۹)

مأخذ: رحیمی و همکاران، (۱۳۹۷)

موافقت کلی محققین در حوزه تاب‌آوری بر آنست که تاب‌آوری دارای مفهومی چندجانبه است و مطالعه در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و زیست‌محیطی و ... به‌طور چندجانبه، می‌تواند مفهوم بهتری از تاب‌آوری را ارائه نماید (Cutter et al, 2008). این مطالعات نشان می‌دهد شاخص‌های تاب‌آوری از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است. بنابراین اولین گام برای تاب‌آوری اجتماعی، تعیین شاخص‌های تاب‌آوری است (Cutter, 2013:28). با توجه به مطالعات صورت گرفته از سوی پژوهشگران و صاحب‌نظران به‌طور کلی می‌توان از مهم‌ترین شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی را سرمایه اجتماعی، زیست‌محیطی، اقتصادی، کالبدی - زیرساختی و نهادی بیان کرد.

فرآیند انجام پژوهش

این پژوهش به لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ تحقیقی و مبتنی بر شیوه کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد. جامعه آماری شامل ساکنین و گروه خبرگان می‌باشند که در گروه ساکنین به تعداد ۱۵۰ نفر و در گروه خبرگان به روش گلوله برفی ۱۰ نفر انتخاب گردیدند. قابلیت اعتبار پرسشنامه از طریق روایی محتوایی انجام گرفت و برای سنجش پایایی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد و مقدار آن در تحقیق حاضر برابر ۰٫۸۵ بود که نشان می‌دهد همبستگی درونی بین گویه‌ها بالاست و پایایی پرسشنامه مطلوب است. سؤالات عمدتاً به‌صورت بسته و در طیف لیکرت ۵ مقیاسی طراحی شده‌اند. تجزیه تحلیل در پژوهش حاضر با آزمون

¹ Ross

² Kuhlicke

³ Obrist

⁴ Arefi

⁵ Anmast

⁶ Kalsi larid

تحلیل واریانس یک طرفه anova و آزمون تعقیبی شفه و مدل PLS صورت گرفته است. در این پژوهش، با مروری بر چارچوب‌های مفهومی و مبانی نظری تاب‌آوری اجتماعات شهری در محله‌های قدیمی شهری، ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها در قالب چهار بعد سرمایه، زیست‌محیطی، اقتصادی و کالبدی- نهادی ارائه می‌شود. این چهار بعد و شاخص‌های انتخابی مطابق بررسی‌های انجام‌شده در مطالعات نظری و شیوه دسترسی به داده‌ها در جدول شماره ۲ آورده شده است.

جدول ۲: شاخص‌های مورد استفاده برای سنجش تاب‌آوری اجتماعی

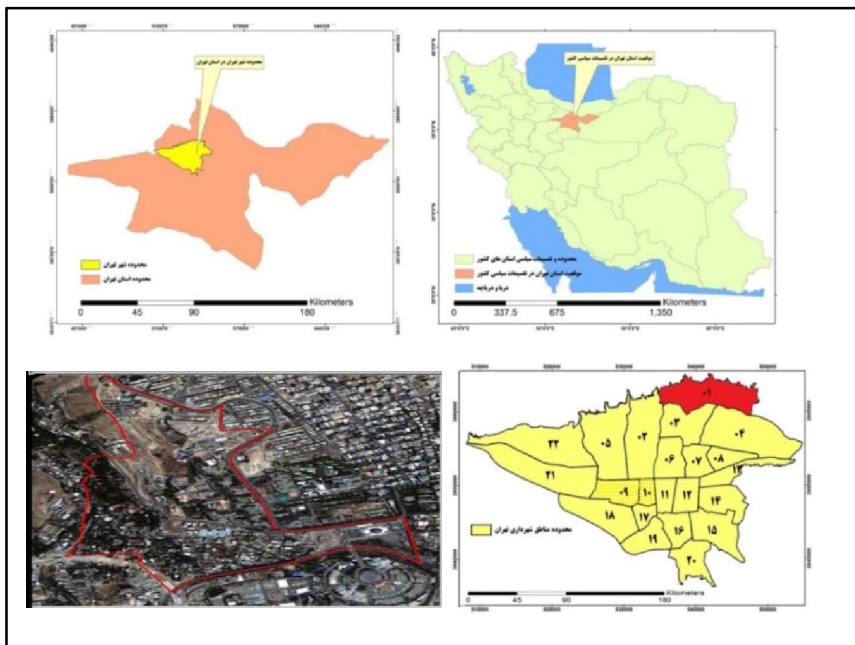
شاخص اصلی	شاخص فرعی	شاخص عملیاتی
تاب‌آوری اجتماعی	سرمایه اجتماعی	خودانگیزگی
		تعامل میان افراد ساکن
		عملکردی
		انگیزه مالی
		اطلاع دهی و مشورت
		انفعال‌پذیری
	زیست محیطی	بهداشت و پاکیزگی محیط
		قابلیت استفاده از فضای سبز
		توجه به اقلیم در ساخت‌وساز
		ساماندهی و دفع آب‌های سطحی
	اقتصادی	ظرفیت توانایی جبران خسارات
		توانایی خانوارها برای برگشت به شرایط شغلی
		توانایی مالی ساکنین برای مشارکت
		استفاده از اعتبارات مالی و بانکی
		حمایت مالی نهادهای دولتی و محلی
		مهارت شغلی و تخصصی افراد محله
	کالبدی - نهادی	شانس به دست آوردن شغل جدید
		آگاهی از وجود نهادهای موجود در محله
		آگاهی از فعالیت گروه‌های داوطلب محله
		مشوق‌های مالی و فنی در محله
		مسئولیت‌پذیری نهادها در محله
		رضایت ساکنین از عملکرد مسئولین
		سهولت شبکه معابر و حمل‌ونقل
		روابط ساکنین با نهادهای محله
		آموزش و اجرای مانور
		پراکنش کاربری‌های خدماتی و مراکز بحران
		کاربری‌های ناسازگار
	کیفیت تأسیسات شهری	

رعایت استانداردهای ساخت‌وساز		
آسیب‌های مخاطرات طبیعی		
مقاوم‌سازی و ایمن بودن بافت		
بافت قدیم در مجاورت عوامل آسیب‌زا		

مأخذ: یافته‌های پژوهش

قلمرو پژوهش

منطقه یک شهر تهران با وسعتی حدود ۲۱۰ کیلومترمربع از سمت غرب با منطقه ۲، از جنوب با منطقه ۳ و از سمت شرق با منطقه ۴ و از طرف شمال محدود به ارتفاعات ۱۸۰۰ متری دامنه جنوبی کوه‌های البرز هم‌جوار می‌باشد. این منطقه در معرض خطر گسل شمال تهران واقع شده است. این گسل جز گسل‌های اصلی باقابلیت ایجاد زلزله‌ای با قدرت بالای ۷ ریشتر است. براساس داده‌های آماری سال ۱۳۹۵ بیش از ۴۸۷۵۰۸ نفر جمعیت را در خود جای داده است که رشد سالانه جمعیت و میزان مهاجرپذیری در منطقه یک بالاتر از شهر تهران است. بعد خانوار و تراکم ناخالص جمعیت و میزان بیکاری نیز بسیار پایین‌تر از شهر تهران است و این شاخص‌ها بیان‌گر موقعیت بالای اقتصادی و اجتماعی ساکنین منطقه است. مقایسه شاخص‌های کالبدی بیان‌گر روند افزایش تراکم در این منطقه است. منطقه یک شامل ۱۰ ناحیه و ۲۶ محله می‌باشد. محله اوین یکی از محله‌های قدیمی این منطقه است که در ۴ کیلومتری غرب تجریش واقع شده است، ارتفاع متوسط آن از سطح دریا ۱۶۵۴ متر می‌باشد. درگذشته این روستا از شمال به قسمتی از ارتفاعات توجال، در شمال‌غربی به دره درکه، از جنوب به قلعه آرامنه و ونک، از شرق اول به اراضی ولنجک و دوم به اراضی محمودیه و سوم به خیابان ولیعصر و از غرب به رودخانه اوین درکه بود. اکنون این روستا به‌عنوان یک محله شهری در محدوده اراضی منطقه یک، از شمال به جاده درکه و دانشگاه و از جنوب به بزرگراه شهید چمران و هتل اوین و از شرق به نمایشگاه بین‌المللی و از غرب به رودخانه درکه محدود است. وضعیت کاربری امروزی محله اوین کاملاً متفاوت با خصوصیات روستایی دیروز خود می‌باشد. محله اوین امروزه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین محلات شهری تهران دارای نقش فراشهری است در بسیاری از حالات در عرصه ملی نیز پذیرای نقش‌های مهمی و استراتژیکی است. از مهم‌ترین کاربری‌هایی که امروزه تاروپود آن با بافت کالبدی محله درآمیخته می‌توان سالن اجلاس اسلامی، نمایشگاه بین‌المللی و زندان اوین را نام برد. براساس سرشماری مرکز آمار در سال ۱۳۹۵ محله اوین دارای ۷۴۲۵ نفر در قالب ۱۶۰۸ خانوار بوده که از این میزان ۳۷۴۰ نفر زن و ۳۹۳۵ نفر مرد می‌باشند. در ادامه در شکل شماره ۱ موقعیت جغرافیایی محله مورد مطالعه در کشور، استان و شهر نشان داده می‌شود.

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه در کشور، استان و شهر (مأخذ: نگارندگان)

یافته‌های پژوهش

در این بخش از پژوهش ابتدا به منظور بررسی وضعیت تاب‌آوری اجتماعی در محله اوین، از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه anova استفاده شده است. در تحلیل واریانس یک طرفه فرض H_0 آن است که وضعیت تاب‌آوری اجتماعی محله اوین در سطح بالایی قرار ندارد و در مقابل H_1 آن است که وضعیت تاب‌آوری اجتماعی محله اوین در سطح بالایی قرار دارد. جدول شماره ۳ نتایج حاصل از این آزمون را نشان می‌دهد.

جدول ۳. وضعیت تاب‌آوری اجتماعی در محله اوین از نظر شاخص‌های پژوهش

ضریب معنی‌داری	F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	شاخص‌ها
۰/۰۰۰	۱۷/۵۹۲	۷۸۸/۱۳۱	۱۵۰	۲۲۹۴۲/۴۲۰	سرمایه اجتماعی
۰/۰۰۰	۴/۲۰۰	۵۱/۲۱۰	۱۴۰	۴۸۵۷/۲۹۶	اقتصادی
۰/۰۰۴	۲۵/۲۱	۲۲/۹۴۵	۱۴۴	۳۸۱۵/۸۹۶	زیست محیطی
۰/۰۰۰	۱۹/۵۲۷	۹۱/۳۵۹	۱۴۷	۲۴۴۳/۷۲۱	کالبدی - نهادی

مأخذ: مطالعات نگارندگان

به‌منظور پی بردن به جزئیات این آزمون و بررسی وضعیت سطح تاب‌آوری اجتماعی محله اوین، از آزمون تعقیبی شفه استفاده شده است. در ادامه در جدول شماره ۴ نتایج آزمون شفه برای هر شاخص به تفکیک بیان شده است.

جدول ۴. وضعیت سطح تاب‌آوری اجتماعی محله از نظر شاخص‌های موردبررسی

معنی داری sig	خطای استاندارد	میانگین	شاخص عملیاتی	شاخص فرعی
۰/۰۰۰	۰/۷۵۷۵۴	۳/۸۷۷۲	میزان خودانگیزگی	سرویه اجتماعی
۰/۰۰۱	۰/۸۴۲۷۱	۲/۳۴۳۸	میزان تعامل میان افراد ساکن	
۰/۰۰۰	۰/۷۷۲۷۰	۲/۸۹۶۵	میزان عملکردی	
۰/۰۰۰	۰/۷۹۳۷۳	۳/۱۶۲۸	میزان انگیزه مالی	
۰/۰۰۱	۰/۷۴۵۱۶	۲/۸۴۸۵	میزان اطلاع دهی و مشورت	
۰/۰۰۱	۰/۷۳۷۹۴	۲/۳۴۲۲	میزان انفعالی	
۰/۰۰۲	۰/۴۸۶۸	۲/۸۴۸۵	جمع	
۰/۰۰۰	۰/۷۸۷۵۵	۳/۱۰۱۵	میزان بهداشت و پاکیزگی محیط	زیست محیطی
۰/۰۰۰	۰/۸۴۵۲۱	۲/۹۸۵۷	میزان قابلیت استفاده از فضای سبز	
۰/۰۰۱	۰/۸۲۵۹۷	۲/۰۱۵۴	میزان توجه به اقلیم در ساخت‌وساز	
۰/۰۰۰	۰/۷۹۷۶۲	۳/۴۵۱۲	میزان ساماندهی و دفع آب‌های سطحی	
۰/۰۰۱	۰/۴۷۳۵	۲/۸۸۸۴	جمع	
۰/۰۰۰	۰/۷۷۵۴۱	۲/۸۹۶۵	میزان ظرفیت توانایی جبران خسارات	اقتصادی
۰/۰۰۰	۰/۸۲۴۷۱	۳/۱۸۲۵	میزان توانایی خانوارها برای برگشت به شرایط شغلی	
۰/۰۰۱	۰/۷۵۷۴۵	۲/۷۷۲۲	میزان توانایی مالی ساکنین برای مشارکت	
۰/۰۰۰	۰/۷۰۷۲	۲/۹۴۲۱	میزان استفاده از اعتبارات مالی و بانکی	
۰/۰۰۰	۰/۷۳۷۴۹	۲/۶۰۴۹	میزان حمایت مالی نهادهای دولتی و محلی	
۰/۰۰۰	۰/۸۷۲۹۱	۴/۱۵۱۹	میزان مهارت شغلی و تخصصی افراد محله	
۰/۰۰۰	۰/۷۷۳۹۳	۳/۱۸۲۴	میزان شانس به دست آوردن شغل جدید	
۰/۰۰۱	۰/۴۲۱۸	۳/۰۴۰۳	جمع	
۰/۰۰۰	۰/۹۳۴۷۲	۲/۸۴۳۸	میزان آگاهی از وجود نهادهای موجود در محله	کابردی نهادی
۰/۰۰۰	۰/۸۴۲۴۱	۳/۰۷۸۱	میزان آگاهی از فعالیت گروه‌های داوطلب محله	
۰/۰۰۱	۰/۸۷۰۷۲	۲/۵۱۸۲	میزان مشوق‌های مالی و فنی در محله	
۰/۰۰۰	۰/۹۵۵۴۸	۲/۴۸۳۴	میزان مسئولیت‌پذیری نهادها در محله	
۰/۰۰۰	۰/۶۸۹۶۱	۲/۲۵۱۸	میزان رضایت ساکنین از عملکرد مسئولین	
۰/۰۰۰	۰/۸۹۶۱۲	۲/۸۴۱۹	میزان سهولت شبکه معابر و حمل‌ونقل	
۰/۰۰۰	۰/۸۶۸۴	۲/۳۲۱۲	میزان روابط ساکنین با نهادهای محله	
۰/۰۰۰	۰/۸۷۲۹۱	۲/۱۱۲۷	میزان آموزش و اجرای مانور	
۰/۰۰۰	۰/۷۷۳۹۳	۲/۱۸۲۹	میزان پراکنش کاربری‌های خدماتی و مراکز بحران	

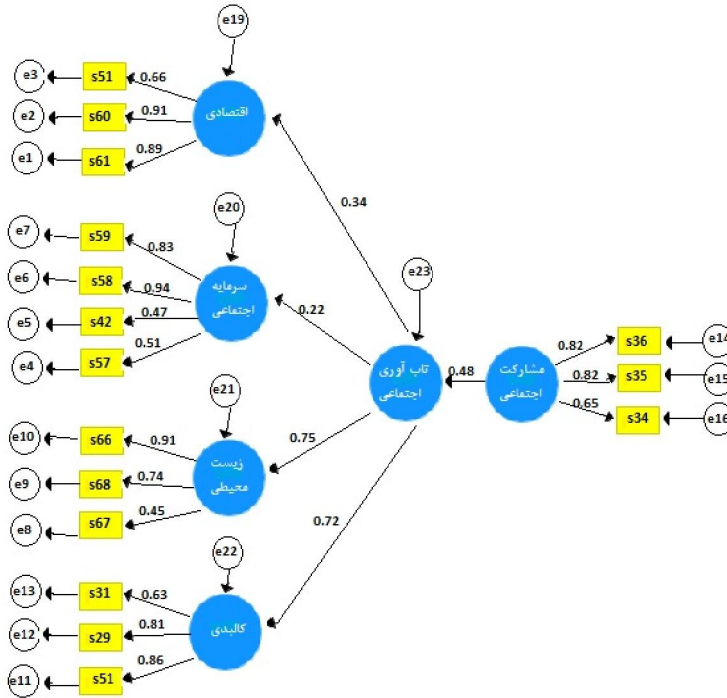
۰/۰۰۱	۰/۶۲۵۷۷	۴/۳۳۱۸	میزان کاربری‌های ناسازگار
۰/۰۰۰	۰/۷۵۴۱۶	۳/۱۵۱۲	میزان کیفیت تأسیسات شهری
۰/۰۰۰	۰/۸۲۴۸۱	۲/۸۹۷۱۱	میزان رعایت استانداردهای ساخت‌وساز
۰/۰۰۰	۰/۶۲۵۴۲	۴/۱۸۳۹	میزان آسیب‌های مخاطرات طبیعی
۰/۰۰۰	۰/۷۷۳۹۳	۲/۱۶۳۱	میزان مقاوم‌سازی و ایمن بودن بافت
۰/۰۰۱	۰/۸۲۷۴۱	۳/۹۴۹۵	میزان بافت قدیم در مجاورت عوامل آسیب‌زا
۰/۰۰۳	۰/۳۷۳۱۹	۲/۸۹۸۷	جمع

مأخذ: مطالعات نگارندگان

نتایج حاکی از آن است که میانگین شاخص سرمایه اجتماعی به‌دست‌آمده در جامعه ۲/۸۴ می‌باشد و در شاخص کالبدی- نهادی ۲/۸۹، در شاخص اقتصادی ۳/۰۴۰۳ و در شاخص زیست‌محیطی ۲/۸۸ را نشان می‌دهد. از آنجاکه میانگین بین طیف ۱/۹۹ تا ۲/۹۹۹ قرار دارد، شاخص‌های سرمایه اجتماعی، کالبدی- نهادی، زیست‌محیطی در وضعیت نسبتاً مطلوب و شاخص اقتصادی در وضعیت مطلوب قرار دارد.

نتایج حاصل از مدل pls:

در این بخش از پژوهش با استفاده از الگوی مدل‌یابی معادلات ساختاری و استفاده از نرم‌افزار SMART PLS و آزمون‌های مختلف روابط درونی بین شاخص‌های موردبررسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت که این مدل روابط بین متغیرهای درونی و بیرونی را با استفاده از ضرایب رگرسیونی به دست می‌آورد. همچنین این مدل به بررسی شناسایی تحلیل مسیر متغیرها بر یکدیگر، تحلیل عامل‌ها، همبستگی بین متغیرها و میزان خطای هر متغیر می‌پردازد در ادامه در شکل شماره ۲ و جدول شماره ۵ به بررسی حاصل از این مدل پرداخته می‌شود.

شکل ۲. مسیر و میزان تأثیر متغیرهای درونی و بیرونی تاب‌آوری اجتماعی محله اوپن مآخذ: نگارندگان

جدول ۵. شاخص‌های نیکویی برازش

مدل			برازش قابل قبول	علائم اختصاری	نام شاخص
مستقل	اشباع	پیش فرض			
۱۵	۱۱۰	۲۵		NPAR	پارامترهای آزاد شده برای تدوین مدل
۲۶۷۸/۶۲۵	۰/۰۰۰	۲۵۷/۶۲۵	$\chi^2 < X^2 < 3df$	CMIN	خی دو (کای اسکوتر)
۱۲۰	۰	۹۹		DF	درجه آزادی
۰/۰۰۰		۰/۰۰۰	$0.1 \leq p \leq 0.05$	P	سطح معنی‌داری
۲۲/۳۲۲		۲/۶۰۲	$1 \leq X^2/df \leq 3$	CMIN/DF	کای اسکوتر نسبی (به‌هنگام‌شده)
۰/۴۷۳	۱/۰۰۰	۰/۹۱۹	$0.90 \leq CFI$	GFI	شاخص نیکویی برازش
۰/۴۰۳		۰/۸۸۹	$0.85 \leq AGFI \leq 90$ Close to GFI	AGFI	شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده
۰/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۹۰۴	$0.90 \leq NFI$	NFI	شاخص نرمال شده بنتلر بویت
۰/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۹۳۸	$0.95 \leq CFI$	CFI	شاخص برازش تطبیقی
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۷۴۶	≥ 0.6	PNFI	شاخص برازش هنگام‌شده مقتصد
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۷۷۴	≥ 0.5	PCFI	شاخص برازش تطبیقی مقتصد
۰/۲۳۷		۰/۰۶۵	$RMSEA \leq 0.8$	RMSEA	ریشه میانگین خطای برآورد
۰/۰۰۰		۰/۰۰۶	$0.05 \leq p \leq 0.1$	PCLOSE	احتمال نزدیکی برازندگی

مآخذ: مطالعات نگارندگان

در تحلیل و تفسیر جدول شماره ۵ باید گفت که تعداد پارامترهای آزاد برای تدوین مدل (NPAR) که مقدار آن برای مدل پیش فرض آن ۶۹ می باشد، نشان می دهد پژوهشگر تدوین مدل به راحتی به هزینه کردن درجات آزادی نپرداخته و این وضعیت قابل قبول است. شاخص کای اسکوئر غیر معنی دار (CMIN) برابر با ۲۵۷/۶۲۵ و سطح معنی داری ۰,۰۰۰ که نتیجه ای مطلوب را به نمایش می گذارد با توجه به اینکه درجه آزادی مدل تحقیق از صفر به دور و به درجه آزادی مدل مستقل نزدیک می شود باید تلقی مطلوب از مدل داشت. نسبت کای اسکوئر به درجات آزادی که کای اسکوئر نسبی CMIN/DF خوانده می شود و به جهت قضاوت درباره مدل تدوین شده و حمایت داده ها از آن شاخص مناسب تری است. این شاخص که مقادیر ۱ تا ۳ برای آن خوب تلقی می شود و در مدل مورد نظر ما این مقدار برابر با ۲/۶۰۲ حاکی از وضعیتی خوب برای مدل است. مقدار شاخص RMSEA که ریشه دوم میانگین مربعات باقیمانده است برابر با ۰/۰۶۵ می باشد که دارای برازشی قابل قبول برای مدل می باشد. شاخص نیکویی برازش اصلاح شده AGFI که برابر با ۰/۸۸۹ می باشد دارای برازشی قابل قبول است. همچنین شاخص برازش هنجار شده مقتصد PNFI که مقدار آن ۰/۷۴۶ است. این شاخص نیز دارای برازشی خوب است و اما شاخص برازش تطبیقی مقتصد PCFI که مقدار آن ۰/۷۷۴ است دارای برازشی خوب می باشد همچنین شاخص برازش CFI که برابر ۰/۹۳۸ است دارای برازش قابل قبول می باشد. شاخص GFI برابر ۰/۹۱۹ و NFI برابر ۰/۹۰۴ دارای برازشی قابل قبول هستند.

در جدول شماره ۶ سطح معنی داری، خطای استاندارد و نسبت بحرانی زیر متغیرهای سرمایه اجتماعی (مشارکت) آورده شده است که بیانگر این است که نسبت بحرانی (CR) مناسب و بیشتر از (۱/۹۶) و خطای استاندارد (SE) پایین و در نهایت سطح معنی داری (P) کمتر از ۰/۵ برای سایر متغیرها می باشند.

جدول ۶: ضریب رگرسیونی متغیرهای درونی مدل پیش فرض

متغیرها	تخمین غیراستاندارد	خطای معیار	نسبت بحرانی	سطح معناداری
سرمایه اجتماعی (مشارکت) ← زیست محیطی	۲/۵۰۹	۰/۹۱۰	۲/۷۵۶	۰/۰۰۴
سرمایه اجتماعی (مشارکت) ← اقتصادی	۷/۵۴۱	۲/۳۵۹	۳/۰۶۳	۰/۰۰۲
سرمایه اجتماعی (مشارکت) ← کالبدی-نهادی	۵/۵۴۱	۱/۹۰۸	۲/۹۰۳	۰/۰۰۴

مأخذ: مطالعات نگارندگان

در جدول شماره ۷ نقش هریک از متغیرها و گویه‌ها در ساختار تشکیل‌دهنده متغیر درونی سرمایه اجتماعی (مشارکت) مشخص شده است.

جدول ۷. روابط درونی شاخص‌های پژوهش

اقتصادی					سرمایه اجتماعی (مشارکت)						نام متغیر	
S۲۶	S۶۶	S۶۸	S۷۰	S۵۸	S۷۷	S۵۱	S۶۰	S۶۱	S۳۱	S۳۹	S۱۵	د. آوری اجتماعی محلات قدیمی شهری
۰/۵۱۴	۰/۴۸۹	۰/۲۳۱	۰/۶۱۵	۰/۴۸۶	۰/۴۳۱	۰/۶۲۱	۰/۵۶۲	۰/۴۶۷	۰/۳۴۲	۰/۵۵۹	۰/۶۴۸	
					کالبدی-نهادی			زیست‌محیطی				
					S۳۴	S۳۵	S۳۲	S۴۳	S۴۲	S۵۹	S۵۷	
					۰/۵۲۹	۰/۶۲۱	۰/۵۲۱	۰/۳۲۱	۰/۴۷۸	۰/۵۶۱	۰/۳۸۷	

مأخذ: مطالعات نگارندگان

با توجه به اعداد به‌دست‌آمده از جدول فوق زیرشاخص مشارکت خودانگیزگی با ضریب ۰,۶۴۸ در شاخص سرمایه اجتماعی (مشارکت) تأثیر مستقیم در تاب‌آوری اجتماعی محلات با بافت قدیمی دارد. با توجه به اطلاعات طبقه‌بندی‌شده در جداول اوزان زیرشاخص عملیاتی گزینه‌ها نسبت به هدف دیده می‌شود، سرمایه اجتماعی (مشارکت) رتبه یک از نظر شاخص تاب‌آوری اجتماعی محلات با بافت قدیمی شهری دارد. با بررسی اوزان شاخص‌ها در جدول بالا به ترتیب شاخص اقتصادی، کالبدی-نهادی و زیست‌محیطی در وزن‌دهی توسط متخصصین به ترتیب اوزان قرار گرفته‌اند. با مقایسه هریک از شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی دیده شد که از زیر شاخص‌های سرمایه اجتماعی (مشارکت)، خودانگیزگی، یکی از مهم‌ترین زیرشاخص‌ها و در جایگاه اول از نظر تأثیرگذاری بر روی تاب‌آوری اجتماعی محلات قدیمی شهری را دارا است. بنابراین می‌توان گفت با نهادینه کردن مشارکت خودانگیزخته می‌توان به الگوی مناسب تاب‌آوری اجتماعی محلات قدیمی شهری دست‌یافت.

بحث و نتیجه‌گیری

اغلب شهرها محل تراکم بسیار زیاد جمعیت و پدیده‌های انسان‌ساخت هستند؛ به همین دلیل، در صورت نبود آمادگی برای مقابله در برابر بلایا، در صورت وقوع بلایا خسارات جانی و مالی بسیاری را متحمل می‌شوند. از طرف دیگر، اینکه مردم چگونه برای مقابله، واکنش و فائق آمدن بر فشار طبیعی، فشار تکنولوژی و یا هرگونه فشار زیاد، مهیا شوند، مرتبط با این موضوع است که پس از وقوع یک بلای بزرگ آن جامعه به چه میزان قادر است که خود را به حالت اول

بازگرداند. بنابراین در چنین مواقعی بحث تاب‌آوری اهمیت زیادی می‌یابد. یکی از جنبه‌های اصلی در بحث مطالعات مربوط به تاب‌آوری دستیابی به یک الگوی از تاب‌آوری اجتماعی است. در پژوهش حاضر نیز با چنین هدفی محلات قدیمی شهری (محلۀ اوین) مورد مطالعه قرار داده است. محلۀ اوین به‌عنوان مورد پژوهش حاضر در منطقۀ یک قرار دارد. منطقۀ ۱ شهرداری تهران یکی از مناطق آسیب‌پذیر شهر تهران است که این مسئله، تحلیل و بررسی میزان تاب‌آوری منطقۀ ۱ و به‌ویژه محلات قدیمی آن را در ابعاد مختلف اجتماعی، نهادی، زیرساختی و اقتصادی ضروری می‌سازد. محلات قدیمی به سبب وجود ابعاد کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و ... در صورت وقوع بحران هزینه‌های سنگین برای حل آن‌ها تحمیل می‌شوند که به پایداری و انسجام آن‌ها لطمه خواهد زد. در این میان با تاب‌آور کردن این محلات به‌ویژه تاب‌آوری اجتماعی می‌توان ظرفیت و توانایی این محلات را حفظ نگهداشت. تاب‌آوری اجتماعی قدرت تطبیق و انطباق با شرایط و مقتضیات را افزایش می‌دهد و توسعه سازگاری، سرمایه اجتماعی، مشارکت و انعطاف‌پذیری و ... را تقویت می‌کند.

در پژوهش حاضر پس از تحلیل‌های صورت گرفته با آزمون‌های SPSS وضعیت موجود محلۀ اوین را از نظر تاب‌آوری مورد بررسی قرار داد و سپس با استفاده از مدل معادلات ساختاری روابط درونی بین شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی را در بین ساکنین محلات مورد مطالعه قرار داد تا در نهایت به‌عنوان الگوی مشخص از تاب‌آوری اجتماعی را برای محلات قدیمی و به‌ویژه محلۀ اوین ترسیم گردد. از نتایج حاصل از یافته‌های پژوهش می‌توان اذعان کرد که در بین شاخص‌های مورد بررسی وضعیت شاخص اقتصادی (۳,۰۴)، کالبدی- نهادی (۲,۸۹)، زیست‌محیطی (۲,۸۸) و در نهایت سرمایه اجتماعی (۲,۸۴) به ترتیب در وضعیت نسبتاً مطلوب و بسیار مطلوب قرار دارند. نتایج حاصل از تحلیل عاملی و استنباطی گویای مطلوب بودن تمامی شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی در محلۀ اوین است. می‌توان گفت؛ این محلۀ اوین به دلیل جمعیت کم، پایین بودن تراکم جمعیتی، پایین بودن نسبت وابستگی جمعیت، بالا بودن میزان تحصیلات عالی به جمعیت بی‌سواد، پایین بودن بعد خانوار و مالکیت بیشتر نسبت به سایر محلات تاب‌آورتر می‌باشد. نتایج حاصل از تحلیل‌های مدل معادلات ساختاری نیز نشان داد که شاخص سرمایه اجتماعی (مشارکت) و در میان زیرشاخص‌های آن خودانگیختگی به‌عنوان مهم‌ترین شاخص می‌تواند در الگو تاب‌آوری اجتماعی محلات قدیمی و به‌ویژه محلۀ اوین مؤثر باشد. با بررسی اوزان سایر شاخص‌ها به ترتیب شاخص اقتصادی، کالبدی- نهادی و زیست‌محیطی در مراتب بعدی در ترسیم الگو اثرگذار هستند.

نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش حاضر با پژوهش ماروم (۲۰۱۴) که سرمایه اجتماعی را در جهت ارتقاء تاب‌آوری مؤثر دانسته است و با پژوهش محمدپورلیما و همکاران (۱۳۹۸) که برقراری ارتباط و تعامل اجتماعی بیشتر را میزان تاب‌آوری ساکنین محلات معنادار می‌داند همسویی دارد و با پژوهش نوروزی و همکاران (۱۳۹۶) که ویژگی‌های جمعیتی را مهم‌ترین مؤلفه در تاب‌آوری محلات دانسته همسویی ندارد.

در این راستا و با توجه به نتایج استخراج‌شده از یافته‌های و داده‌های پژوهش و به‌منظور دستیابی به اهداف پژوهش در ادامه پیشنهادهایی ارائه می‌شود.

-افزایش آموزش و آگاهی ساکنان جهت آمادگی در برابر مخاطرات طبیعی و انسانی به تفکیک هر وقایع.

-افزایش کیفیت خدمات عمومی مانند بیمارستان و مدارس به‌عنوان خدمات مهم و اثرگذار در زمان بروز حوادث

-اعتماد و اعتمادسازی به‌منظور بسترسازی جلب مشارکت خودانگیختگی ساکنین

-دخالت مردم در تصمیم‌گیری‌های محله از سمت شهرداری

-افزایش آگاهی ساکنان محله نسبت به ضوابط ساختمان و رعایت آیین‌نامه ۲۸۰۰

-افزایش آگاهی ساکنان محله نسبت به گروه‌های امداد محله‌ای

-افزایش مشوق‌های مالی برای مقاوم‌سازی و نوسازی مسکن به‌عنوان محله‌ای قدیمی و فرسوده

-افزایش فضای باز در سطح محله برای اسکان موقت و پناه‌گیری

-ایجاد گروه‌های محله‌ای جهت همبستگی و ارتباط بیشتر ساکنان با یکدیگر

-ارائه آموزش‌های لازم جهت آشنایی با تاب‌آوری اجتماعی و کاربرد آن در زندگی

-گسترش طرح‌های ابتکار محلی راهکاری مشارکتی به‌منظور ایجاد تاب‌آوری اجتماعی.

-شناسایی سرمایه‌های اجتماعی موجود در محله و بهره‌گیری از این سرمایه‌ها به‌منظور افزایش مشارکت ساکنان در تماس فرآیندهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی مرتبط با تاب‌آوری اجتماعی

-تلاش در برقراری ارتباط و تعاملات در محله و تقویت تاب‌آوری اجتماعی

-القاء حس هویت و تعلق به محله در راستای تقویت تاب‌آوری فرهنگی

-القاء انعطاف‌پذیری در ساکنان با استفاده از تاب‌آوری اجتماعی جهت مقابله با ناملازمات

-دریافت ایده‌ها و طرح‌های فرهیختگان و نخبگان محله در راستای چاره‌جویی مسائل اجتماعی محله

منابع و مأخذ:

- ۱- احمدی، ق.، پورحسن‌زاده، م. ح.، سلیمان‌نژاد. ۱۳۹۹. تحلیلی بر تاب‌آوری اجتماعات شهری در برابر زلزله (مطالعه موردی: شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه). فصلنامه آمایش محیط، ۱۳(۴۹): ۱۰۹-۱۳۳.
- ۲- پرتوی، پ.، بهزادفر، م.، شیرانی، ز. ۱۳۹۵. طراحی شهری و تاب‌آوری اجتماعی در محله جلفا اصفهان. فصلنامه معماری و شهرسازی، ۹(۱): ۷-۱۱۶-۹۹.
- ۳- پریزادی، ط.، فصیحی، ح. ۱۳۹۶. باقرشهر، شهر تاب‌آور، برنامه‌ریزی راهبردی ارتقاء تاب‌آوری شهری. چاپ اول، ناشر: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، (شهرداری تهران). ۳۳۰ صفحه.
- ۴- پیران، پ.، اسدی، س.، دادگر، ن. ۱۳۹۶. بررسی نقش تاب‌آوری اجتماعی در موفقیت فرآیند بازسازی (مطالعه موردی: جوامع روستایی درب آستانه و باباپشمان پس از زلزله سال ۱۳۸۵ دشت سیلاخور، استان لرستان). مسکن و محیط روستان، ۳۶(۱۵۷): ۸۷-۱۰۰.
- ۵- تقوایی، م. و جوزی خمسلویی، علی. ۱۴۰۱. برآورد میزان آسیب‌پذیری و تاب‌آوری کاربری‌های شهری در شرایط بحران و تخلیه اضطراری مورد: مدارس ناحیه دو آموزشی اصفهان. فصلنامه آمایش محیط، ۱۵(۵۶): ۴۷-۶۶.
- ۶- رحیمی، م. ۱۳۹۴. مدیریت بحران و سوانح شهری، چاپ اول، انتشارات رامان سخن، تهران. ۲۹۲ صفحه.
- ۷- رحیمی، م.، کارگر، ب.، حاتمی نژاد، ح.، زیویار، پ. ۱۳۹۷. بررسی تأثیر مؤلفه‌های تاب‌آوری اجتماعی بر امنیت در سکونتگاه‌های غیررسمی مورد مطالعه: محله خط ۴ حصار کرج. مجله جغرافیای انتظامی (۲۳): ۱-۲۶.
- ۸- رفیعیان، م.، رضایی، م.، عسکری، ع.، پرهیزکار، ا.، شایان، س. ۱۳۹۰. تبیین مفهوم تاب‌آوری و شاخص سازی آن در مدیریت سوانح اجتماع‌محور (CBDM). برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۱۵(۴): ۱۹-۴۱.
- ۹- رضایی، م.، رفیعیان، م.، حسینی، س. ۱۳۹۴. سنجش و ارزیابی میزان تاب‌آوری کالبدی اجتماع‌های شهری در برابر زلزله (مطالعه موردی: محله‌های شهر تهران). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۴۷(۴): ۶۰۹-۶۲۳.
- ۱۰- مبارکی، ا.، لاله پور، م.، افضل‌گروه، ز. ۱۳۹۶. ارزیابی و تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های تاب‌آوری شهر کرمان، جغرافیا و توسعه، ۱۵(۴۷): ۸۹-۱۰۴.
- ۱۱- میرزایی، ا. ۱۳۹۳. کاربرد رویکرد تاب‌آوری در برنامه‌ریزی شهری جهت کاهش اثرات سوانح طبیعی، مورد مطالعه: شهر سنندج، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، راهنما: دکتر اصغر عابدینی، دانشگاه ارومیه، دانشکده هنر.

- ۱۲- محمدپورلیما، ن.، بندرآباد، ع.، ماجدی، ح. ۱۳۹۹. تاب‌آوری کالبدی و اجتماعی محلات مسکونی بافت تاریخی (نمونه موردی منطقه ۱۲ تهران). نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۱۲(۲): ۱۱۶-۹۷.
- ۱۳- نوروزی، ا.، سرور، ر.، مهدوی حاجیلوئی، م. ۱۳۹۶. سنجش مؤلفه‌های مؤثر اجتماعی در تاب‌آوری منطقه ۱۲ شهر تهران. تحقیقات جغرافیایی، ۳۲(۴): ۱۰۴-۸۶.
- ۱۴- نامجویان، ف.، رضوانیان، م.، سرور، ر. ۱۳۹۶. تاب‌آوری شهری چارچوبی الزام‌آور برای مدیریت آینده شهرها. فصلنامه جغرافیایی سرزمین، علمی - پژوهشی، ۱۴(۵۵): ۸۱-۹۵.
- ۱۵- نیری، م.، شیعه، ا.، رضایی، م.، سعیدی رضوانی، ن. ۱۳۹۷. مدیریت تاب‌آوری محله در مواجهه با زلزله در بافت‌های فرسوده شهری به روش FAHP (نمونه موردی: محله عبدال‌آباد شهر تهران). فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۸(۲): ۲۱-۳۸.
- ۱۶- هندی، ه.، اقبالی، ن.، سرور، ر.، پیشگامی، ز. ۱۳۹۹. سنجش تاب‌آوری زیست‌محیطی در سطح محلات منطقه چهارده شهر تهران. فصلنامه آمایش محیط، ۱۳(۴۸): ۱۹-۱.
- 17- Adger, W., Hughes, T.P., Folke, C., Carpenter, S.R., Rockström, J. 2005. Social-ecological resilience to coastal disasters. *Science*, 309(5737):1036-1039.
- 18- Andersen, L.E., Cardona, M. 2013. Building resilience against adverse shocks: What are the determinants of vulnerability and resilience? : Development Research Working Paper Series: 1-21.
- 19- Bolzan, N., Gale, F. 2018. Social resilience: Transformation in two Australian communities facing chronic adversity. *International Social Work*, 61(6):843-856.
- 20- Brand, F.S., Jax, K. 2007. Focusing the Meaning (s) of Resilience: Resilience as a Descriptive Concept and a Boundary Object. *Ecology & Society*, 12 (1): 23.
- 21- Cutter, S I. 2008. Community and regional resilience: Perspectives from hazards disasters and emergency management.
- 22- Holling, C.S. 1973. Resilience and stability of ecological systems. *Annual review of ecology and systematics*, 4(1): 1-23.
- 23- Healey, P. 1998. Building institutional capacity through collaborative approaches to urban planning. *Environment and Planning A*, 30 (9): 1531-1546.
- 24- Kraker, J. 2017. Social learning for resilience in social-ecological Systems. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 28:100-107.

- 25- Meerow, S., Newell, J. P. 2016. Urban resilience for whom, what, when, where, and why?. *Urban Geography*, 40(3): 309-329.
- 26- Meerow, S., Newell, J. P. 2015. Resilience and complexity: A bibliometric review and prospects for industrial ecology. *Journal of Industrial Ecology*, 19(2): 236-251.
- 27- Masys, A. J. 2015. *Disaster Management: Enabling Resilience*: Springer International Publishing.
- 28- Omand, D. 2005. Developing National Resilience, *RUSI Journal*, 50(4): 14-18
- 29- Ribeiro, P, J, G., Gonçalves, L. 2019. Urban resilience: A conceptual framework. *Sustainable Cities and Society*, 101625.
- 30- Reinhorn, A. 2015. *Computational Methods, Seismic Protection, Hybrid Testing and Resilience in Earthquake Engineering a Tribute to the Research Contributions of Prof. Andrei Reinhorn*: Springer International Publishing.
- 31- Tabibian, M., Rezapour, M. 2016. Assessment of urban resilience; a case study of Region 8 of Tehran city, Iran. *Scientia Iranica*. 23(4): 1699-1707.
- 32- Saja, A.M.A., Teo, M., Goonetilleke, A., Ziyath, A.M. 2018. An inclusive and adaptive framework for measuring social resilience to Disasters. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 28: 862–873.
- 33- Zhang, X., Li, H. 2018. Urban resilience and urban sustainability: What we know and what do not know?. *Cities*, 72: 141-148.

نگرش تحلیلی بر تحقق پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور در طرح توسعه‌ی شهری فرحزاد تهران

مهشید تاجدینی (دانشجوی دکتری، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران)

منوچهر طبیبیان* (استاد دانشگاه تهران، گروه شهرسازی، دانشکده‌ی پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران)

مسعود الهی (استادیار گروه شهرسازی، دانشکده‌ی معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران)

چکیده

واکاوی معنای ذاتی و منشأ وجودی عدالت، یکی از پیچیده‌ترین مسائل فلسفی و اخلاقی محسوب می‌شود؛ که نحوه‌ی تبلور آن در جهان مبتنی بر مدنیت همواره مورد بحث و گفت‌وگو جمع‌اندیشمندان واقع شده است. بنیان این پژوهش بر تبیین تعریفی جامع از مفهوم عدالت در قالب پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور بنا نهاده شده است؛ که امکان‌سنجی تحقق آن در قالب طرح توسعه‌ی شهری فرحزاد تهران صورت می‌گیرد. این پارادایم نوین، بر مبنای ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت (قانون، اخلاق و مدنیت) و با تأکید بر چهار وجه بنیادین آن (عدالت ماهوی، صوری، توزیعی و ساختاری) تدوین می‌گردد. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی- توسعه‌ای و از لحاظ روش تحقیق مورد استفاده، توصیفی- تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی و میدانی بوده است. جامعه‌ی آماری پژوهش، متشکل از ساکنین، متخصصین و مسئولین شهری می‌باشد. داده‌ها در نرم‌افزار SPSS و بر مبنای آمار توصیفی و آمار استنباطی تحلیل شده است. یافته‌های حاصل از روش بوگاردوس، حاکی از وجود فاصله-ی اجتماعی زیاد و طیف نامطلوبی از همه‌شمولی میان گروه‌های مختلف اجتماعی ساکن در فرحزاد است. هم‌چنین، نتایج حاصل از آزمون تی‌تک نمونه‌ای و تحلیل هم‌بستگی پیرسون، بیان‌گر عدم تحقق مولفه‌های شهر عدالت‌محور در وضع کنونی فرحزاد از دیدگاه شهروندان می‌باشد. در مقابل، سنجش وضعیت طرح مصوب «سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» مبین مطلوبیت این طرح در ابعاد قانون‌محوری و اخلاق‌مداری و شرایط نامطلوب بُعد اجتماع‌گرایی از دیدگاه متخصصین است. نتایج به‌دست آمده؛ حاکی از وجود ارتباط معنادار میان عدالت ساختاری و عدالت توزیعی، جهت تحقق ابعاد سه‌گانه‌ی شهر عدالت‌محور بر مبنای وجوه ماهوی و صوری عدالت می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: پارادایم، شهر عدالت‌محور، طرح توسعه‌ی شهری، عدالت ساختاری و عدالت توزیعی.

مقدمه

پژوهش در زمینه‌ی عدالت و بازشناسی نحوه‌ی تبلور آن در قالب آرمانی فردی و ارزشی همگانی، جهت نقد شرایط حاکم بر جوامع مدنی، همواره به عنوان رویکردی متداول، از سوی افراد و گروه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی شناخته می‌شود (Cohen, 2011: 21). بازخوانی مفهوم عدالت، در گذر از فرایند زمانی زیست بشری، با دگرگونی در نحوه‌ی تبیین، نمود کالبدی و عینیت یافتن معانی ذهنی مواجه شده است. با این وجود، محوریت مفاهیمی هم‌چون برابری، رفاه، انصاف، کاهش فقر و مدیریت منابع به عنوان مولفه‌های جدایی‌ناپذیر در زمینه‌ی تعریف واژه‌ی عدالت، از روندی ثابت برخوردار بوده است (Calderon-Argelich et al, 2021:1). در این گذار، وجود حصارهای ذهنی و اجتماعی، سبب خلق نموده‌های ارزشی و هنجارهای متفاوت در راستای تبیین این مفهوم شده‌اند. استحقاق و امکان اطلاق صفت «عادلان» جهت ارزیابی عملکرد نظام‌های حاکم در جهان، دلیلی متقن، برای الزام اندیشمندان علوم مختلف جهت ارائه‌ی تعریفی جامع و مانع از عدالت ایجاب می‌نماید (Chappelow, 2019: 1). افزون بر این، تغییرات گسترده‌ی محیطی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و هم‌چنین روند پرشتاب جهانی‌شدن شهرها در قرن اخیر، لزوم بازنگری و ضرورت روزآوری تعریف عدالت را در حیطه‌ی مکانی شهر تشدید نموده است (Oomen et al, 2018:217). از این روی، دستیابی به یک پارادایم جامع و مدون، جهت انعکاس معنای ذاتی واژه‌ی شهر عدالت‌محور، از اهمیت بالایی در سطح جهانی برخوردار می‌باشد. تحقق این هدف، نیازمند حصول هم‌گرایی میان رشته‌ای، از طریق ایجاد سازگاری پیرامون زمینه‌های متفاوت دانشی در چهارچوب ضرورت‌های امروزی شهر می‌باشد (Calderon-Argelich et al, 2021:1). مسئله‌ی جهان‌شهری، خودآگاه یا ناخودآگاه، ایران را نیز به سوی بهره‌گیری از چهارچوب جهانی پارادایم عدالت شهری رهنمون کرده است. لزوم بررسی، انطباق‌دهی و بومی‌سازی این پارادایم، بر مبنای خواست‌های جامعه‌ی مدنی، نیازهای روز کشور و ارزش‌های اسلامی حاکم بر جامعه و دولت، به صورت بطئی طرح‌های کشور را وارد این چالش مهم نموده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰).

اهمیت بُعد نظری عدالت شهری، از آن روی است؛ که فقر اندیشه، کاهش کیفیت تجربیات عملی را به دنبال خواهد داشت. این پژوهش، با هدف تبیین پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور با تأکید بر سه بُعد قانون، اخلاق و مدنیت صورت می‌پذیرد. واکاوی سطح تحقق-پذیری این پارادایم، در قالب طرح شهری فرحزاد تهران مورد سنجش قرار می‌گیرد. بافت فرحزاد، به دلیل رشد شتابان شهرنشینی و توسعه‌ی ناهمگن پایتخت از یک‌سو و عدم توانایی در زمینه‌ی تأمین امکانات زیستی و خدمات رفاهی مورد نیاز از سوی دیگر، با معضلات عدیده‌ی کالبدی و اجتماعی مواجه شده است. فرسودگی کالبدی و عملکردی، در کنار افزایش آسیب‌های

اجتماعی و تنزل امنیت شهری، منجر به جای‌گزینی ساکنین قدیمی بافت با گروه‌های کم‌توان اجتماعی شده است. افزون بر این، در دو دهه‌ی اخیر، اتخاذ سازوکارهای نامناسب سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و همچنین ضعف در نگرش حمایتی دولت، به مسئله‌ی محرومیت و جدایی‌گزینی اجتماعی این بافت دامن زده است. انتظار می‌رود؛ از طریق بازشناسی عوامل زمینه‌ای و ساختاری چالش‌های موجود، با بهره‌گیری آگاهانه از فرصت‌های بستر طرح، راهکارهای اجرایی مناسب ارائه شود. جهت غلبه بر چالش‌های بافت فرحزاد، فرضیه‌های پژوهش به شرح زیر تدوین می‌یابد:

- بستر فعلی فرحزاد، از منظر هم‌گرایی و فاصله‌ی اجتماعی گروه‌های مختلف، از وضعیت مطلوبی برخوردار نمی‌باشد.
- می‌توان از طریق ایجاد تعامل میان اصول سه‌گانه «قانون»، «اخلاق» و «مدنیت» بر اساس دو مولفه‌ی «برابری» و «تنوع‌پذیری» و با بهره‌گیری از «وفاق»، «آزادی» و «کنترل» پارادایم محلی عدالت شهری را در فرحزاد محقق نمود.
- طرح مصوب «سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» بر مبنای پارادایم محلی عدالت شهری و در قالب ابعاد چهارگانه‌ی عدالت (ماهوی، صوری، توزیعی و ساختاری) تدوین نشده است.

پیشینه‌ی پژوهش

تا کنون پژوهش‌های گوناگونی در زمینه‌ی تبیین مفهوم شهر عدالت‌محور در حیطه‌ی داخلی و خارجی صورت گرفته است. تمرکز پژوهش‌های خارجی بر روی مسائل مرتبط با عدالت اجتماعی، حقوق بشر، مشارکت‌پذیری و عدالت محیطی است؛ که اقدامات اجرایی را در راستای تحقق شهر عدالت‌محور، در قالب طرح‌های موضعی و موضوعی تحلیل می‌نمایند. از سوی دیگر، در پژوهش‌های داخلی، تحقق عدالت فضایی و عدالت توزیعی در طرح‌های توسعه مورد ارزیابی قرار گرفته است. بر این اساس، اصول مدون عدالت در ایران بیش‌تر معطوف به مفهوم برابری در تأمین نیازهای زیستی شهروندان می‌باشد. این مباحث به ندرت به بررسی وجوه اجتماعی و اخلاقی عدالت شهری پرداخته‌اند. به دلیل نوظهور بودن مبحث عدالت در مبانی نظری شهرسازی کشور، نقد عدالت شهری بر اساس وضعیت موجود شهرها یا طرح‌های جامع شهری روی می‌دهد.

جدول ۱- مطالعات صورت گرفته در زمینه‌ی مباحث شهر عدالت‌محور

مطالعات خارجی صورت گرفته در زمینه‌ی عدالت شهری				
محقق	سال	عنوان	هدف	نتیجه
کالدرون و همکاران	۲۰۲۱	ایجاد عدالت زیست محیطی	پرداختن به عدالت زیست محیطی در ابعاد توزیعی، رویه‌ای و شناختی	ابعاد به هم پیوسته‌ی عدالت محیطی و نقش برنامه‌ریزی مبتنی بر خدمات اکوسیستم در ایجاد شهرهای همه شمول و عادلانه بررسی می‌شود.
چاپلو	۲۰۱۹	عدالت اجتماعی	بازخوانی مفاهیم مرتبط با عدالت	تحقق عدالت اجتماعی در جوامع شهری در گرو گسترش برابری میان افراد در ابعاد مختلف می‌باشد.
فاینشتاین و همکاران	۲۰۱۸	حالت‌های پراکنده و بداهه‌ی عملکردی	تحقق فرایند آموزش تعاملی میان نسل‌ها	از طریق برقراری ارتباط میان مبانی نظری و تجربیات عملی، در زمینه عدالت در برنامه‌ریزی تحقق می‌یابد.
اومن و همکاران	۲۰۱۸	بررسی عدالت جهان‌شهری	نقد بحران شهرنشینی و روش اجرای عدالت در آن	چشم‌انداز عدالت شهری و حقوق بشر را در سیستم جهان-شهری با رویکرد جامعه‌شناختی تاریخی ارائه می‌دهد.
گریفین و همکاران	۲۰۱۵	مجموعه مقالات شهر عدالت‌محور	بررسی ساختار و فرایند مؤثر بر کیفیت زندگی	با تأکید بر مفاهیم عدالت، همه‌شمولی، مشارکت و ... چالش‌های تحقق این مفاهیم را مورد بررسی قرار می‌دهند.
کوهن	۲۰۱۱	عدالت در شهر	احقاق حقوق شهروندی و تعهد به گروه‌های محروم	مفهوم عدالت، از طریق گفت‌وگو و بازخوانی آن با رویکرد انتقادی، در چهارچوب اخلاقی و فلسفی انجام می‌شود.
فاینشتاین	۲۰۱۰	شهر عدالت‌محور	تبیین پارادایم عدالت شهری	پارادایم عدالت‌شهری از تلفیق فرایند و محصول، بر اساس معیارهای مردم‌سالاری، تنوع و برابری ایجاد می‌شود.
مطالعات داخلی صورت گرفته در زمینه‌ی عدالت شهری				
محقق	سال	عنوان	هدف	نتیجه
صابری‌فر	۱۳۹۷	سنجش موفقیت سیاست عدالت‌گرا	بررسی توسعه پایدار در جهت عدالت اجتماعی	این سنجش، بر اساس شاخص‌های محیط‌زیست، منابع و جمعیت، اقتصاد، آموزش و سلامت انجام شده است.
میرغلامی و همکاران	۱۳۹۷	ارزیابی عدالت فضایی در توسعه	تبیین محورهای کانونی عدالت اسلامی	ارزیابی بر اساس چهار اصل حق‌گرایی، ظلم‌ستیزی، انصاف-گرایی و اکرام انسان، مبین نارضایتی شهروندان بوده است.
داداش‌پور و الوندی	۱۳۹۵	عدالت فضایی در مقیاس شهری ایران	آسیب‌شناسی حوزه نظری پژوهش‌های انجام شده	چهارچوب مقاله، متشکل از دو رویکرد عدالت توزیعی و عدالت ساختاری می‌باشد.
تقوایی و همکاران	۱۳۹۴	میزان سنجی عدالت فضایی	بازخوانی مفاهیم عدالت در برنامه‌ریزی و مدیریت	سنجش عدالت با مولفه‌های تأمین مسکن، دسترسی به خدمات، امکانات و انصاف در تهران ارزیابی شده است.
داداش‌پور و همکاران	۱۳۹۴	تبیین مفهوم عدالت فضایی در اسلام	نقد اندیشه نئومارکسیستی و بهره‌گیری از آموزه اسلامی	عدالت اسلامی از طریق برابری فرصت، آزادی، نیاز، تفاوت، استحقاق و منفعت عمومی محقق می‌شود.
رضوانی و نوریان	۱۳۹۳	شهرسازی عدالت‌محور	«شهر عدالت محور» جای-گزین الگوی توسعه پایدار	عدالت محوری با عدالت اجتماعی و شناخت وجوه عدالت (سیاسی، قضایی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی) تحقق می‌یابد.

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

بنیان‌های نظری پژوهش

تبیین پارادایم شهر عدالت‌محور، نمایان‌گر سیر تکامل عقاید اندیشمندان اعصار مختلف از منظر جامعه‌شناسی، فلسفه‌ی سیاسی، اصول حقوقی و اقتصادی در زمینه‌ی عدالت بوده است.

حصول کلیتی جامع از این مولفه، وابسته به درک و پذیرش روند تکامل معانی متنوع از مفهوم عدالت جهانی در سه دوره‌ی کلاسیک، مدرن و معاصر می‌باشد (Miller, 2017:23). براینکه این سیر تطور، تغییر روند اندیشه‌های عدالت‌خواهانه از ابعاد فضایی، به ابعاد اجتماعی و در نهایت تمرکز بر مباحث اخلاقی را به همراه داشته است. چنان‌که اندیشه‌ی معاصر در زمینه‌ی عدالت شهری، حول محور مولفه‌هایی چون تکریم اخلاق، بسط آزادی‌های فردی و سیاسی، تدوین قوانین بشر دوستانه، گسترش دولت‌های مردم‌سالار، تسهیل کنش‌های جمعی و وقوع گفتمان عمومی در گردش بوده است (Oxfordreference, 2021). از این روی، در ابتدا فرایند تطور تعریف عدالت از دیدگاه اندیشمندان و هم‌چنین جهان‌بینی الهی حاکم در ایران (که در تعیین شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور تأثیر به‌سزایی دارد)، مورد بازخوانی قرار می‌گیرد. سپس به صورت خاص، واژه‌ی شهر عدالت‌محور و جایگاه آن در برنامه‌های کلان توسعه‌ی کشور تبیین می‌گردد.

مفهوم عدالت در دوره‌ی کلاسیک، به دنبال بازنمود ویژگی‌های فردی و انعکاس خرد و نظم در جامعه شهری است (اخوان کاظمی، ۱۳۹۷: ۲۳). این دوره، به واسطه‌ی اندیشه‌های افلاطون و ارسطو، عدالت را در قالب رویکرد طبیعت‌گرایانه و تناسب‌گرایانه معرفی می‌نماید. عدالت از این نگاه حاصل انطباق با نظم موجود (به دلیل خلقت نابرابر افراد) و بهره‌مندی از اعتدال است (شکوری، ۱۳۹۵: ۲۸۲). در اندیشه‌ی مدرن، افزون بر فضیلت اخلاقی، عدالت، برابری و انصاف نیز، به عنوان قوانین طبیعی معرفی می‌گردد. در این دوره، حصول عدالت و کنترل تضاد میان منافع افراد، از طریق تأسیس دولت و تدوین قرارداد اجتماعی توافقی میان افراد جامعه تضمین می‌شود (Hoye, 2019: 4-5) در این دوره، عدالت، برگرفته از «تعقل جمعی» است؛ و برقراری آن در جامعه، از طریق تدوین و اجرای قوانین بر مبنای عدالت امکان‌پذیر می‌شود. تحقق فرایند قانون‌گذاری عادلانه، تسهیل‌گر ایجاد محیطی برابر، آزاد و حامی حقوق شهروندی است. (Kiersznowski, 2020: 3-4) معنای عدالت در دوره‌ی مدرن، بر مبنای مولفه‌های آزادی، برابری و استقلال تبیین می‌گردد. برای حصول این اهداف، باید چهارچوبی قانونی جهت وقوع تعاملات اجتماعی تدوین شود. از دیدگاه «امانوئل کانت»^۱ قوانینی شایسته‌ی کسب مشروعیت است؛ که در جهت گسترش محورهای عدالت تدوین شده باشند. (Jensen, 2018: 162-164) در دوره‌ی معاصر، خوانش سیستماتیک عدالت، متأثر از درک واژه‌ی «انصاف» و در چارچوب نظری مبتنی بر عقلانیت اخلاقی توسط «جان راولز»^۲ مورد بررسی قرار گرفته است. این دیدگاه، وضع نخستین (به معنای تنظیم روابط اجتماعی افراد، به دلیل نداشتن علم نسبت

¹ Immanuel Kant

² John Rawls

به شرایط محیطی و آینده و همچنین قرار داشتن در حجاب جهل)، توزیع برابر فرصت‌ها و تأمین حق آزادی همه‌ی افراد، را متضمن بسط عدالت می‌داند. (Fantan, 2020: 3-4) در این دوره، مفهوم شهر عدالت‌محور، در قالب سه رویکرد اصلی «عقلانیت ارتباطی»، «شناخت تنوع» و «خلق شهر با فضایی عادلانه» نمود می‌یابد. این مفهوم از دیدگاه «سوزان فاینشتاین»^۱ بر اساس معیارهای اصلی «مردم‌سالاری»، «تنوع» و «برابری» مطرح می‌شود: (Feinstein, 2020: 4). به زعم فاینشتاین، تحقق مولفه‌های کثرت‌گرایی، مشارکت، حقوق شهروندی، کنش‌گری، تنوع فرهنگی و عدالت اجتماعی در شهر، را می‌توان متضمن تحقق شهر عدالت‌محور دانست (Basta and Moroni, 2015). از سوی دیگر، توجه به حقوق گروه‌های در اقلیت، تمرکز بر مسائل اخلاقی و تشویق جوامع به ایجاد همه‌شمولی اجتماعی از دستاوردهای بنیادین شهر عدالت محور به حساب می‌آید (Fainstein, 2020: 2). به بیانی دیگر، تحقق عدالت در شهر، در گرو احقاق حق گروه‌های محروم‌مانده، رفاه و بهره‌مندی از منافع شهری است؛ که از دیدگاه هنری له‌فور^۲ به مفهوم «حق به شهر» تعبیر می‌گردد. این مفهوم متشکل از دو مولفه‌ی «حق تخصیص فضای شهری» و «حق مشارکت مرکزی در تولید فضای شهری» می‌باشد (فرح‌زاد و همکاران، ۱۳۹۷، ۲۶).

بر اساس دیدگاه تونی گریفین^۳، شاخص‌ها و معیارهای اجرایی شهر عدالت‌محور در دوره‌ی معاصر، بر اساس اصول ده‌گانه‌ی انصاف، انتخاب، دسترسی، مالکیت، ارتباط، تنوع، مشارکت، مشمولیت، تعلق، زیبایی و نوآوری تدوین می‌گردد (Griffin et al, 2015: 29-30). همچنین، بهره‌برداری از این اصول ده‌گانه و ترکیب آن با قوانین پایداری و تاب‌آوری، چهارچوب عدالت اجتماعی معاصر را با تأکید بر اهمیت «ارزش‌ها و عقاید جوامع» شکل می‌دهد: (Mock, 2018). (4) بر مبنای مطالعات صورت گرفته؛ هدف از تعریف مفهوم شهر عدالت‌محور، بررسی نحوه‌ی عملکرد برنامه‌ریزی و طراحی شهری برای حصول شاخص‌های شرایط عادلانه در شهرها، محله‌ها و قلمروهای عمومی عنوان شده است. این مهم از طریق ایجاد ابزارهایی برای تحقق برابری، همه‌شمولی و تعامل مدنی امکان‌پذیر می‌گردد. در واقع، محیط عدالت‌محور، شانس بیشتری را برای ایجاد و حفظ مکان‌هایی سالم و بهداشتی، اقتصادی پویا و بهبود شرایط از نظر فعالیت‌های مدنی، فرهنگی و محیطی محقق می‌نمایند. حل مسائل مربوط به تفکیک نژادی، درآمدی، تحصیلی و غلبه بر نابرابری، بیکاری، انزوا و ترس ناشی از آن، منجر به ایجاد تنوع، توان-مندسازی، احیای مجدد و تحول محیط‌های شهری می‌شود (Griffin et al, 2021: 2).

¹ Susan Fainstein

² Henri Lefebvre

³ Toni L. Griffin

بُعد دیگری بازخوانی رویکردهای نظری، به بررسی مفهوم عدالت، از منظر دین و جهان-بینی اسلامی اختصاص می‌یابد. بر این مبنای، بازشناسی مفاهیم موجود در دین، از دو وجهی جهان‌بینی فردی و سیستم اجتماعی پیوند دهنده آن حائز اهمیت است. آن‌چنان که دین، به واسطه‌ی ارزش‌های کلی و نقش اجتماعی آن در جوامع باعث ایجاد اتحاد میان افراد می‌گردد. یکی از این ارزش‌های تأثیرگذار، مفهوم عدالت است (Perulli 2020: 2). در تفاسیر موجود از جهان‌بینی اسلامی، مفهوم عدالت، در تعامل متقابل با مولفه‌های جبر و اختیار قرار دارد. به بیانی دیگر، مسئله‌ی عدل، بر اساس آموزه‌های قرآن به چهار قسم عدل تکوینی، عدل تشریحی، عدل اخلاقی و عدل اجتماعی دسته‌بندی شده است. از این روی، دیدگاه اندیشمندان اسلامی در زمینه‌ی تبیین عدالت را می‌توان در چهار محور اصلی «موزون بودن»، «تساوی و نفی هر گونه تبعیض»، «رعایت حقوق افراد و عطا کردن حق، به هر ذی‌حق» و «رعایت استحقاق‌ها در افاضه‌ی وجود» تفکیک نمود (مطهری، ۱۳۷۱: ۵۷-۵۴). در زمینه‌ی عدالت اجتماعی، مرتضی مطهری (به عنوان یکی از اندیشمندان معاصر اسلامی) «اصل رعایت حقوق افراد و عطا کردن حق به هر ذی‌حق» را مورد تأکید قرار می‌دهد. بنابر «اصل مساوات» در قانون، افزون بر تحقق شرایط برابر و عدم تبعیض میان افراد جامعه، «رعایت استحقاق» در اولویت قرار دارد. بر این اساس، افرادی که از خلقت برابر برخوردارند؛ با آن‌ها به مساوات رفتار می‌شود. به زعم مطهری، ایجاد مساوات در امکانات اولیه برای همه، از وظایف دولت اسلامی به شمار می‌رود. در این رابطه، در صورت برابری امکانات نخستین، مالکیت بر اساس میزان کار مطرح می‌شود (شکوری، ۱۳۹۵: ۳۰۵-۳۰۴). جهت برقراری تعامل میان عدالت اجتماعی و فضای شهر، واژه‌ی «عدالت فضایی» مطرح می‌گردد. این بُعد از عدالت، شامل دو رویکرد «توزیع فضایی» و «فرایند تصمیم‌سازی» است. منظور از توزیع فضایی، تلاش برای دستیابی به یک توزیع برابر جغرافیایی بر اساس نیاز و خواست شهروندان (مانند دسترسی به خدمات شهری) می‌باشد. از سوی دیگر، فرایند تصمیم‌سازی، بیانگر بازنمود فضایی، مکانی، هویتی و اعمال اجتماعی (مانند وجود رویکردهای تبعیض‌آمیز در شکل‌دهی به فضای شهری) است (جرفی، مدیری، مهدوی حاجیلوئی، ۱۳۹۷، ۱۵۳).

در ادامه، بر اساس مطالعات صورت گرفته؛ مولفه‌های بنیادین در زمینه‌ی تحقق مفهوم عدالت در شهر را می‌توان در قالب چهار بُعد اصلی عدالت ماهوی، صوری، توزیعی و روبه‌ای بازشناسی نمود. از این روی، در ادامه‌ی بحث، کلیتی از بازتعریف این مفاهیم ارائه می‌شود؛ تا به واسطه‌ی آن به توان برنامه‌های توسعه‌ی شهری در ایران را تحلیل نمود. بر مبنای آنچه تا کنون مورد بازخوانی قرار گرفته است؛ تعریف مفهوم عدالت ماهوی، مضمون و محتوای قاعده را شامل می‌شود؛ و افزون بر «برابر داشتن» به «سزاوار بودن» نسبت به برابری نیز توجه می‌-

گردد (رحیمی و طرف، ۱۳۹۷، ۸۰-۷۹). عدالت صوری، مجموعه‌ای متشکل از شرایط مربوط به توزیع عادلانه‌ی منابع، فرآیندهای سیاسی فراگیر و شناخت نهادینه جوامعی است؛ که امکان شکوفایی کامل انسان را فراهم می‌کند. عدالت توزیعی، به تخصیص عادلانه و دسترسی به منافع مادی برای همه‌ی گروه‌های اجتماعی از نظر مکانی و زمانی اشاره دارد. در نهایت، عدالت رویه-ای، به فرآیند تصمیم‌گیری مشارکتی و فراگیر اشاره دارد؛ که با دخالت شفاف و معنی‌دار شهروندان در ارتباط است. (Calderon-Argelich et al, 2021:3)

چالش معاصر دانش شهرسازی، که ابعاد گوناگون فضایی و مکانی را ملزم به پیروی از مسئله‌ی زیست بر مبنای قواعد جهانی نموده است؛ منجر به انعکاس این ذهنیت کهن (عدالت شهری) در قالب عینیتی نوین شده است. آن چنان که، پژوهاک مفهوم شهر عدالت‌محور در تدوین برنامه‌های کلان توسعه کشور به وضوح قابل رویت است. سیر تحول عدالت در شهرسازی ایرانی، بیان‌گر گذار از نگرش تک بُعدی به نگاهی جامع و چندسطحی است. به طوری که، از تمرکز صرف بر جنبه‌های کالبدی شهر، به تحلیل عملکردهای اجتماعی و ابعاد اخلاقی حاکم بر روابط پیچیده‌ی شهری ارتقاء یافته است. این روند دگرگونی به گونه‌ای سامان یافته؛ که اصول عدالت شهری در برنامه‌های اول و دوم توسعه، بیش‌تر بر اساس مساوات در اعمال قوانین، برابری در برخورداری از امکانات شهری، آموزش همگانی، بهداشت عمومی و تأمین حداقل نیازهای حیاتی تدوین شده است. پس از گذشت این دوره، رویکرد غالب اصول مدون عدالت شهری بر مبنای توسعه‌ی روابط انسانی، تسهیل مشارکت شهروندی، بهبود حیات مدنی و برقراری عدالت قومی و جنسیتی بنیان نهاده شده است. چنان‌که، در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه، از طریق اتخاذ رویکرد «پیشرفت عدالت‌محور»، تأکید بر تحقق «حقوق شهروندی»، اهمیت بسط «عدالت جنسیتی» و تنظیم سند ملی «امنیت بانوان و کودکان در روابط اجتماعی» بازنمایی شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰). بدین سبب، تبیین پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور، در قالب جدول ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های اجرایی ارائه می‌گردد. در ادامه، نحوه بسط این پارادایم در روند توسعه‌ی شهری کشور از طریق ارائه‌ی یک الگوی خلاقانه بیان می‌شود. این الگو تلفیقی نوین از ابعاد چهارگانه‌ی عدالت (ماهوی، صوری، توزیعی و ساختاری) در چهارچوب مولفه‌های سه‌گانه‌ی قانون، اخلاق و مدنیت است.

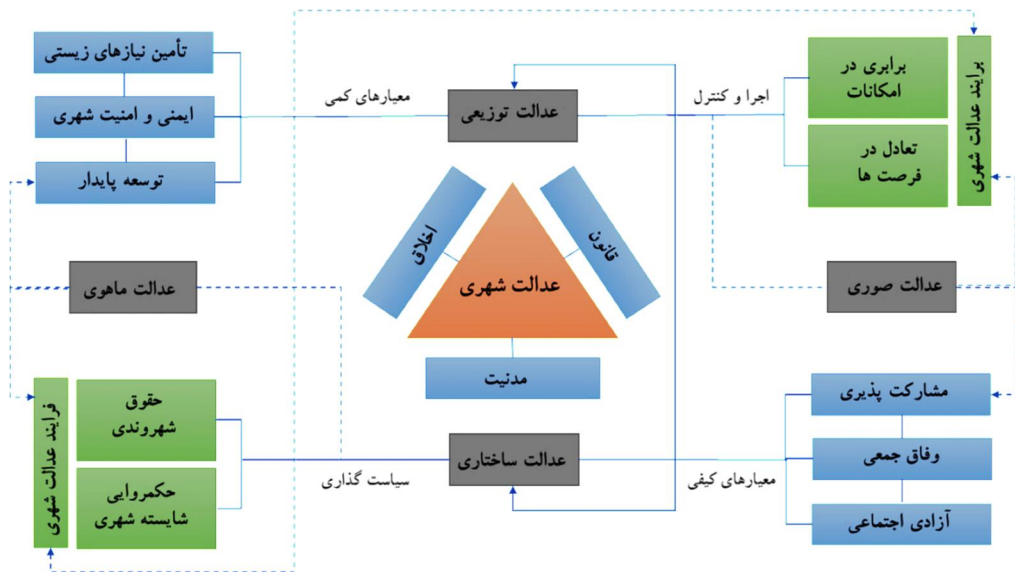
جدول ۲- تبیین ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های اجرایی پارادایم شهر عدالت‌محور

ابعاد	مولفه‌ها	شاخص‌های اجرایی	منابع
	برابری	تقسیم متناسب با نیاز و استحقاق امکانات و فرصت‌ها	(Feinstein, 2020), مطهری (۱۳۷۱)
		توازن در تحقق حقوق عمومی و بهره‌برداری از مزیت‌های نسبی فرحزاد	
قانون محوری	تأمین نیازهای زیستی	تأمین نیازهای اساسی (مسکن، بهداشت، آموزش) و ایجاد اشتغال پایدار	(Griffin et al 2021), (Mock, 2018),

(Hoye, 2019), برنامه‌های توسعه‌ی کشور	ارائه‌ی تسهیلات کاربردی جهت نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده	ایمنی و امنیت	اجلاق‌مداری
	افزایش توان زیست‌پذیری، تاب‌آوری و پایداری اکولوژیکی (توسعه‌ی درون‌زا)		
(Griffin et al, 2015), برنامه‌های توسعه‌ی کشور	بهبود امنیت روانی و ایمنی فیزیکی	آزادی	شفافیت
	سامان‌دهی سکونت‌گاه‌های غیر رسمی و استحکام بخشی ابنیه		
(Fanton, 2020), (Feinstein, 2020)	تحقق حقوق شهروندی همه‌ی ساکنین	ارتقای کلارایی	تنوع‌پذیری
	حق انتخاب فردی و گروهی		
(Jensen, 2018), برنامه‌های توسعه‌ی کشور	پاسخ‌گویی مسئولین در قبال اتخاذ تصمیمات شهری	مشارکت‌پذیری	مشارکت‌پذیری
	فرهنگ‌سازی و آگاهی بخشی		
(Mock, 2018)	ارتقای بهره‌وری و تحدید اثرات زیستی	مشارکت‌پذیری	مشارکت‌پذیری
(Basta & Moroni, 2015), (Feinstein, 2020), (Griffin et al, 2021)	سرزندگی محیطی، همه شمولی و پذیرش تفاوت‌ها		
	توانمندسازی و انطباق‌پذیری محیطی	مشارکت‌پذیری	مشارکت‌پذیری
(Kiersznowski, 2020), برنامه‌های توسعه‌ی کشور	مشارکت شهروندان در اتخاذ تصمیمات شهری		
	حکمرانی خوب شهری	وفاق	وفاق
(Calderon-Argelich et al, 2021), (Griffin et al, 2021)	انسجام‌بخشی و ایجاد سازگاری عمومی		

مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۰

نمودار ۱- مدل مفهومی تحقق شهر عدالت‌محور با بهره‌گیری از اصول، ابعاد و معیارهای پژوهش

مأخذ: نویسندگان، ۱۴۰۰

روش‌شناسی

این پژوهش از بُعد هدف، کاربردی- توسعه‌ای و از منظر ماهیت و روش تحقیق مورد استفاده، توصیفی- تحلیلی است. گردآوری داده‌های مطالعاتی، به صورت اسنادی و میدانی (در قالب مصاحبه و پرسش‌نامه) انجام شده است. پرسش‌نامه‌های مورد استفاده، به سه روش «مقیاس فاصله‌ی اجتماعی بوگاردوس^۱»، «نمونه‌گیری تصادفی ساده» و «روش دلفی^۲ جمع- آوری شده است. جامعه‌ی آماری پژوهش، متشکل از شهروندان، ساکنین، کاربران، متخصصین و مسئولین شهری بوده است. حجم نمونه پرسش‌نامه‌های ساکنین، از طریق فرمول کوکران^۳، معادل ۳۸۲ نفر از ساکنین و کاربران فرحزاد و بر اساس نمونه‌گیری تصادفی ساده تعیین شده است. از سوی دیگر، پرسش‌نامه به روش دلفی، توسط ۲۰ نفر از کارشناسان اجرایی و متخصصین فعال در زمینه‌ی شهرسازی، طراحی شهری، معماری، عمران، منظر و محیط زیست تکمیل شده است. متغیرهای پرسش‌نامه سنجش مقیاس فاصله‌ی اجتماعی به روش بوگاردوس و دو پرسش‌نامه‌ی دیگر بر اساس طیف لیکرت^۴ مورد ارزیابی قرار گرفته است. افزون بر این، سنجش روایی به شیوه‌ی صوری، محتوایی و معیاری و هم‌چنین، بررسی پایایی پرسش‌نامه‌ها بر اساس ضریب آلفای کرونباخ صورت گرفته است. در نهایت، داده‌های اطلاعاتی، در نرم‌افزار SPSS و بر مبنای آمار توصیفی (گویه‌های کیفی، میانگین و انحراف معیار) و آمار استنباطی (وزن‌دهی به گویه‌های بوگاردوس، آزمون تی‌تک نمونه‌ای و هم‌بستگی پیرسون) تحلیل شده است.

جدول ۳- مدل‌های استفاده شده در پژوهش

منبع	فرمول	مدل
(Mather et al 2017) (Shakall 2020)	سنجش بر اساس درجات گوناگونی از ملایمت، خصومت، بی‌تفاوتی یا صمیمیت بهره‌گیری از سیستم ارزش‌گذاری گاتمن ^۵ و مقیاس اعداد دودویی ^۶ گویه‌ها	مقیاس فاصله- ی اجتماعی بوگاردوس
(Al-Hemyari 2018)	$n = \frac{z^2 pq}{d^2 \left(1 + \frac{1}{N} \left(\frac{z^2 pq}{d^2} - 1 \right) \right)}$	کوکران
(www.statisticssolutions.com 2021)	$\alpha = \frac{K}{K-1} \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^K \sigma_i^2}{\sigma^2} \right)$	ضریب آلفای کرونباخ

¹ Bogardus Social Distance Scale

² Delphi Method

³ Cochran formula

⁴ Likert Scale

⁵ Guttman

⁶ Binary

(Lawnik & Banasik 2020) (Bhasin 2019)	روشی برای انتخاب و تصحیح قضاوت‌های گروهی از متخصصان در قالب یک پنل	دلفی
(libguides.library.kent.edu, 2020)	$T = \frac{\bar{x} - \mu_0}{\frac{s}{\sqrt{n}}} \sim t_{(n-1)}$	آزمون تی تک نمونه‌ای
(statistics.laerd.com, 2018)	$r = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2}}$	ضریب همبستگی پیرسون

مأخذ: نویسندگان، ۱۴۰۰

این پژوهش، در راستای مطالعه‌ی میزان فاصله‌ی اجتماعی، از پرسش‌نامه‌ای به روش «مقیاس فاصله‌ی اجتماعی بوگاردوس» بهره‌گیری نموده است. این مطالعه، از طریق سنجش طیف زوجی بوگاردوس و هفت گویه اصلی آن انجام شده است. بر این اساس، میزان صمیمیت افراد، بر مبنای امتیازدهی کلی به گویه‌های موردنظر مورد سنجش قرار می‌گیرد. بیش‌ترین میزان صمیمیت، با پذیرش خویشاوندی از طریق ازدواج یک امتیاز و کم‌ترین میزان صمیمیت، یا تمایل به اخراج از منطقه، دارای هفت امتیاز می‌باشد. از این روی امتیازات کم‌تر نشان‌دهنده-ی پذیرش بالاتر یک جامعه نسبت به گروه‌های مختلف اجتماعی می‌باشد. تحلیل و ارزیابی نهایی داده‌های پرسش‌نامه، با سنجش از طریق نرم‌افزار SPSS و اعمال ضریب وزندهی در داده‌های آماری بر اساس گویه‌ها ارائه شده؛ صورت می‌پذیرد. هر چه زیگمای عددی حاصل شده کم‌تر، میزان صمیمیت میان گروه‌های مختلف اجتماعی در یک جامعه‌ی آماری بیش‌تر می‌باشد.

جدول ۴- گویه‌های مقیاس فاصله‌ی اجتماعی بوگاردوس

امتیاز	گویه
۱	پذیرش خویشاوندی از طریق ازدواج
۲	پذیرش به عنوان هم‌سفر و دوست صمیمی
۳	پذیرش به عنوان همسایه
۴	پذیرش به عنوان همکار اداری
۵	پذیرش به عنوان هم‌شهری
۶	پذیرش به عنوان میهمان و گردشگر
۷	عدم پذیرش و اخراج از منطقه

مأخذ: (Mather et al 2017:2)

پرسش‌نامه‌ی دوم، برای سنجش نظرات ساکنین درباره وضعیت فعلی محدوده‌ی فرحزاد، از نظر میزان وجود عدالت شهری تدوین شده است. در پرسش‌نامه‌ی سوم نیز، جهت بررسی میزان تحقق مولفه‌های شهر عدالت‌محور در «طرح مصوب سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» از

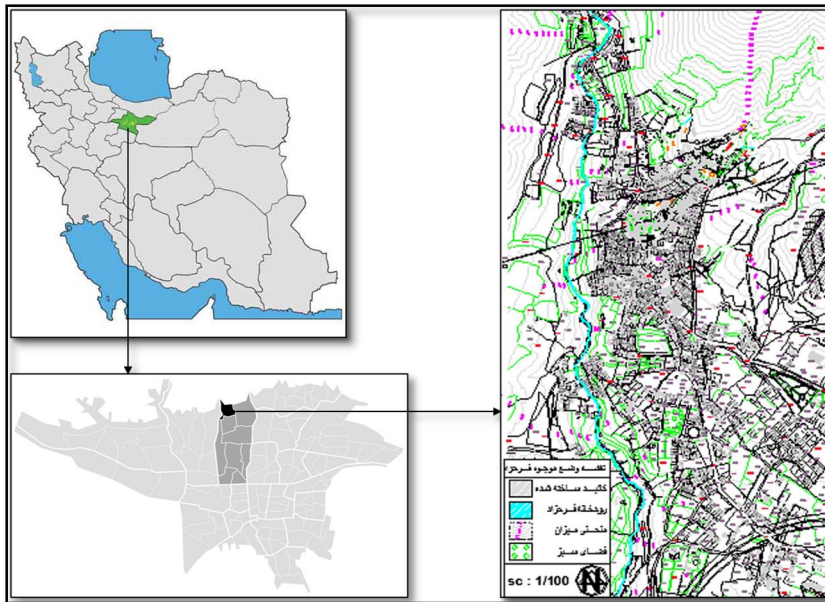
روش «دلفی» بهره‌گیری شده است. در همین راستا، پرسش‌نامه‌های مورد نظر بر مبنای مولفه‌های تشکیل دهنده پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور تنظیم شده است. نظرسنجی به روش دلفی طی بازخورد سه مرحله‌ای انجام گرفته است. هم‌چنین، فرایند سنجش دیدگاه شهروندان و متخصصین با بهره‌گیری از طیف لیکرت در پنج درجه‌ی کاملاً موافق (پنج امتیاز)، موافق (چهار امتیاز)، ممتنع (سه امتیاز)، مخالف (دو امتیاز) و کاملاً مخالف (یک امتیاز) تدوین شده است. بیش‌ترین امتیاز بیان‌گر وضعیت مطلوب و کم‌ترین امتیاز نشان‌دهنده‌ی وضعیت نامطلوب مولفه‌های مورد نظر در وضعیت محدوده‌ی مطالعاتی می‌باشد. نتایج حاصل بر مبنای آزمون‌های آماری تی‌تک، ضریب هم‌بستگی پیرسون و تحلیل مسیر در نرم‌افزار SPSS مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

معرفی محدوده‌ی مورد مطالعه

فرحزاد، از محلات قدیمی و خوش آب و هوای تهران است؛ که در قسمت شمال غرب این شهر، در ناحیه‌ی نُه منطقه‌ی دو شهرداری قرار گرفته است. این محله، از سمت جنوب به بزرگراه یادگار امام، از سمت شمال به ارتفاعات البرز، از غرب به دره‌رود فرحزاد و از شرق به خیابان گلپاد و جاده‌ی قدیم امامزاده داود منتهی می‌گردد. وسعت فرحزاد، بالغ بر ۳۷/۴۱ هکتار است (خزاعی و مجتبی‌زاده خانقاهی، ۱۳۹۸، ۳۰)

قدمت هسته‌ی اولیه‌ی فرحزاد به دوره‌ی اول حکومت پهلوی دوم در سال ۱۳۳۵ باز می‌گردد. این هسته در حاشیه‌ی خیابان امامزاده داود، محدوده‌ی اطراف حسینیه‌ی فرحزاد و مسجد امام کنونی شکل یافته است. در این بازه‌ی زمانی، توسعه‌ی باغ‌های فرحزاد و بهره‌گیری از آن به عنوان منطقه‌ی تفریحی با تحدید اراضی فرحزاد آغاز گردید. در سال‌های بعد تا زمان انقلاب اسلامی، رشد و توسعه‌ی فرحزاد به غیر از ناحیه‌ی جنوبی محدوده، بسیار بطئی و آرام بوده است. بافت کالبدی موجود در محدوده‌ی فرحزاد بر اساس روند تاریخی، نحوه‌ی شکل‌گیری و شیوه‌ی ساخت شهری، در قالب پنج الگوی کلی بافت ارگانیک، حاشیه‌ای، منظم، ارگانیک قطعات در محدوده‌ی فضای سبز حاشیه‌ی مسیل و مختلط، قابل بازشناسی است (سایت منطقه-ی دو شهرداری تهران، ۱۴۰۰). طبق گزارش ستاد هماهنگی شورایی‌های شهر تهران، جمعیت فرحزاد بر اساس آمار سال ۱۳۹۵، حدود ۱۹۰۰۰ نفر گزارش شده است. این در حالی است؛ که جمعیت این محله در سال ۱۳۸۹، بر اساس گزارش اتنوگرافی دفتر نوسازی فرحزاد، معادل ۱۰۷۶۰ نفر ثبت شده است. نتایج مطالعات حاکی از آن است؛ که تنوع اجتماعی و جدایی‌گزینی‌های قومیتی ساکنان منجر به ایجاد محلات با کانون‌های زیستی متفاوت شده است. محله‌ی فرحزادی‌ها، محله‌ی ترک‌ها و الموتی‌ها (ذوالفقار)، محله‌ی قوچانی‌ها (توتستان) و محله-

ی آبشار با بافت اجتماعی مختلط که قسمتی از آن متعلق به فرحزادی‌ها می‌باشد؛ کانون‌های زیستی موجود در فرحزاد است (نویسندگان، ۱۴۰۰).

نقشه ۱- وضع موجود استان تهران، منطقه‌ی دو شهر تهران و محدوده‌ی فرحزاد، مأخذ: نویسندگان، ۱۴۰۰

یافته‌های پژوهش

این مرحله از پژوهش، به بررسی داده‌های حاصل از تحلیل نتایج پرسش‌نامه‌ها اختصاص دارد. در این راستا، با بهره‌گیری از روش‌های مناسب کمی و کیفی، استنتاج و تعمیم‌پذیری آماری نتایج، از طریق کدبندی، دسته‌بندی، پردازش آماری و پالایش اطلاعاتی از جنبه‌های گوناگون علمی، مفهومی و تجربی تبیین می‌گردد.

۱- سنجش میزان فاصله‌ی اجتماعی در محدوده‌ی فرحزاد از دیدگاه ساکنین و کاربران

در گام نخست، وضعیت کنونی گروه‌های مختلف اجتماعی ساکن در محدوده، از منظر سازگاری اجتماعی مورد بازخوانی قرار می‌گیرد. در این رابطه، پرسش‌نامه‌ای با رویکرد ارزیابی «مقیاس فاصله‌ی اجتماعی بوگاردوس» برای سنجش دیدگاه ساکنین و کاربران بافت تدوین شده است. این نظرسنجی میان ۳۸۲ نفر (بر اساس فرمول کوکران) از شهروندان صورت گرفته است؛ که ۴۳/۷ درصد این افراد را زنان و ۵۶/۳ درصد را مردان شامل می‌شوند. پاسخ‌دهندگان، در بازه‌ی سنی ۲۰ تا ۶۹ سال قرار دارند. از بین این افراد، ۳۰/۹ درصد در رده‌ی سنی ۲۰-۳۵

سال، ۳۰/۶ درصد در رده‌ی سنی ۳۶-۵۰ سال و ۳۸/۵ درصد در رده‌ی سنی ۶۹-۵۱ سال جای گرفته‌اند. در زمینه‌ی بررسی سابقه‌ی سکونت یا فعالیت در محدوده، ۶۲/۳ درصد از این افراد دارای سابقه‌ی کم‌تر از ۵ سال و ۳۷/۷ درصد سابقه‌ی سکونت یا فعالیت بیش از ۵ سال در فرزند را دارا می‌باشند. در بُعد تفکیک میزان تحصیلات پاسخ‌دهندگان، ۲۴/۳ درصد از این افراد دارای تحصیلات ابتدایی و دیپلم، ۲۱/۲ درصد دارای مدرک کاردانی، ۲۴/۹ درصد دارای مدرک کارشناسی، ۱۹/۱ درصد دارای تحصیلات کارشناسی ارشد و ۱۰/۵ درصد دارای تحصیلات دکتری و بالاتر می‌باشند. همچنین در زمینه‌ی بررسی نوع مالکیت واحدهای مسکونی، ۴۹/۷ درصد از پاسخ‌دهندگان در واحدهای استیجاری و ۵۰/۳ درصد از آن‌ها در واحدهای ملکی زندگی می‌نمایند. پایایی پرسش‌نامه، به وسیله‌ی نرم‌افزار SPSS و بررسی ضریب آلفای کرونباخ تحلیل شده است. بر این مبنای، آلفا برابر ۰/۸۱۶ و پایایی داده‌های متغییرهای مورد نظر مناسب ارزیابی می‌گردد. در ادامه، جداول تحلیل پرسش‌نامه ارائه می‌گردد.

جدول ۵- تحلیل شاخص‌های آمار توصیفی در پرسش‌نامه به روش بوگاردوس

نوع مالکیت	مقطع تحصیلی	مدت سکونت	سن	اعتبار	
				معتبر	نامعتبر
۳۸۲	۳۸۲	۳۸۲	۳۸۲		
۰	۰	۰	۰		
۰/۵۰	۱/۷۰	۴/۵۵	۴۴/۸۸	میانگین	
۰/۵۰۱	۱/۳۰۸	۳/۰۴۴	۱۴/۰۹۰	انحراف معیار	
۰/۲۵۱	۱/۷۱۱	۹/۲۶۶	۱۹۸/۵۱۸	ناسازگاری	
۰	۰	۰	۲۰	حداقل	
۱	۴	۲۰	۶۹	حداکثر	

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

بر اساس مطالعات میدانی، ساکنین فرزند از اقوام فارس، ترک، کرد، لر، گیلک و مهاجرین افغان تشکیل شده‌اند. ارزیابی نظر شهروندان، در رابطه با میزان فاصله‌ی اجتماعی میان گروه‌های مختلف، در هفت گویه سنجیده شده است. گویه‌های یک تا پنج با نگرش مثبت و گویه‌های شش تا هفت با دیدگاه منفی تحلیل می‌گردد. نتایج حاصل، بیش‌ترین تمایل به ارتباط را نسبت به اقوام فارس و کم‌ترین میزان تمایل را نسبت به مهاجرین افغان نشان می‌دهد. در این نظرسنجی، بیش‌ترین حد تمایل نسبت به گویه‌ی «خویشاوندی از طریق ازدواج» به اقوام فارس با ۹۱ درصد نظر مثبت، و کم‌ترین میزان تمایل به مهاجرین افغان با ۱۷ درصد تعلق می‌گیرد. در این بین، اقوام لر با کسب ۳۴ درصد، ترک ۲۵ درصد، کرد ۲۳ درصد و گیلک ۱۸ درصد، به ترتیب در میان این طیف قرار گرفته‌اند. از سوی دیگر، کم‌ترین میزان تمایل نسبت به گویه‌ی منفی «عدم پذیرش و اخراج از منطقه» برای اقوام فارس و ترک بدون نظر موافق ثبت

شده است. در مقابل، بیشترین تمایل نسبت به این گویه، برای مهاجرین افغان با ۲۲ درصد آرای موافق به ثبت رسیده است. همچنین، اقوام لر با کسب چهار درصد آرا، گیلیک ۱۰ درصد و کرد با ۱۲ درصد به ترتیب در رده‌های بعدی این بازه جای دارند.

جدول ۶- تحلیل میزان فاصله‌ی اجتماعی در محدوده‌ی فرحزاد از دیدگاه ساکنین

گویه‌ها	پذیرش خویشتاوندی از طریق ازدواج (۱)	پذیرش به عنوان دوست صمیمی (۲)	پذیرش به عنوان همسایه (۳)	پذیرش به عنوان همکار اداری (۴)	پذیرش به عنوان همشهری (۵)	پذیرش به عنوان میهمان و گردشگر (۶)	عدم پذیرش و اخراج از منطقه (۷)
فارس	٪۹۱	٪۴	٪۶	-	-	-	-
ترک	٪۲۵	٪۳۷	٪۸	٪۱۷	٪۷	٪۶	-
کرد	٪۲۳	٪۳۶	٪۵	٪۱۰	٪۸	٪۶	٪۱۲
لر	٪۳۴	٪۲۹	٪۹	٪۱۳	٪۴	٪۷	٪۴
گیلیک	٪۱۸	٪۲۶	٪۲۱	٪۴	٪۱۶	٪۵	٪۱۰
مهاجرین افغان	٪۱۷	٪۱۸	٪۸	٪۹	٪۱۴	٪۱۲	٪۲۲
Σ	۳۴٪/۶	٪۲۵	۹٪/۵	۱۰٪/۶	۹٪/۸	۷٪/۲	٪۱۲

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج سنجش میزان فاصله‌ی اجتماعی بر اساس طیف بوگاردوس

بر اساس ضریب وزن‌دهی به گویه‌های طیف بوگاردوس، بیشترین نگرش منفی با ۴۰۹ امتیاز به مهاجرین افغان و کمترین آن به اقوام فارس با ۱۱۷ امتیاز اختصاص داده شده است. در همین راستا، پایین‌ترین میزان تمایل به اخراج از منطقه برای اقوام فارس و ترک بدون امتیاز منفی ثبت شده است. بر مبنای نتایج حاصل، طیف بیشترین تا کمترین میزان تمایل شهروندان به برقراری ارتباط با اقوام ساکن در فرحزاد به ترتیب به اقوام فارس، لر، ترک، کرد، گیلیک و مهاجرین افغان تعلق می‌گیرد.

جدول ۷- امتیازات نهایی حاصل از وزن‌دهی به طیف بوگاردوس

شماره گویه	فارس		ترک		کرد		لر		گیلیک		مهاجرین افغان	
	درصد	*ضریب	درصد	ضریب	درصد	ضریب	درصد	ضریب	درصد	ضریب	درصد	ضریب
۱	٪۹۱	۹۱	٪۲۵	۲۵	٪۲۳	۲۳	٪۳۴	۳۴	٪۱۸	۱۸	٪۱۷	۱۷
۲	٪۴	۸	٪۳۷	۷۴	٪۳۶	۷۲	٪۲۹	۵۸	٪۲۶	۵۲	٪۱۸	۳۶
۳	٪۶	۱۸	٪۸	۲۴	٪۵	۱۵	٪۹	۲۷	٪۲۱	۴۲	٪۸	۲۴
۴	-	-	٪۱۷	۶۸	٪۱۰	۴۰	٪۱۳	۵۲	٪۴	۱۶	٪۹	۳۶
۵	-	-	٪۷	۳۵	٪۸	۴۰	٪۴	۲۰	٪۱۶	۸۰	٪۱۴	۷۰

۶	%۱۲	۷۲	%۵	۳۰	%۷	۴۲	%۶	۳۶	%۶	۳۶	-	-
۷	%۲۲	۱۵۴	%۱۰	۷۰	%۴	۲۸	%۱۲	۸۴	-	-	-	-
$\sum i$		۴۰۹		۳۲۹		۲۶۱		۳۱۰		۲۶۲		۱۱۷

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

* ضریب^۱ وزن دهی: حاصل ضرب شماره‌ی گویه با درصد افرادی که با آن گویه موافق می‌باشند.

۲- ارزیابی وضع موجود محدوده‌ی فرحزاد بر مبنای پارادایم شهر عدالت محور از دیدگاه

ساکنین

گام دوم پژوهش، در پی شناخت چالش‌ها، موانع و عوامل موثر بر تحقق شهر عدالت‌محور در مورد پژوهی است. از این روی، وضعیت موجود عدالت شهری از دیدگاه ساکنین و کاربران فرحزاد، مورد بررسی قرار گرفته است. پیش‌فرض بر این مبنا است؛ که این محدوده فاقد اصول کارکردی بهینه در حیطه‌ی عدالت شهری است. برای سنجش این پیش‌فرض، پرسش‌نامه‌ی مبتنی بر ۲۰ گویه و در ابعاد سه‌گانه‌ی قانون‌محوری، اخلاق‌مداری و اجتماع‌گرایی تدوین شده است. پس از أخذ نظرات شهروندان (آمار توصیفی مربوط به این پرسش‌نامه با داده‌های توصیفی پرسش‌نامه بوگاردوس مشترک می‌باشد)، تحلیل داده‌ها، بر اساس دو پیش‌فرض «عدم رضایت ساکنین از کارکرد شاخص‌های عدالت شهری در وضعیت موجود» (H_0) و «رضایت ساکنین از کارکرد شاخص‌های عدالت شهری در وضعیت موجود» (H_1) توسط روش تحقیق کمی رابطه‌ی و آزمون تی‌تک نمونه‌ای صورت گرفته است. هم‌چنین، جهت تحلیل رابطه‌ی، از روش هم-بستگی پیرسون بهره‌گیری شده است. در ادامه، نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌های پرسش‌نامه در قالب جداول سه‌گانه ارائه شده است.

نتایج به دست آمده در بُعد قانون‌محوری، بیان‌گر این است؛ که گویه‌های "L10" (۳/۳۲)، "L1" (۳/۲۴) و "L9" (۳/۰۶) با کسب میانگین بالاتر از (۳) از وضعیت مطلوبی برخوردار می‌باشند. سایر گویه‌ها، با کسب میانگین پایین‌تر از (۳) از شرایط نامطلوبی رنج می‌برند. در مجموع، میانگین داده‌های مرتبط با گویه‌های بُعد قانون‌محوری (۲/۶۰) می‌باشد؛ که نشان دهنده‌ی وضعیت نامطلوب محدوده‌ی فرحزاد در شرایط موجود از دیدگاه ساکنین این محدوده است.

¹ coefficient

جدول ۸- آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی بُعد قانون‌محوری در فرحزاد از دیدگاه ساکنین

با ضریب اطمینان ۹۵ درصد		انحراف معیار	میانگین داده‌ها	اختلاف میانگین	سطح معناداری	درجه‌ی آزادی	آماره‌ی آزمون	گویه‌ها	
حداکثر	حداقل								
-۰/۶۶۱	-۰/۸۷۴	۱/۲۳۹	۳/۲۴	-۰/۷۶۴	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۱۲/۰۵۹	برخورداری از سرپناه و مسکن	L1
-۲/۱۵۰	-۲/۲۶۲	۰/۶۵۳	۱/۷۹	-۲/۲۰۷	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۶۶/۰۱۱	طرح‌های تشویقی نوسازی بافت فرسوده	L2
-۱/۳۵۲	-۱/۶۳۳	۱/۰۹۳	۲/۴۶	-۱/۵۳۹	۰/۰۳۴	۳۸۱	-۲۷/۵۳۲	حضور افراد با سابقه کیفری در محیط	L3
-۱/۳۱۰	-۱/۷۰۹	۱/۱۵۰	۲/۴۰	-۱/۵۹۹	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۲۷/۱۸۸	تسهیل مشارکت در اتخاذ تصمیمات	L4
-۱/۱۹۱	-۱/۴۶۷	۱/۱۷۵	۲/۶۴	-۱/۳۶۱	۰/۱۰۹	۳۸۱	-۲۲/۶۴۰	تسهیلات دولتی جهت ایجاد اشتغال	L5
-۱/۷۸۷	-۱/۸۵۲	۱/۰۹۵	۲/۲۴	-۱/۷۶۴	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۳۱/۴۹۴	بهبود شرایط محیطی رود دره فرحزاد	L6
-۱/۱۶۹	-۱/۵۳۹	۱/۰۲۹	۲/۵۳	-۱/۴۷۴	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۲۸/۰۰۰	کنترل معضلات اجتماعی	L7
-۱/۲۳۵	-۱/۷۴۱	۰/۹۸۰	۲/۳۳	-۱/۶۷۳	۰/۰۲۱	۳۸۱	-۳۳/۳۵۳	نزاع افراد بومی با یکدیگر و مهاجرین	L8
-۰/۷۸۴	-۱/۰۴۵	۱/۲۴۲	۳/۰۶	-۰/۹۴۰	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۱۴/۷۹۰	دسترسی به خدمات درمانی و بهداشت	L9
-۰/۴۳۶	-۰/۷۸۵	۱/۱۹۹	۳/۳۲	-۰/۶۷۵	۰/۰۴۸	۳۸۱	-۱۱/۰۹۹	دسترسی همگانی به خدمات عمومی	L10
-۱/۳۲۹	-۱/۴۱۵	۰/۵۷۷	۲/۶۰	-۱/۳۶۹	۰/۰۲۱	۳۸۱	-۴۶/۳۵۷	برایند گویه‌های قانون‌محوری	SL

مأخذ: (نگارندگان ۱۴۰۰)

نتایج حاصل از آزمون در زمینه‌ی بررسی بُعد اخلاق‌مداری، نمایان‌گر آن است؛ که تمام گویه‌های مورد پرسش با کسب میانگین پایین‌تر از (۳) در وضعیت نامطلوبی قرار دارند. این گویه‌ها به ترتیب کسب امتیاز، شامل: "E2" (۲/۸۴)، "E1" (۲/۴۸)، "E4" (۲/۰۷)، "E5" (۱/۸۱) و "E3" (۱/۷۶) می‌شوند. میانگین آماره‌ی داده‌های مرتبط با بُعد اخلاق‌مداری (۲/۱۹) می‌باشد؛ که نمایان‌گر وضعیت بحرانی محدوده‌ی فرحزاد در شرایط موجود از دیدگاه ساکنین است.

جدول ۹- آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی بُعد اخلاق‌مداری در فرحزاد از دیدگاه ساکنین

با ضریب اطمینان ۹۵ درصد		انحراف معیار	میانگین داده‌ها	اختلاف میانگین	سطح معناداری	درجه‌ی آزادی	آماره‌ی آزمون	گویه‌ها	
حداکثر	حداقل								
-۱/۰۴۴	-۱/۶۰۱	۰/۹۶۰	۲/۴۸	-۱/۵۲۱	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۳۰/۹۵۶	تعلق خاطر نسبت به مکان زندگی	E1
-۱/۰۰۸	-۱/۲۵۴	۰/۹۷۳	۲/۸۴	-۱/۱۶۵	۰/۰۱۱	۳۸۱	-۲۳/۴۰۳	پای‌بندی به ارزش‌ها و هنجارها	E2
-۲/۱۴۷	-۲/۳۳۰	۰/۷۱۹	۱/۷۶	-۲/۲۳۶	۰/۰۳۰	۳۸۱	-۶۰/۷۹۷	شفافیت و پاسخ‌گویی مسئولین	E3
-۱/۶۷۵	-۱/۹۹۸	۰/۷۳۰	۲/۰۷	-۱/۹۲۹	۰/۰۰۰	۳۸۱	-۵۱/۶۴۸	تأثیر شورای محله در انتقال نیازها	E4
-۲/۰۳۹	-۲/۲۷۶	۰/۷۵۲	۱/۸۱	-۲/۱۹۴	۰/۰۲۹	۳۸۱	-۵۶/۹۸۸	شهروندی و کرامت انسانی	E5
-۱/۵۳۵	-۱/۸۳۲	۰/۵۴۵	۲/۱۹	-۱/۷۷۸	۰/۰۱۴	۳۸۱	-۶۳/۶۴۸	برایند گویه‌های اخلاق‌مداری	SE

مأخذ: (نگارندگان ۱۴۰۰)

بر مبنای داده‌های نهایی آزمون در زمینه‌ی بررسی بُعد اجتماع‌گرایی، گویه‌های "S3" (۳/۶۴) و "S5" (۳/۵۶) با کسب میانگین بالاتر از (۳) از وضعیت مطلوبی بهره‌مند می‌باشند. سایر گویه‌های مورد نظر، شامل "S4" (۲/۳۱)، "S2" (۲/۱۷) و "S1" (۱/۷۷) با کسب میانگین پایین‌تر از (۳) دارای وضعیت نامناسبی هستند. میانگین داده‌های مرتبط با گویه‌های بُعد اجتماع‌گرایی (۲/۶۹) می‌باشد؛ که نمایان‌گر وضعیت نامطلوب وضع موجود محدوده‌ی فرحزاد از دیدگاه ساکنین است.

جدول ۱۰- آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی بُعد اجتماع‌گرایی در فرحزاد از دیدگاه ساکنین

گویه‌ها		آماره‌ی آزمون	درجه آزادی	سطح معناداری	اختلاف میانگین	میانگین داده‌ها	انحراف معیار	با ضریب اطمینان ۹۵ درصد	
								حداقل	حداکثر
S1	امکانات آموزشی، فرهنگی و فراغتی	-۵۴/۰۶۱	۳۸۱	۰/۱۰۲	-۲/۲۳۰	۱/۷۷	۰/۸۰۶	-۲/۳۰	-۲/۱۶
S2	امنیت در طول شبانه‌روز برای همگان	-۳۵/۳۵۲	۳۸۱	۰/۰۰۰	-۱/۸۳۰	۲/۱۷	۱/۰۱۲	-۱/۹۲	-۱/۷۴
S3	حضورپذیری در تعاملات اجتماعی	-۵/۹۹۷	۳۸۱	۰/۰۲۴	-۰/۳۶۱	۳/۶۴	۱/۱۷۷	-۰/۴۶	-۰/۲۶
S4	میزان تمایل به تغییر مکان زندگی	-۳۰/۷۶۳	۳۸۱	۰/۰۸۱	-۱/۶۹۴	۲/۳۱	۱/۰۷۶	-۱/۷۸	-۱/۶۰
S5	به انجام فعالیت‌های داوطلبانه	-۶/۱۷۶	۳۸۱	۰/۰۰۰	-۰/۴۴۰	۳/۵۶	۱/۳۹۲	-۰/۵۶	-۰/۳۲
SS	برایند گویه‌های اجتماع‌گرایی	-۴۰/۰۰۷	۳۸۱	۰/۰۴۱	-۱/۲۷۱	۲/۶۹	۰/۶۲۱	-۱/۳۲	-۱/۲۱

تمایل

مأخذ: (نگارندگان ۱۴۰۰)

تحلیل وضعیت عدالت شهری از دیدگاه متخصصین از طریق آزمون تی تک نمونه‌ای

نتایج حاصل از آزمون تی تک نمونه‌ای در ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری، بیان‌گر سطح معناداری قابل قبول (۰/۰۲۵) می‌باشد. این برآیند دارای اختلاف میانگین به میزان (-۱/۴۷۲) پایین‌تر از حد متوسط میانگین می‌باشد. داده‌های موجود، نشان‌گر تأیید فرض H0 مبتنی بر عدم مطلوبیت شاخص‌های عدالت شهری از دیدگاه ساکنین می‌باشد.

جدول ۱۱- آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری در فرحزاد از دیدگاه

ساکنین

گویه‌ها		آماره‌ی آزمون	درجه‌ی آزادی	سطح معناداری	اختلاف میانگین	میانگین داده‌ها	انحراف معیار	با ضریب اطمینان ۹۵ درصد	
								حداقل	حداکثر
	برایند گویه‌های قانون‌محوری	-۴۶/۳۵۷	۳۸۱	۰/۰۲۱	-۱/۳۶۹	۲/۶۰	۰/۵۷۷	-۱/۴۱	-۱/۳۲
	برایند گویه‌های اخلاق‌مداری	-۶۳/۶۴۸	۳۸۱	۰/۰۱۴	-۱/۷۷۸	۲/۱۹	۰/۵۴۵	-۱/۸۲	-۱/۷۳
	برایند گویه‌های اجتماع‌گرایی	-۴۰/۰۰۷	۳۸۱	۰/۰۴۱	-۱/۲۷۱	۲/۶۹	۰/۶۲۱	-۱/۳۲	-۱/۲۱
	برایند ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری	-۵۱/۰۰۸	۳۸۱	۰/۰۲۵	-۱/۴۷۲	۲/۴۹	۰/۵۸۰	-۱/۵۲	-۱/۴۲

مأخذ: (نگارندگان ۱۴۰۰)

تعیین میزان همبستگی متقابل عوامل سه‌گانه‌ی عدالت شهری با بهره‌گیری از آزمون

پیرسون

جهت تعیین روابط حاکم میان عوامل سه‌گانه‌ی عدالت شهری، از آزمون پیرسون استفاده شده است. این آزمون با مشخص نمودن میزان همبستگی و سطح معناداری عوامل، حد روابط متقابل میان هر یک از ابعاد با مفهوم اصلی و همچنین عوامل دیگر را مشخص می‌نماید. در این راستا، بر اساس نتایج مندرج در جدول (۱۲) همبستگی مثبت میان ابعاد مختلف با مفهوم عدالت شهری برقرار است. بالاترین حد همبستگی متعلق به بُعد قانون‌محوری (۰/۶۳۷) و پایین‌ترین میزان آن به بُعد اجتماع‌گرایی (۰/۵۱۲) اختصاص یافته است. همچنین، در تمامی موارد بین ابعاد سه‌گانه و مفهوم عدالت شهری رابطه‌ی معنادار وجود دارد. در واقع، وجود سطح معناداری برابر صفر، بیان‌گر وجود رابطه‌ی معناداری میان ابعاد سه‌گانه با مفهوم کلی عدالت شهری می‌باشد.

جدول ۱۲- تعیین میزان همبستگی و معناداری ابعاد مختلف عدالت شهری با بهره‌گیری از آزمون پیرسون

عامل/ ابعاد	موضوع	قانون‌محوری	اخلاق‌مداری	اجتماع‌گرایی	عدالت شهری
قانون‌محوری	همبستگی	۱	۰/۴۹۳	۰/۴۱۶	۰/۶۳۷**
	سطح معناداری (دو سویه) تعداد داده‌ها	۳۸۲	۰/۰۲۵	۰/۰۳۳	۰/۰۰۰
اخلاق‌مداری	همبستگی	۰/۴۹۳	۱	۰/۳۷۸	۰/۶۳۴**
	سطح معناداری (دو سویه) تعداد داده‌ها	۳۸۲	۰/۰۲۵	۰/۰۴۱	۰/۰۰۰
اجتماع‌گرایی	همبستگی	۰/۴۱۶	۰/۳۷۸	۱	۰/۵۱۲**
	سطح معناداری (دو سویه) تعداد داده‌ها	۳۸۲	۰/۰۴۱	۰/۰۳۳	۰/۰۰۰
عدالت شهری	همبستگی	۰/۶۳۷**	۰/۶۳۴**	۰/۵۱۲**	۱
	سطح معناداری (دو سویه) تعداد داده‌ها	۳۸۲	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

** همبستگی در سطح ۰/۰۱ معنادار است.

۳- ارزیابی طرح «سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» بر مبنای پارادایم عدالت شهری از

دیدگاه متخصصین

گام نهایی پژوهش، به سنجش تحقق‌پذیری مولفه‌های پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور، در طرح مصوب "سامان‌دهی محور شهری فرحزاد" اختصاص یافته است. این بررسی، بر مبنای روش دلفی و میان ۲۰ نفر از متخصصین و کارشناسان فعال در طرح صورت گرفته است. زمینه‌ی تخصصی این کارشناسان در گرایش‌های شهرسازی، طراحی شهری، معماری، عمران، منظر و

محیط زیست بوده است. ۱۱ نفر از این متخصصین را زنان (۵۵ درصد) و نه نفر دیگر را مردان (۴۵ درصد) تشکیل داده‌اند. هم‌چنین، سن این افراد در رده‌ی ۲۹ تا ۶۳ سال قرار داشته است. ۳۵ درصد از متخصصین دارای سابقه‌ی کم‌تر از ۵ سال فعالیت در محدوده و ۶۵ درصد سابقه‌ی فعالیت بیش از ۵ سال در فرزند را دارا بودند. ۱۵ درصد پاسخ‌دهندگان دارای مدرک کارشناسی، ۴۰ درصد دارای مدرک کارشناسی ارشد و ۴۵ درصد دارای تحصیلات دکتری و بالاتر می‌باشند. تفکیک مسئولیت‌های اجرایی متخصصین، شامل کارشناسان شهرداری منطقه‌ی دو تهران (۶۰ درصد)، کارشناس سازمان نوسازی شهر تهران (۵ درصد)، مهندسین مشاور (۱۵ درصد) و اساتید دانشگاه (۲۰ درصد) می‌شود. پایایی این پرسش‌نامه نیز، به وسیله‌ی نرم‌افزار SPSS و بررسی ضریب آلفای کرونباخ مورد سنجش قرار گرفته است. بر این اساس، ضریب آلفای کرونباخ کلی پرسش‌نامه برابر ۰/۹۰۲ می‌باشد؛ که بیان‌گر ثبات داخلی و هم‌بستگی بسیار مناسب سوالات مطرح شده است. در ادامه، جداول تحلیل آماری پاسخ‌دهندگان به پرسش‌نامه ارائه می‌گردد.

جدول ۱۳- تحلیل شاخص‌های آمار توصیفی در پرسش‌نامه به روش دلفی

مستولیت اجرایی	مقطع تحصیلی	سابقه‌ی فعالیت	سن	جنسیت		
۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	معتبر	اعتبار
۰	۰	۰	۰	۰	نامعتبر	
۳/۸۶	۲/۳۰	۱۰/۱۰	۴۵/۴۰	۱۰	میانگین	
۲/۷۴۰	۳/۴۵۰	۴/۸۶۵	۸/۱۸۰	-	انحراف معیار	
۲/۳۲۵	۲/۹۶۰	۱۲/۴۹۶	۲۸/۳۱۹	-	ناسازگاری	
۱	۱	۱	۲۹	۱	حداقل	
۴	۳	۱۸	۶۳	۲	حداکثر	

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

پیش‌فرض این پرسش‌نامه، بر مبنای عدم تنظیم طرح مصوب «سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» بر مبنای پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور است. بر این اساس، جهت ارزیابی این پیش‌فرض، پرسش‌نامه‌ای مبتنی بر ۲۰ گویه و بر اساس ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری (قانون‌محوری، اخلاق‌مداری و اجتماع‌گرایی) طراحی شده است. کلیه‌ی مراحل تحلیل‌های کمی و کیفی، منطبق بر روش‌های مورد استفاده در پرسش‌نامه می‌باشد. پس از أخذ نظرات متخصصین در سه مرحله، تحلیل بر اساس دو پیش‌فرض «عدم رضایت متخصصین از کارکرد قابل قبول شاخص-های ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری در طرح مصوب فرحزاد» (H0) و «رضایت متخصصین از کارکرد مطلوب شاخص‌های اجرایی در این طرح» (H1) صورت می‌پذیرد. ادامه، نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌های پرسش‌نامه ارائه می‌شود.

در بُعد قانون محوری گویه‌های "L8" (۴/۵۳)، "L9" (۴/۲۶)، "L5" (۴/۰۷)، "L7" (۳/۹۳)، "L4" (۳/۶۵) و "L1" (۳/۰۴) با کسب میانگین بالاتر از (۳) از وضعیت مطلوبی از دیدگاه متخصصین برخوردار می‌باشند. در مقابل، گویه‌های "L2" (۲/۷۴)، "L6" (۲/۵۲) و "L3" (۲/۱۶) با کسب میانگین پایین‌تر از (۳) دارای وضعیت نامناسبی هستند. بر مبنای نتایج حاصل، میانگین داده‌های مرتبط با بُعد قانون محوری (۳/۴۳) است؛ که نشان دهنده‌ی شرایط مطلوب طرح مصوب فرحزاد و نگرش مثبت متخصصین به تحقق مولفه‌های عملیاتی آن می‌باشد.

جدول ۱۴- نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی بُعد قانون محوری در طرح سامان‌دهی فرحزاد

با ضریب اطمینان ۹۵ درصد		انحراف معیار	میانگین داده‌ها	اختلاف میانگین	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره آزمون	گویه‌ها	
حداکثر	حداقل								
۰/۸۹۰	۰/۲۹۳	۱/۱۵۶	۳/۰۴	۰/۴۸۰	۰/۰۰۰	۱۹	۲/۲۲۸	تقسیم برابر امکانات شهری	L1
۰/۳۸۲	-۰/۲۹۰	۱/۲۴۱	۲/۷۴	-۰/۲۱۷	۰/۰۱۰	۱۹	-۰/۹۱۳	ارتقای ظرفیت‌های اقتصادی بافت برای توسعه‌ی درون‌زا	L2
۰/۸۴۳	-۰/۰۴۵	۰/۹۹۲	۲/۱۶	۰/۶۴۸	۰/۰۰۰	۱۹	-۲/۶۳۱	قابلیت اجرایی طرح‌های نوسازی	L3
۰/۶۹۵	۰/۲۹۸	۱/۳۵۰	۳/۶۵	۰/۳۹۹	۰/۰۰۵	۱۹	۳/۳۲۵	اطلاع‌رسانی عمومی برای دریافت تسهیلات نوسازی	L4
۰/۹۸۲	۰/۳۵۴	۱/۲۱۲	۴/۰۷	۰/۵۷۲	۰/۰۰۰	۱۹	۶/۸۹۵	پایداری اکولوژیکی و اصول تاب‌آوری	L5
۰/۳۱۴	-۰/۱۰۶	۱/۰۰۲	۲/۵۲	۰/۲۹۶	۰/۰۰۰	۱۹	-۳/۳۹۱	توجه به ابعاد روانی و فیزیکی امنیت شهری	L6
۰/۶۱۱	۰/۲۹۱	۰/۹۸۹	۳/۹۳	۰/۳۷۴	۰/۰۱۲	۱۹	۸/۵۵۲	توجه به تأمین نیازهای اساسی	L7
۰/۹۷۲	۰/۴۷۳	۱/۴۵۷	۴/۵۳	۰/۴۸۷	۰/۰۰۰	۱۹	۱۰/۱۸۵	توجه به کارکرد گردشگری رود دره فرحزاد	L8
۱/۰۹۴	-۰/۰۴۲	۱/۱۵۹	۴/۲۶	۰/۹۶۵	۰/۰۰۰	۱۹	۶/۲۵۲	انطباق زیست‌پذیری رود دره فرحزاد با محیط کولوژیک	L9
۰/۷۰۴	۰/۱۷۳	۰/۵۶۵	۳/۴۳	۰/۴۵۳	۰/۰۰۳	۱۹	۳/۴۴۳	برایند گویه‌های قانون محوری	SL

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

در زمینه‌ی بُعد اخلاق‌مداری، گویه‌های "E5" (۴/۵۲)، "E3" (۳/۸۰)، "E2" (۳/۵۳) و "E1" (۳/۴۱) با کسب امتیاز بالاتر از (۳) از وضعیت مناسبی بهره‌مند می‌باشند. در مقابل، گویه‌ی "E4" (۲/۸۴) با کسب امتیاز کم‌تر از (۳) مبین وضعیت نامطلوب این گویه است. میانگین نتایج در بُعد اخلاق‌مداری (۳/۶۲) است؛ که بیان‌گر شرایط مطلوب این بُعد در طرح مصوب فرحزاد از دیدگاه متخصصین می‌باشد.

جدول ۱۵- نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی بُعد اخلاق‌مداری در طرح سامان‌دهی فرحزاد

با ضریب اطمینان ۹۵ درصد		انحراف معیار	میانگی ن داده‌ها	اختلاف میانگی ن	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره آزمون	گویه‌ها	
حداکثر	حداقل								
۱/۱۰۴	۰/۳۸۷	۰/۵۳۶	۳/۴۱	۰/۷۸۱	۰/۰۳۲	۱۹	۲/۴۲۶	حق انتخاب و ترغیب به آزادی‌های فردی و گروهی	E1
۱/۳۳۸	۰/۶۷۳	۰/۶۳۳	۲/۵۳	۰/۶۹۶	۰/۰۰۰	۱۹	۳/۱۸۸	تحقق ارزش‌های انسانی و همبستگی اجتماعی	E2
۱/۲۵۱	۰/۳۵۴	۰/۴۲۹	۳/۸۰	۰/۹۱۵	۰/۰۰۰	۱۹	۷/۵۲۸	احترام به حقوق شهروندی	E3
۰/۰۸۷	-۰/۱۰۳	۰/۷۳۰	۲/۸۴	۰/۰۷۹	۰/۰۱۴	۱۹	-۰/۶۹۲	شفاف‌سازی و پاسخ‌گویی مدیران شهری	E4
۱/۱۷۳	۰/۴۵۷	۰/۴۸۴	۴/۵۲	-	۰/۰۰۰	۱۹	۱/۵۴۳	ارتقای بهره‌وری و تحدید اثرات محیطی در بافت	E5
۰/۸۹۲	۰/۳۵۷	۰/۵۷۳	۳/۶۲	۰/۷۲۳	۰/۰۰۰	۱۹	۱۱	برایند گویه‌های اخلاق‌مداری	SE
				۰/۶۲۰			۴/۸۴۱		

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

تحلیل داده‌های در بُعد اجتماع‌گرایی نشان‌دهنده‌ی این است؛ که گویه‌های "S6" (۳/۲۰) و "S5" (۳/۱۱) با کسب میانگین بالاتر از (۳) از دیدگاه متخصصین، از وضعیت مطلوبی برخوردار می‌باشند. سایر گویه‌های مورد پرسش، "S4" (۲/۵۲)، "S2" (۲/۳۳)، "S3" (۲/۱۵) و "S1" (۲/۰۳) با کسب میانگین پایین‌تر از (۳) دارای وضعیت نامطلوبی گزارش شده‌اند. همچنین، میانگین داده‌های بُعد اجتماع‌گرایی (۲/۵۵) می‌باشد؛ که نشان‌گر عدم رضایت متخصصین از شاخص‌های اجرایی این طرح در بُعد اجتماع‌گرایی است.

جدول ۱۶- نتایج آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی بُعد اجتماع‌گرایی در طرح سامان‌دهی فرحزاد

با ضریب اطمینان ۹۵ درصد		انحراف معیار	میانگی ن داده‌ها	اختلاف میانگین	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره آزمون	گویه‌ها	
حداکثر	حداقل								
-۰/۹۵۸	-۱/۹۳۹	۰/۷۱۹	۲/۰۳	-۱/۳۳۰	۰/۰۰۰	۱۹	-۹/۰۶۵	انسجام بخشی اجتماعی و انطباق‌پذیری عمومی	S1
-۰/۴۳۳	-۰/۹۹۴	۰/۹۰۴	۲/۳۳	-۰/۴۹۳	۰/۰۰۰	۱۹	-۳/۵۵۹	امکان تبلور هنجارها و ارزش‌های اجتماعی گوناگون	S2
-۰/۲۹۴	-۱/۸۴۶	۱/۰۷۷	۲/۱۵	-۱/۰۶۷	۰/۰۱۴	۱۹	-۵/۱۰۷	توجه به مشارکت شهروندان و بهره‌گیری از خرد جمعی	S3
-۰/۱۳۱	-۱/۵۵۸	۱/۲۰۹	۲/۵۲	-۱/۱۹۷	۰/۰۰۰	۱۹	-۱/۷۱۳	تعامل مشترک با ساکنین در تدوین طرح‌های نوسازی	S4
۱/۱۲۲	۰/۵۶۲	۱/۱۰۱	۳/۱۱	۰/۴۰۸	۰/۰۰۰	۱۹	۳/۰۷۱	توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی اقشار محروم بافت	S5
۱/۰۱۹	۰/۲۶۸	۰/۹۲۲	۳/۲۰	۰/۶۴۳	۰/۰۲۷	۱۹	۳/۳۴۹	افزایش رضایت ساکنین از محیط و سرزندگی شهری	S6
۰/۰۱۳	-۰/۹۱۴	۰/۹۸۶	۲/۵۵	-۰/۴۵۰	۰/۰۰۷	۱۹	-۲/۰۴۱	برایند گویه‌های اجتماع‌گرایی	SS

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

تحلیل وضعیت عدالت شهری از دیدگاه متخصصین از طریق آزمون تی تک نمونه‌ای

در این مرحله، نتایج نهایی حاصل از آزمون تی تک نمونه‌ای به تفکیک هر یک از ابعاد سه‌گانه‌ی قانونی، اخلاقی و اجتماعی ارائه می‌گردد. تحلیل داده‌ها، بیان‌گر سطح معناداری قابل قبول (۰/۰۰۳) در ابعاد عدالت شهری است. براین‌د کلی دارای اختلاف میانگین به میزان

(۰/۲۱۶) بالاتر از حد متوسط می‌باشد. این عدد، فرض H1 مبتنی رضایت متخصصین از کارکرد مناسب شاخص‌های عدالت شهری در این طرح راه، مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۱۷- آزمون تی تک نمونه‌ای جهت بررسی ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری در طرح سامان‌دهی محور شهری فرحزاد از دیدگاه متخصصین

گویه‌ها	آماره‌ی آزمون	درجه‌ی آزادی	سطح معناداری	اختلاف میانگین	میانگین داده‌ها	انحراف معیار	با ضریب اطمینان ۹۵ درصد	
							حداقل	حداکثر
برایند گویه‌های قانون محور	۳/۴۴۳	۱۹	۰/۰۰۳	۰/۴۳۵	۳/۴۳	۰/۵۶۵	۰/۱۷۳	۰/۷۰۴
برایند گویه‌های اخلاق مداری	۴/۸۴۱	۱۹	۰/۰۰۰	۰/۶۲۰	۳/۶۲	۰/۵۷۳	۰/۳۵۷	۰/۸۹۲
برایند گویه‌های اجتماع‌گرایی	-۲/۰۴۱	۱۹	۰/۰۰۷	-۰/۴۵۰	۲/۵۵	۰/۹۸۶	-۰/۹۱۴	۰/۰۱۳
برایند ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت شهری	۴/۲۱۵	۱۹	۰/۰۰۳	۰/۲۱۶	۳/۲۱	۰/۷۰۵	۰/۲۷۴	۰/۸۱۶

مأخذ: یافته‌های پژوهش ۱۴۰۰

تعیین میزان هم‌بستگی متقابل عوامل سه‌گانه‌ی عدالت شهری با بهره‌گیری از آزمون

پیرسون

آزمون پیرسون، از طریق تعیین حد هم‌بستگی و سطح معناداری عوامل، میزان روابط متقابل هر یک از ابعاد با مفهوم اصلی و همچنین عوامل دیگر را مشخص می‌نماید. بر اساس نتایج ارائه شده در جدول (۱۸) هم‌بستگی مثبت میان ابعاد سه‌گانه با مفهوم عدالت شهری برقرار است. در این میان، بالاترین میزان هم‌بستگی به بُعد قانون محوری (۰/۹۸۵) و پایین‌ترین حد آن به بُعد اجتماع‌گرایی (۰/۴۴۸) اختصاص می‌یابد. افزون بر این، داده‌ها مبین وجود ارتباط معنادار میان همه‌ی ابعاد با یک‌دیگر و همچنین با مفهوم جامع عدالت شهری است.

جدول ۱۸- تعیین میزان هم‌بستگی و معناداری ابعاد مختلف عدالت شهری با بهره‌گیری از آزمون پیرسون

عامل / ابعاد	موضوع	قانون محوری	اخلاق مداری	اجتماع‌گرایی	عدالت شهری
قانون محوری	هم‌بستگی	۱	**۰/۹۵۱	۰/۴۳۱	**۰/۹۸۵
	سطح معناداری (دو سویه)		۰/۰۰۰	۰/۰۲۸	۰/۰۰۰
	تعداد داده‌ها	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
اخلاق مداری	هم‌بستگی	**۰/۹۵۱	۱	۰/۴۰۳	**۰/۹۳۹
	سطح معناداری (دو سویه)	۰/۰۰۰		۰/۰۳۱	۰/۰۰۰
	تعداد داده‌ها	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
اجتماع‌گرایی	هم‌بستگی	۰/۴۳۱	۰/۴۰۳	۱	**۰/۴۴۸
	سطح معناداری (دو سویه)	۰/۰۲۸	۰/۰۳۱		۰/۰۲۱
	تعداد داده‌ها	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰

۱	**۰/۹۳۹	**۰/۴۴۸	**۰/۹۸۵	همبستگی سطح معناداری (دو سویه) تعداد داده‌ها	عدالت شهری
۲۰	۰/۰۰۰	۰/۰۲۱	۰/۰۰۰		
۲۰	۲۰	۲۰	۲۰		

**همبستگی در سطح ۰/۰۱ معنادار است.

مأخذ: یافته‌های پژوهش ۱۴۰۰

نتیجه‌گیری

ماهیت یک شهر، برابندی از تعاملات انسانی است؛ که انعکاس دهنده‌ی فرهنگ مدنیت و کیفیت هویت شهری در یک مکان است. آن‌چنان که، می‌توان کیفیت فضای یک شهر را، از طریق ارتباطات بصری، رفتارهای مدنی و مناسبات اجتماعی بازشناسی نمود. با این وجود، چالش‌هایی همچون عدم برابری در تخصیص منابع، تقسیم نامتعادل فرصت‌ها، عدم ایمنی و امنیت در محیط شهری، وجود فاصله‌ی اجتماعی زیاد، عدم پذیرا بودن و عدم همه‌شمولی بستر یک اجتماع، موجب بروز اختلال در کارایی شهری، دامن زدن به تعارضات گروهی و عدم تمایل به مشارکت در رویدادهای اجتماعی می‌گردد. با علم بر این اصل که، دگرگونی ذهنی و قوه‌ی تفکر یک جامعه منجر به بالندگی یا زوال یک مدنیت می‌شود؛ تأکید بر لزوم تغییر ذهنیت جامعه‌ی مدنی در راستای برقراری تعادل چهار جانبه میان ابعاد ماهوی، صوری، توزیعی و ساختاری عدالت ضرورت می‌یابد. بر این مبنا، هدف بنیادین از انجام پژوهش کنونی، تدوین پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور، در قالب ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت (قانون، اخلاق و مدنیت) و بر اساس چهار بُعد بنیادین آن (ماهوی، صوری، توزیعی و ساختاری) بوده است. در راستای تحقق این هدف، بررسی‌های جداگانه‌ای در قالب ابعاد اجتماعی و کالبدی وضع کنونی محدوده‌ی فرحزاد و همچنین طرح مصوب شهری این محدوده صورت گرفته است. پیش از تحلیل یافته‌ها، باید به این نکته اشاره نمود؛ که نتایج حاصل از این پژوهش با تأیید نتایج تحقیقات پیشین در زمینه‌ی عدالت در شهرهای مختلف کشور (مندرج در جدول ۱) تبیین وجوه دیگری از موضوع را مدنظر قرار می‌دهد. نتیجه‌ی متمایز و تحلیل داده‌های این پژوهش، در دو بُعد تبیین می‌شود. بُعد نخست، روایت‌گر مفارقت در زمینه‌ی عدالت ماهوی و فقدان محسوس عدالت صوری در جامعه‌ی شهری کشور است. بُعد دیگر، گسستگی ژرف در نحوه‌ی برقراری عدالت توزیعی و ساختاری در بافت‌های مسئله‌دار نسبت به مناطق اطراف و انعکاس وضعیت نامطلوب عدالت شهری، را به ویژه در زمینه‌ی اخلاق شهری نمایان می‌سازد. در ادامه، به تفصیل داده‌های هریک از پرسش‌نامه‌ها، مورد تحلیل و تفسیر قرا می‌گیرد.

در گام نخست، بازشناسی بُعد اجتماعی در قالب پرسش‌نامه‌ای به روش بوگاردوس صورت می‌پذیرد. داده‌ها، حاکی از وجود فاصله‌ی اجتماعی زیاد، از بین رفتن یکپارچگی مدنی و میزان نامطلوب پذیرش اجتماعی اقوام مختلف می‌باشد. مطابق بررسی‌های میدانی و تحلیل نتایج، نزاع،

درگیری‌های مکرر، عدم پذیرش گروه‌های نژادی گوناگون و جدایی‌گزینی قومیتی ساکنین، منجر به تشکیل محلات با کانون‌های زیستی متفاوت شده است. این مراکز، بر مبنای قومیت-های غالب ساکن در محدوده، شامل: محله‌ی فرحزادی‌ها، محله‌ی ترک‌ها و الموتی‌ها (ذوالفقار)، محله‌ی قوچانی‌ها (توتستان) و محله‌ی آبشار با بافت اجتماعی مختلط شده است. نتایج مبین از آن است؛ که بالاترین میزان تمایل برای برقراری ارتباط با اقوام فارس (۱۱۷ امتیاز) و کم‌ترین برای مهاجرین افغان (۴۰۹ امتیاز) ثبت شده است. گرچه داده‌ها، مبین روابط پایدار و نگاه مثبت به قومیت فارس می‌باشد؛ ولی عدم پذیرش مهاجرین افغان، اقوام گیلک و کرد، بیان‌گر معضل جدایی‌گزینی در روابط اجتماعی است. این نتایج، فرضیه‌ی اول را، با عنوان «وجود وضعیت نامطلوب از منظر هم‌گرایی و فاصله‌ی اجتماعی گروه‌های مختلف در محدوده‌ی فرحزاد» تأیید می‌نماید. این رویداد، افزایش تنش میان گروه‌های قومی و نژادی گوناگون و گسترش جدایی-گزینی اجتماعی میان ساکنین را به دنبال داشته است؛ که منجر به تنزل شأن اجتماعی و سطح فرهنگی محدوده‌ی فرحزاد شده است.

در گام دوم، حصول شناختی جامع از وضعیت موجود بافت فرحزاد (در چهارچوب ابعاد سه‌گانه‌ی عدالت) در قالب پرسش‌نامه‌ای با طیف لیکرت جهت بررسی دیدگاه ساکنین انجام شده است. نتایج حاصل از آزمون تی تک نمونه‌ای، نشان‌دهنده‌ی میانگین گویه‌های قانون‌محوری (۲/۶۰)، گویه‌های اخلاق‌مداری (۲/۱۹) و گویه‌های اجتماع‌گرایی (۲/۶۹) می‌باشد. این تحلیل-های کمی نشان‌گر وضعیت نامطلوب کارکردی (میانگین کم‌تر از سه) در زمینه‌ی برابری ابعاد سه‌گانه‌ی شاخص‌های عدالت شهری (۲/۴۹) است. افزون بر این، نتایج حاصل از آزمون پیرسون، مبین رابطه‌ی معنادار میان ابعاد مختلف (قانونی، اخلاقی و اجتماعی) با مفهوم عدالت شهری است. در این میان، میزان هم‌بستگی بُعد قانون‌محوری (۰/۶۳۷)، بُعد اخلاق‌مداری (۰/۶۳۴) و بُعد اجتماع‌گرایی (۰/۵۱۲) می‌باشد. بر این اساس، پیش‌فرض عدم برقراری اصول کارکردی عدالت شهری در محدوده‌ی فرحزاد مورد تأیید قرار می‌گیرد. بر مبنای یافته‌ها، چالش‌های کنونی بافت، ناشی از دو عامل اصلی معضلات محیطی-اجتماعی و نوع برخورد مسئولان و طراحان برای حل مسائل فرحزاد بوده است. بر این اساس نابرابری، محرومیت اجتماعی، جدایی-گزینی، به حاشیه‌رانی، عدم مشارکت شهروندی، کمبود امکانات زیستی، فرسودگی کالبدی و کارکردی، بی‌کاری، خشونت، ناامنی، اغتشاش بصری و آلودگی زیست‌محیطی، از بارزترین معضلات محیطی-اجتماعی محسوب می‌گردد. از سوی دیگر، نوع برخورد مسئولان و طراحان برای حل مسائل، به دلیل بی‌توجهی عمومی به شرایط زیست محدوده، تصمیم‌گیری‌های مقطعی، عدم نگاه یک‌پارچه، عدم اتخاذ سیاست‌های تعاملی و عدم پایش مستمر وضعیت فرحزاد، منجر به شکل‌گیری وضعیت پیچیده و ناعادلانه‌ی فعلی شده است. پس از تأیید پیش-

فرض، بررسی وضع موجود محدوده و تحقق راهکارهای عدالت شهری از دیدگاه ساکنین و کاربران فرحزاد بررسی می‌گردد. براینند این تحلیل، بر اساس ابعاد سه‌گانه‌ی قانون‌محوری، اخلاق‌مداری و اجتماع‌گرایی، نقش بنیادین دو مولفه‌ی «برابری» و «تنوع‌پذیری» را در تحقق پارادایم محلی عدالت شهری تأیید می‌نماید. در این راستا، دست‌یابی به مولفه‌ی برابری، از طریق متمرکز شدن بر ایجاد تعادل، توازن و مساوات در زمینه‌ی تأمین نیازهای زیستی و توزیع امکانات میسر می‌شود. مرحله‌ی پایانی تحلیل کیفی داده‌ها، مبین این است؛ که سه اهرم اجرایی «وفاق»، «آزادی» و «کنترل» قابلیت حصول عدالت شهری را در این محدوده تضمین می‌نماید. ایجاد بستر مناسب جهت بروز تعاملات شهری، توجه به حق انتخاب و اختیار شهروندان در زمینه‌های گوناگون و تسهیل مشارکت ساکنین در ابعاد مختلف، به پویایی محیط و نزدیک‌تر شدن به عدالت مورد نظر این پژوهش را در پی خواهد داشت. آنچه در این رابطه به وضوح قابل درک است؛ نیاز جامعه به داشتن چهارچوب‌های نظارتی و استانداردهای اجرایی جهت برقراری نظم و امنیت است. در واقع، اهرم کنترل، از طریق گسترش انطباق‌پذیری و انضباط شهری میان گروه‌های مختلف، به حصول وفاق و هم‌گرایی میان منافع اکثریت جامعه کمک شایانی می‌نماید. در گام سوم، بررسی جنبه‌های کارکردی پارادایم ایرانی عدالت شهری، در طرح مصوب «سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» در قالب روش دلفی انجام شده است. نتایج حاصل از آزمون تی‌تک نمونه‌ای، مبین وضعیت مطلوب این طرح از دیدگاه متخصصین می‌باشد. بر این اساس، میانگین گویه‌های اخلاق‌مداری (۳/۶۲) و قانون‌محوری (۳/۴۳) می‌باشد. ولی در بُعد اجتماع‌گرایی (۲/۵۵) از مطلوبیت قابل قبول برخوردار نمی‌باشد. همچنین، تحلیل کمی از براینند داده‌های ابعاد عدالت شهری با کسب میانگین (۳/۲۱) بیان‌گر وضعیت مطلوب تحقق عدالت شهری در این طرح است. افزون بر این، داده‌های آزمون پیرسون، مبین رابطه‌ی معنادار میان ابعاد مختلف با مفهوم عدالت شهری است. در این میان، میزان هم‌بستگی بُعد قانون‌محوری (۰/۹۸۵)، اخلاق‌مداری (۰/۹۳۹) و اجتماع‌گرایی (۰/۴۴۸) می‌باشد. براینند داده‌های این نظرسنجی، فرضیه‌ی عدم تدوین طرح «سامان‌دهی محور شهری فرحزاد» را بر مبنای پارادایم محلی عدالت شهری، رد می‌نماید. آنچه روشن است؛ مرحله‌ی شناخت و تحلیل مسائل مرتبط با وضع موجود بافت، برای تدوین طرح شهری فرحزاد در سطح مطلوبی صورت گرفته است. آنچه چنان‌که، بازتاب شرایط موجود و دیدگاه شهروندان، منجر به تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری مطلوب مدیران شهری و ارائه‌ی راه‌کارهای اجرایی مقتضی توسط متخصصین شده است. نتایج این پژوهش، مبین وجود رابطه‌ی مستقیم میان برقراری تعامل فعال گروه‌های مختلف (ذی‌نفعان، ذی‌نفوذان و طراحان شهری) با روند تحقق پارادایم ایرانی شهر عدالت‌محور می‌باشد. باز نمود این روند اجرایی را می‌توان در چهارچوب برقراری توازن میان داده‌ها و ستاده‌ها، ارتقای امنیت اجتماعی، حفظ نظم و

امنیت حقوقی، هم‌افزایی عمومی، سازگاری اجتماعی و احترام به ارزش‌ها و هنجارهای گروهی به تصویر کشید. در واقع این مظاهر شهر عدالت‌محور، تلفیقی از راه‌کارهای عملیاتی و سیاست‌گذاری عمومی برای بهبود شرایط محیطی به حساب می‌آید. آن‌چنان که یافته‌های پژوهش مشخص می‌نماید؛ حیات مدنی یک شهر، در گروی پای‌بندی به قوانین، گسترش برابری، توزیع متوازن منابع، تقویت ایمنی و امنیت شهری، محوریت اخلاق، گفت‌وگو جمعی و کنش متقابل و آگاهانه، به عنوان شالوده‌های بنیادین شهر عدالت‌محور است. افزون بر این، شرط تداوم حیات و حضور جامعه‌ی مدنی در فعالیت‌های جمعی و تسهیل مشارکت‌پذیری برای گروه‌های مختلف اجتماعی، کسب مشروعیت عمومی از طریق تقویت عملکرد نهادهای مردمی و سازمان‌های محلی می‌باشد. هم‌چنین، در روندی موازی، همه‌شمولی در عرصه‌های عمومی شهر و محله، متضمن حضورپذیری و تحقق آزادی‌های فردی و اجتماعی است. از این روی، انتظار می‌رود؛ دستیابی به این اصول، تأمین‌کننده‌ی عدالت توزیعی و تسهیل‌گر عدالت ساختاری در فضای شهری، از طریق کاربست دو بُعد عدالت ماهوی و عدالت صوری، به عنوان ابعاد چهارگانه‌ی عدالت شهری باشد. این دگرگونی‌های ذهنی در قالب عینیت مکانی یک جامعه متبلور می‌شود؛ که نتایج حاصل از آن بالندگی کیفیت زیست، تعالی قدرت تفکر فردی، پیشرفت نیروی اندیشه جمعی و تکوین توسعه‌ی مبتنی بر عدالت شهری را به دنبال دارد.

منابع و مآخذ:

۱. اخوان کاظمی، ب. ۱۳۹۷. نگرش تطبیقی به مفهوم عدالت در فلسفه‌ی سیاسی افلاطون و ارسطو. نشریه‌ی مطالعات حقوق، دوره‌ی دهم، شماره‌ی سوم، پاییز ۱۳۹۷.
۲. تقوایی، ع، بمانیان، م، پورجعفر، م، بهرام‌پور، م. ۱۳۹۴. میزان‌سنجی عدالت فضایی در چارچوب نظریه شهر عدالت‌محور؛ مورد پژوهی: مناطق بیست‌ودوگانه شهرداری تهران. نشریه‌ی مدیریت شهری، شماره‌ی سی و هشتم، بهار ۱۳۹۴.
۳. جرفی، م.ا. مدیری، م. مهدوی حاجیلوئی، م. ۱۳۹۷. برنامه‌ریزی راهبردی توزیع خدمات شهری از منظر عدالت فضایی؛ مطالعه موردی: کلانشهر اهواز. فصل‌نامه علمی پژوهشی آمایش محیط، شماره پنجاه، پاییز ۱۳۹۹.
۴. خزاعی، ن. مجتبی‌زاده خانقاهی، ح. ۱۳۹۸. ارائه الگوی بهینه در بافت مسئله‌دار فرحزاد با رویکرد ارتقای تاب‌آوری. فصل‌نامه علمی پژوهشی آمایش محیط، شماره پنجاه و نهم، زمستان ۱۴۰۱.
۵. داداش پور، ه، الوندی پور، ن. ۱۳۹۵. عدالت فضایی در مقیاس شهری در ایران؛ فرامطالعه چارچوب نظری مقاله‌های علمی موجود. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، دوره‌ی بیست و یکم، شماره سوم، ۱۳۹۵.
۶. داداش پور، ه. علی‌زاده، ب، رستمی، ف. ۱۳۹۴. تبیین چارچوب مفهومی عدالت فضایی در برنامه‌ریزی شهری با محوریت مفهوم عدالت در مکتب اسلام. فصل‌نامه علمی- پژوهشی نقش جهان. شماره‌ی یکم تا پنجم، ۱۳۹۴.
۷. رحیمی، ح، طرف، ف. ۱۳۹۷. بررسی ویژگی‌های عدالت مطلوب در ماده اول قانون مسئولیت مدنی ایران در مقایسه با نظریه عدالت توزیعی جان راولز. فصل‌نامه‌ی پژوهش حقوق خصوصی، سال هفتم، شماره بیست و پنجم، زمستان ۱۳۹۷.
۸. سعیدی رضوانی، ه، نوریان، ف. ۱۳۹۳. شهرسازی عدالت‌محور؛ رهیافتی پیش‌رو در برنامه‌ریزی شهری. فصل‌نامه‌ی علمی پژوهشی مطالعات شهری، شماره‌ی دوازدهم، پاییز ۱۳۹۳.
۹. شکوری، ع. ۱۳۹۵. کاوشی در مجادلات عدالت اجتماعی بین متفکران غربی و اسلامی. فصل‌نامه‌ی علمی- پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان. سال ششم، شماره‌ی دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۱۰. سایت شهرداری منطقه دو تهران (۱۴۰۰/۰۱/۰۳). Region2.tehran.ir.
۱۱. صابری‌فر، ر. ۱۳۹۷. سنجش میزان موفقیت سیاست‌های عدالت‌گرا با تعیین سطح توسعه‌ی مناطق شهری بر اساس شاخص‌های توسعه‌ی پایدار (نمونه‌ی موردی شهر مشهد). نشریه‌ی جغرافیا و روابط انسانی، دوره یک، شماره‌ی دوم.

۱۲. فرحزاد، م. رفیعیان، م. کامیابی، س. ارغان، ع. ۱۳۹۷. سنجش ترجیحات حضوری زنان در عرصه‌های عمومی شهر تهران. فصل‌نامه علمی پژوهشی آمایش محیط، شماره پنجاه و یکم، زمستان ۱۳۹۹.
۱۳. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، (۱۴۰۰/۰۶/۰۲) <https://rc.majlis.ir/fa>
۱۴. مطهری، م. ۱۳۷۱. عدل الهی. نشر صدرا، تهران، ۱۳۷۱.
۱۵. میرغلامی، م، کی‌نژاد، م، علی‌زاده، ب. ۱۳۹۷. ارزیابی عدالت فضایی در توسعه‌ی مجدد فضاهای شهری مورد پژوهی: طرح موضعی عتیق شهر تبریز. ماهنامه باغ نظر، شماره‌ی پانزدهم، ۱۳۹۷.
16. Al-Hemyari, Z. A. 2018. Cochran's formula. www.researchgate.net.
17. Basta, C. Moroni, S. 2015. Ethics, Values and Planning. The Just City: A Roundtable. 21 January 2015. https://www.aesop-planning.eu/blogs/posts/en_GB/research-ethics-in-planning/2015/01/21/readabout/the-just-city-a-roundtable.
18. Bhasin, H. 2019. DelphiMethod: Definition, Steps, and Importance of Delphi Method. October 18, 2019. www.marketing91.com.
19. Calderón-Argelich, A. Benetti, S. Anguelovski, I. J.T.Connolly, . Langemeyer, J. Baró, F. 2021. Tracing and building up environmental justice considerations in the urban ecosystem service literature: A systematic review. *Landscape and Urban Planning*, Volume 214, October 2021. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2021.104130>.
20. Chappelow, J. 2019. Social Justice. <https://www.investopedia.com/terms/s/social-justice.asp>. Nov 8, 2019.
21. Cohen, A. 2011. Justice in the City, An Argument from the Sources of Rabbinic Judaism, New Perspectives in Post-Rabbinic Judaism. Published by Academic Studies Press in 2011. www.academicstudiespress.com.
22. Fainstein, S. 2020. Urban planning. at the Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/urban-planning>.
23. Feinstein, S. 2010. The Just City. Cornell University Press, Ithaca and London.
24. Feinstein, S. Potter, C. Balakrishnan, S. 2018. Fainstein- Fragmented states and pragmatic improvements. Published by Association of European Schools of Planning (AESOP), (2018).
25. Fanton, Marcos. (2020). "Rawls's Point of View: A Systematic Reading of Justice as Fairness". *Bras. Political Sci. Rev.* vol.14 no.2 São Paulo

- 2020 Epub Aug 03, 2020. <https://doi.org/10.1590/1981-3821202000020003>. <https://www.scielo.br/scielo.php>.
26. Griffin, T.L, collaborators of The Just City Lab. 2021. Design for the Just City. <https://www.designforthejustcity.org/about>.
27. Griffin, T.L. Cohen, A. Maddox, D. 2015. The Just City Essays, Visions for Urban Equity, Inclusivity and Opportunity. (Volume 1 of The Just City Essays Series). Independent Publisher. Available from: <https://www.thenatureofcities.com/the-just-city-essays>. (accessed March 2019).
28. Hoyer, J. M. 2019. Natural Justice, Law, and Virtue in Hobbes's Leviathan. Vrije Universiteit Amsterdam, Online Publication Date: 04 Oct 2019, In: Volume 32: Issue 2. Pages: 179–208. <https://doi.org/10.1163/18750257-03202004>.
29. Jensen, A. 2018. Kant's Theory of Justice. the University of Minnesota, December 17, 2018. <https://cla.umn.edu/philosophy/news-events/story/kant-s-theory-justice>.
30. Kiersznowski, G. 2020. Rousseau and Rawls on Legitimacy and Justice. <https://theclassicjournal.uga.edu/index.php/2020/05/04/rousseau-and-rawls-on-legitimacy-and-justice/>.
31. Lawnik, M. Banasik, A. 2020. Delphi Method Supported by Forecasting Software. www.mdpi.com/journal/information. Information 2020, 11, 65; doi:10.3390/info11020065.
32. Mather, D. M. Jones, S.W. Moats, S. 2017. Improving upon Bogardus: Creating a More Sensitive and Dynamic Social Distance Scale. <https://doi.org/10.29115/SP-2017-0026>.
33. Miller, D. 2017. Justice. Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/justice>.
34. Mock, B. 2018. In Search of the Just City. www.bloomberg.com. 2018-06-01.
35. Oomen, B. Davis, M. Grigolo, M. 2018. Review of Global Urban Justice: The Rise of Human Rights Cities. Journal of World-Systems Research. Vol. 24 Issue 1, DOI 10.5195/JWSR.2018.773, jwsr.pitt.edu.
36. Perulli, P. 2020. Collective action in the cities of the world. A perspective from the Souths. FEEM "Souths of the World" School Background Paper. 2020. <http://www.southsoftheworld.com/background-paper-2020/>.

37. Shakall, N. 2020. Bogardus social distance scale. <https://600001.ru/science/bogardus-social-distance-scale.php>.
38. www.libguides.library.kent.edu/SPSS/OneSampletTest.
39. www.statisticssolutions.com.
40. www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100027551.

بررسی میزان انطباق دریاچه شهدای خلیج فارس تهران با الگوی مکان بوم شناختی

نیما صیاد (دانشجوی دکتری گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)
حسین ذبیحی* (دانشیار گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)
زهرا سادات سعیده زرابادی (دانشیار گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)

چکیده:

با توجه به وخامت شرایط محیط زیستی در سطح جهان و اهمیت یافتن آن در مباحث مکان شهری، هدف این پژوهش ارائه الگویی جهت توسعه مبانی نظری مکان شهری با استفاده از رویکردهای بوم‌شناسی سیمای سرزمین است. داده‌های پژوهش به روش اسنادی، پیمایشی و با پرسشنامه جمع آوری شده است. حجم نمونه با فرمول کوکران ۳۸۴ نفر تعیین شده و گزاره‌های پرسشنامه با کمک طیف لیکرت امتیازبندی شده‌اند. میزان همبستگی پرسشنامه با آزمون آلفای کرونباخ عدد ۰/۹۷۹ می‌باشد. میزان انطباق نمونه موردی با الگو به وسیله فرآیند تحلیل شبکه‌ای بررسی شده و نتایج نشانگر انطباق زیاد آن با الگو است. ادامه روند موجود از میزان این انطباق خواهد کاست، بنابراین راهکارهایی جهت بهبود شرایط ارائه شده است.

واژه های کلیدی: مکان شهری، بوم‌شناسی سیمای سرزمین، مکان بوم‌شناختی، دریاچه شهدای خلیج فارس.

مقدمه

در دوره مدرنیسم با غلبه تفکر کارکردگرایی، در فضاهای عمومی شهری، بیشتر دو مقوله کالبد و فعالیت مورد توجه قرار می‌گرفت. در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ میلادی نیز توجه به تجربه انسانی و ابعاد ادراکی وارد مباحث فضای شهری شد. وجود بحران‌های محیط زیستی باعث گردید از دهه ۸۰ میلادی توجه به محیط زیست در مسائل مربوط به فضا و مکان شهری دارای اهمیت ویژه‌ای شود. در نتیجه بسیاری از صاحب نظران بحث مکان شهری در نظریات خود جایگاه ویژه‌ای برای مسائل محیط زیستی در نظر گرفتند.

بوم‌شناسی سیمای سرزمین نیز از دهه ۸۰ میلادی که نرم افزارها و رایانه‌ها به کمک بوم‌شناسان آمدند، توانست به عنوان یک حوزه تخصصی بین رشته‌ای شناخته شود. بوم‌شناسی سیمای سرزمین با ارائه ساز و کاری نظامند زمینه ورود عملی مباحث محیط زیستی و تعیین ارتباط عملی آن را با موضوع مکان شهری فراهم نمود (حبیبی، ۱۳۹۴: ۴۷-۴۸).

بررسی روند تکاملی فوق از فضای عمومی شهری به مکان و سپس توجه توأمان به مباحث زیست محیطی در آن، نشانگر اهمیت مباحث مربوط به کیفیت فضای شهری است. از سوی دیگر احداث دریاچه‌ای مصنوعی در غرب شهر تهران یکی از پروژه‌های چالش برانگیز سال‌های اخیر کشور ایران در حوزه مسائل شهری بوده و میزان موفقیت آن در ارتقای کیفی فضاهای عمومی شهر تهران دارای موافقان و مخالفان فراوانی می‌باشد.

پژوهش حاضر با بررسی مبانی نظری مرتبط با موضوع، پاسخ به این سوالات را بررسی

نموده است:

- ۱- مولفه‌ها و معیارهای موثر در خلق مکان شهری با توجه به مباحث محیط زیستی چیست؟
- ۲- میزان انطباق دریاچه شهدای خلیج فارس تهران با شرایط مطلوب یک مکان شهری چقدر است و با چه راهکارهایی می‌توان میزان این انطباق را بیشتر نمود؟

مبانی نظری

فضاهای شهری بخشی از فضاهای باز و عمومی شهرها هستند که به نوعی تبلور ماهیت زندگی جمعی می‌باشند، یعنی جایی که شهروندان در آن حضور دارند (رجبی و رحمانی، ۱۳۹۷: ۱۰۰). فضا به واسطه معنا یافتن آن و به بیان دیگر، ادراک معنادار آن به مکان تبدیل می‌شود (برومند، طغیانی و صابری، ۱۳۹۸: ۲۵). در روند تکاملی طراحی شهری، تجربه انسانی و ابعاد ادراکی در کنار کالبد و فعالیت، در فضای عمومی شهری مورد توجه قرار می‌گیرد و پارادایم فضا به پارادایم مکان تغییر می‌کند. مکان فضای دارای معنی است. به همین دلیل مکان را قسمتی از فضا که به وسیله روابط اجتماعی مشخص می‌شود تعریف می‌کنیم (Logan & Molotch,

47: 1978). بسیاری از اندیشمندان به عناوین گوناگون، جوهره مکان را سه مولفه فعالیت، کالبد و معنی دانسته‌اند. از دهه ۸۰ و اهمیت یافتن مباحث محیط زیستی در سطح جهانی، مولفه محیط زیستی نیز به مولفه‌های مذکور اضافه گردید.

نکته‌ای که در پژوهش حاضر و به منظور بسط نظریه مکان شهری لازم است مورد توجه قرار گیرد چگونگی ارتباط مسائل محیط زیستی و سطح اهمیت آنها در کنار مولفه‌های کالبدی، فعالیت و معنایی است. همچنین در مورد محیط زیست در نظر گرفتن روندها و جریان‌ها و انرژی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ممکن است یک فضا واجد معنا باشد و تبدیل به مکان شهری شود در حالی که توجهی به تغییرات اثرگذاری که در محیط زیست انجام می‌دهد، نشده باشد. مساله مهم در ارتباط با این معیارها میزان اهمیت آنها و چگونگی این ارتباط است. در اغلب موارد، مولفه محیط زیستی یا چند معیار در کنار سایر مولفه‌ها و معیارهای شکل دهنده مکان شهری طرح گردیده است. این مساله دارای اشکال است. فضای ادراکی فضای عمل است و متمرکز روی نیازها و رفتارهای فوری (رلف، ۱۳۹۰: ۱۱). در حالی که بسیاری از تاثیرات محیط زیستی به مرور زمان نمایانگر می‌شود و فوراً توسط افراد استفاده کننده ادراک نمی‌گردد. مقیاس بررسی مکان و محیط زیست نیز متفاوت است. محیط زیست تقریباً همه چیز را در بر می‌گیرد؛ هم انسان، هم طبیعت و هم روابط بین این دو را شامل می‌شود (بهرام سلطانی، ۱۳۸۷: ۵۳). در حالی که یک مکان مرکز عمل و نیت است، کانون توجهی است که در آنجا رویدادهای معنی‌دار هستی خود را تجربه می‌کنیم (رلف، ۱۳۹۰: ۴۹). بر همین اساس عموماً مسائل محیط زیستی سطحی فراتر از یک مکان را در بر می‌گیرد. این تفاوت سطح، مقیاس تاثیر گذاری و همچنین مقیاس بررسی آنها را متفاوت می‌کند.

اگر مکانی خلق گردد و در سه مولفه کالبد، فعالیت و معنا موفق و در مولفه محیط زیستی ناموفق باشد سه مولفه اول قادر به خنثی نمودن ضعف مولفه آخر نیستند و مکان خلق شده دارای چالش کیفی جدی خواهد بود. شیوه صحیح بررسی مولفه محیط زیستی اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین است که در سطحی فراتر از یک مکان، محیط‌های طبیعی، مصنوع و فرآیندهایشان را بررسی نموده و آن را تا سطح مکان مورد مذاقه قرار می‌دهد.

بوم‌شناسی سیمای سرزمین یک جنبه از مطالعات جغرافیایی است که سیمای سرزمین را به عنوان یک ماهیت کلی شامل عناصر مختلفی که بر هم متاثرند بررسی می‌کند. بوم‌شناسی سیمای سرزمین صریحاً بر الگوی مکانی-زمانی متمرکز است. سه اصل پایه در مطالعات بوم‌شناسی سیمای سرزمین ساختار، عملکرد و تغییر هستند (Botequilha & Ahern, 2002: 66). ماهیت سیمای سرزمین را عناصر ساختاری آن یعنی زمینه، لکه و دالان تعریف می‌کنند. زمینه مقرر فعالیت‌ها و فرآیندها و پیوسته‌ترین بخش سیمای سرزمین است. لکه‌ها و دالان‌ها

درون زمینه قرار دارند. لکه‌ها، قطعات غیرخطی هستند که از نظر پوشش اراضی با محیط پیرامونشان متفاوتند. دلان‌ها نوارهای باریکی هستند که معمولاً لکه‌های مشابه را به هم وصل می‌کنند. مجموعه ارتباطات متقابل در درون هر یک از عناصر سیمای سرزمین و میان این عناصر با یکدیگر از طریق جریان ماده، انرژی و گونه، عملکرد سیمای سرزمین را مشخص می‌سازد. تغییر نیز تکامل و جایگزینی در ساختار و عملکرد بوم‌شناختی سیمای سرزمین در طی زمان است (Forman & Godron 1986: 736).

در این پژوهش با مطالعه چندین نظریه و پروژه اجرا شده و جمع بندی آنها الگویی برای ایجاد مکان شهری ارائه شده است. برخی از این نظریات، خود حاصل بررسی نظرات گوناگون یا بررسی مکان‌های مختلف می‌باشند. در انتخاب پروژه‌ها نیز از نظر دقت شده است که از یکسو مدت زمانی از بهره‌برداری آنها گذشته باشد تا بازخوردهای لازم از آنها اخذ شده باشد و از سوی دیگر آنقدر قدیمی نباشند که با شرایط امروزی سازگار نباشند. معیارهای مربوط به محیط زیست نیز حذف و به جای آنها در نهایت معیار بوم‌شناسی سیمای سرزمین در نظر گرفته شده است. معیارهای مستخرج از نظریات بررسی شده به شرح ذیل می‌باشد:

جدول ۱: معیارهای مستخرج از نظریات

معیار	نظریات مطرح کننده معیار
دسترسی	موسسه پروژه برای فضاهای عمومی (۱۹۷۵)، هاک (۱۹۷۹)، لینچ (۱۹۸۱)، شیروانی (۱۹۸۱)، کاپون و روچ (۱۹۸۴)، بنتلی و همکاران (۱۹۸۵ و ۱۹۹۰)، ترانسیک (۱۹۸۶)، گرین (۱۹۹۲)، سمینار ملی طراحی شهری استرالیا (۱۹۹۶)، پانتر و کرمونا (۱۹۹۷)، راجرز و همکاران (۱۹۹۹)، کمیسیون معماری و محیط مصنوع بریتانیا (۱۹۹۹)، دپارتمان محیط-حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، گلکار (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، پالیکی (۲۰۱۵)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸)
مقیاس انسانی	کولمن (۱۹۸۷)، پرنس چارلز (۱۹۸۹)، تیبالدز (۱۹۹۲)، کاپون و روچ (۱۹۸۴)، ساوت ورث (۱۹۸۹)، گرین (۱۹۹۲)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، نیروی ویژه طراحی شهری نخست وزیر استرالیا (۱۹۹۴)، نلسن (۱۹۹۴)، دپارتمان محیط-حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸).
خوانایی	لینچ (۱۹۸۱)، ویولیچ (۱۹۸۳)، ساوت ورث (۱۹۸۹)، بنتلی و همکاران (۱۹۸۵ و ۱۹۹۰)، پرنس چارلز (۱۹۸۹)، تیبالدز (۱۹۹۲)، گودی (۱۹۹۳)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، پانتر و کرمونا (۱۹۹۷)، گلکار (۲۰۰۰)، دپارتمان محیط-حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸).

<p>جیکوبز (۱۹۶۱)، موسسه پروژه برای فضاهای عمومی (۱۹۷۵)، کاپون و روچ (۱۹۸۴)، بنتلی و همکاران (۱۹۸۵ و ۱۹۹۰)، کولمن (۱۹۸۷)، تیبالدز (۱۹۹۲)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، گرین (۱۹۹۲)، گودی (۱۹۹۳)، نیروی ویژه طراحی شهری نخست وزیر استرالیا (۱۹۹۴)، هاتن و هانتز (۱۹۹۴)، نلسن (۱۹۹۴)، پانتز و کرمونا (۱۹۹۷)، راجرز و همکاران (۱۹۹۹)، دپارتمان محیط- حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، گلکار (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، پالیکی (۲۰۱۵)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸).</p>	<p>انعطاف پذیری</p>
<p>جیکوبز (۱۹۶۱)، شیروانی (۱۹۸۱)، لینچ (۱۹۸۱)، ویولچ (۱۹۸۳)، بنتلی و همکاران (۱۹۸۵ و ۱۹۹۰)، ترانسیک (۱۹۸۶)، کولمن (۱۹۸۷)، پرنس چارلز (۱۹۸۹)، ساوت ورث (۱۹۸۹)، گرین (۱۹۹۲)، گودی (۱۹۹۳)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، لنگ (۱۹۹۴)، نلسن (۱۹۹۴)، سمینار ملی طراحی شهری استرالیا (۱۹۹۶)، پانتز و کرمونا (۱۹۹۷)، راجرز و همکاران (۱۹۹۹)، دپارتمان محیط- حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، پالیکی (۲۰۱۶).</p>	<p>زیبایی بصری</p>
<p>موسسه پروژه برای فضاهای عمومی (۱۹۷۵)، تیبالدز (۱۹۹۲)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، لنگ (۱۹۹۴)، گلکار (۲۰۰۰)، پالیکی (۲۰۱۵).</p>	<p>آسایش محیطی</p>
<p>هاک (۱۹۷۹)، لینچ (۱۹۸۱)، کاپون و روچ (۱۹۸۴)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، جان لنگ (۱۹۹۴)، نیروی ویژه طراحی شهری نخست وزیر استرالیا (۱۹۹۴)، دپارتمان محیط- حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، کمیسیون معماری و محیط مصنوع بریتانیا (۱۹۹۹)، گلکار (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸).</p>	<p>امنیت و ایمنی</p>
<p>جیکوبز (۱۹۶۱)، موسسه پروژه برای فضاهای عمومی (۱۹۷۵)، اپلیارد (۱۹۷۹)، لینچ (۱۹۸۱)، ویولچ (۱۹۸۳)، کاپون و روچ (۱۹۸۴)، بنتلی و همکاران (۱۹۸۵ و ۱۹۹۰)، جیکوبز و اپلیارد (۱۹۸۷)، پرنس چارلز (۱۹۸۹)، تیبالدز (۱۹۹۲)، گودی (۱۹۹۳)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، لنگ (۱۹۹۴)، نیروی ویژه طراحی شهری نخست وزیر استرالیا (۱۹۹۴)، هاتن و هانتز (۱۹۹۴)، سمینار ملی طراحی شهری استرالیا (۱۹۹۶)، پانتز و کرمونا (۱۹۹۷)، کمیسیون معماری و محیط مصنوع بریتانیا (۱۹۹۹)، دپارتمان محیط- حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، گلکار (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، راس و همکاران (۲۰۱۵)، پالیکی (۲۰۱۵)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸).</p>	<p>فعالیت پذیری</p>
<p>هاک (۱۹۷۹)، کاپون و روچ (۱۹۸۴)، جیکوبز و اپلیارد (۱۹۸۷)، نیروی ویژه طراحی شهری نخست وزیر استرالیا (۱۹۹۴)، هاتن و هانتز (۱۹۹۴)، ریچارد راجرز و همکاران (۱۹۹۹)، کمیسیون معماری و محیط مصنوع بریتانیا (۱۹۹۹)، مقصودی (۲۰۰۷)، پالیکی (۲۰۱۵).</p>	<p>توجه به اقتصاد</p>
<p>اپلیارد (۱۹۷۹)، لینچ (۱۹۸۱)، بنتلی و همکاران (۱۹۸۵ و ۱۹۹۰)، کولمن (۱۹۸۷)، جیکوبز و اپلیارد (۱۹۸۷)، ساوت ورث (۱۹۸۹)، گرین (۱۹۹۲)، تیبالدز (۱۹۹۲)، گودی (۱۹۹۳)، کمیته برنامه ریزی مشورتی لندن (۱۹۹۳)، پانتز و کرمونا (۱۹۹۷)، گلکار (۲۰۰۰)، راس و همکاران (۲۰۱۵)، پالیکی (۲۰۱۵).</p>	<p>غناى حسى</p>
<p>اپلیارد (۱۹۷۹)، لینچ (۱۹۸۱)، ویولچ (۱۹۸۳)، جیکوبز و اپلیارد (۱۹۸۷)، کولمن (۱۹۸۷)، پرنس چارلز (۱۹۸۹)، تیبالدز (۱۹۹۲)، گرین (۱۹۹۲)، گودی (۱۹۹۳)، سمینار ملی طراحی شهری استرالیا (۱۹۹۶)، پانتز و کرمونا (۱۹۹۷)، راجرز و همکاران (۱۹۹۹)، دپارتمان محیط- حمل و نقل و مناطق بریتانیا (۲۰۰۰)، گلکار (۲۰۰۰)، مقصودی (۲۰۰۷)، راس و همکاران (۲۰۱۵)، پالیکی (۲۰۱۵)، کوزلوا و کوزلو (۲۰۱۸).</p>	<p>هویت</p>

منبع نگارندگان با استفاده از: (Appleyard, 1979), (Violich, 1983), (Colman, 1987), (Southworth, 1989), (Tibbalds, 1990), (Greene, 1992), (Healey, 1992), (Pearce & Fagence, 1996), (Ewing, 1997), (Hamilton-Baillie, 2001), (Ellis, 2002), (Myers, 2005), (Punter, 2007), (Maghsoudi, 2007), (Ewing & Handy, 2009), (Bendt & Et al., 2013), (Russ & Et al., 2015), (Palicki, 2015), (Hajialiakbar, 2017), (Kozlova & Kozlov, 2018)

از سوی دیگر پروژه‌های موفق ایپوان (۲۰۰۵) در انگلستان، پارک منابی نو موری (۲۰۰۵) در ژاپن، پارک میل‌اند (۲۰۰۲) در انگلستان و آبراه چئونگ گی‌ه چئون (۲۰۰۵) در کره جنوبی بررسی شده‌اند و معیارهای مورد استفاده در ایجاد مکان شهری در آنها استخراج شده است.

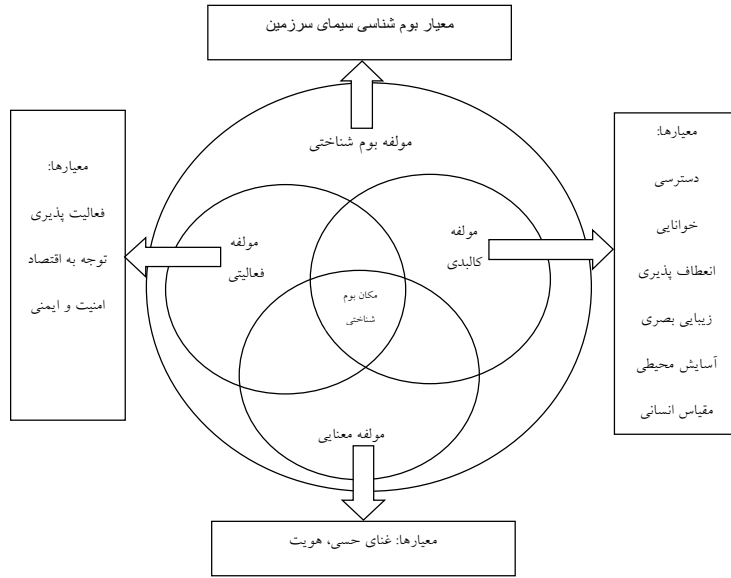
در پروژه ایپوان به منظور ارتقا کیفیت طراحی و توسعه پایدار، اقدام به باز طراحی و توسعه چهار لکه شهری شده است. نتیجه این پروژه تبدیل فضاهای مجزا و نامطلوب شهری به یک محیط مرتبط شامل مکان‌های شهری مطلوب بوده است. معیارهای مستخرج از این پروژه عبارتند از: بوم‌شناسی سیمای سرزمین، هویت، دسترسی، مقیاس انسانی، انعطاف پذیری، امنیت، خوانایی، فعالیت پذیری، توجه به اقتصاد.

در پروژه منابی نو موری بخشی از جنگلی که در خطر نابودی قرار داشت، با کمک اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین به صورت هفت لکه و سه دالان طراحی و سپس تبدیل به مکان شهری نموده‌اند. معیارهای مستخرج از این پروژه عبارتند از: بوم‌شناسی سیمای سرزمین، دسترسی، فعالیت پذیری، مقیاس انسانی، زیبایی بصری، غنای حسی، آسایش محیطی، هویت.

در پروژه میل‌اند اقدام به ایجاد زنجیره‌ای سبز به صورت یک پارک شهری و با کمک اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین نموده‌اند. نتیجه کار ایجاد یک مکان مطلوب شهری به جای چند فضای متروک جدا از هم، در بخش شرقی لندن می‌باشد. معیارهای مستخرج از این پروژه عبارتند از: بوم‌شناسی سیمای سرزمین، ایمنی، انعطاف پذیری، زیبایی بصری، آسایش محیطی، دسترسی، فعالیت پذیری، توجه به اقتصاد، غنای حسی، امنیت، مقیاس انسانی.

پروژه چئونگ گی‌ه چئون در سئول قرار دارد که از یک فضای نامطلوب شهری تبدیل به یک مکان شهری مطلوب شده است. در انجام این پروژه به معیارهای مکان شهری و همچنین اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین توجه ویژه شده است. معیارهای مستخرج از بررسی این پروژه عبارتند از: هویت، آسایش محیطی، فعالیت پذیری، زیبایی بصری، بوم‌شناسی سیمای سرزمین، دسترسی، توجه به اقتصاد، مقیاس انسانی، غنای حسی، امنیت.

معیارهای مستخرج از نظریات و پروژه‌های بررسی شده شامل دوازده معیار می‌باشد که عبارتند از: بوم‌شناسی سیمای سرزمین، دسترسی، مقیاس انسانی، خوانایی، انعطاف پذیری، زیبایی بصری، آسایش محیطی، امنیت و ایمنی، فعالیت پذیری، توجه به اقتصاد، غنای حسی و هویت. این معیارها در قالب چهار مولفه تشکیل دهنده مکان بوم‌شناختی (مکان شهری مبتنی بر بوم‌شناسی سیمای سرزمین) شامل مولفه‌های کالبدی، فعالیتی، معنایی و بوم‌شناختی دسته بندی شده‌اند.

نمودار ۱: الگوی مکان بوم شناختی منبع: نگارندگان

روش بررسی

این تحقیق از نظر هدف و ماهیت آن توسعه ای-کاربردی، و از نظر روش، تحلیلی آمیخته و کمی-کیفی می باشد. داده های مورد نیاز تحقیق با روش مطالعاتی پیمایشی و از طریق مشاهده محل، تهیه پرسشنامه و بررسی نظرات استفاده کنندگان از فضای مورد مطالعه و همچنین با مراجعه به آمار و اطلاعات موجود و مراجع ذیصلاح مرتبط جمع آوری شده است. پس از استخراج موارد لازم، به روش فرآیند تحلیل شبکه ای و با کمک نرم افزار Super Decisions میزان انطباق محدوده مورد مطالعه با الگوی مکان بوم شناختی مورد سنجش قرار گرفته است. فرآیند تحلیل شبکه ای یا ANP یکی از تکنیک های تصمیم گیری چند معیاره موسوم به فرآیند تحلیل سلسله مراتبی را با جایگزینی شبکه به جای سلسله مراتب بهبود می بخشد (قنبران و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹).

محدوده مطالعاتی دریاچه شهدای خلیج فارس در غرب تهران (منطقه ۲۲) است. در شمال آن بزرگراه شهید خرازی، در جنوب آن بزرگراه شهید همدانی و در جنوب و غرب آن پارک جنگلی چیتگر واقع است. رودخانه کن در شرق این دریاچه و رودخانه وردآورد در غرب آن قرار دارد. در سال ۱۳۹۲ ساخت پهنه آبی و بخشی از قسمت ساحلی به پایان رسیده، پروژه افتتاح و به مرور زمان قسمت های بیشتری از پهنه ساحلی به بهره برداری رسیده است.

اطلاعات فضای عمومی این دریاچه در معیارهای مربوط به مولفه های کالبدی، فعالیتی و معنایی با تکنیک پرسشنامه جمع آوری شده و در معیار بوم شناسی سیمای سرزمین که مربوط

به مولفه بوم‌شناختی است با بررسی اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین شامل ساختار، عملکرد و تغییرات بوم‌شناختی با استفاده از اطلاعات موجود در مراجع مرتبط، بررسی‌های کارشناسی و مشاهده جمع‌آوری شده است.

در این تحقیق جامعه آماری کلیه افراد استفاده‌کننده از فضای دریاچه شهدای خلیج فارس است. بر اساس فرمول کوکران حجم نمونه برای سطح اطمینان ۹۵ درصد تعداد ۳۸۴ نفر تعیین شده است. برای پاسخ به گزاره‌های پرسشنامه و امتیاز دادن به معیارها و همچنین سطح‌بندی گزینه‌های میزان انطباق محدوده مورد مطالعه با الگوی مکان بوم‌شناختی، از طیف لیکرت با پنج گزینه استفاده شده است که کمترین امتیاز عدد ۱ (بهترین شرایط) و بیشترین امتیاز عدد ۵ (بدترین شرایط) در نظر گرفته شده است. از امتیازهای بدست آمده، در مقایسه زوجی معیارها برای وزندهی در روش فرآیند تحلیل شبکه‌ای استفاده شده است. روایی تحقیق با استفاده از روایی نمادی و پایایی آن با کمک ضریب ناسازگاری فرآیند تحلیل شبکه‌ای در نرم افزار بررسی شده است. برای بررسی پایایی پرسشنامه نیز از آزمون آلفای کرونباخ بهره گرفته شده و عدد بدست آمده برای ۲۴ گزاره پرسشنامه ۰/۹۷۹ بوده است (عدد باید کمتر از ۱ و بیشتر از ۰/۸ باشد).

نتایج و بحث

چهار مولفه الگوی مکان بوم‌شناختی شامل کالبدی، فعالیتی، معنایی و بوم‌شناختی به همراه دوازده معیار آن در دریاچه شهدای خلیج فارس بررسی شده‌اند و بر اساس طیف لیکرت به آنها عددی اختصاص یافته است که در مورد یازده معیار به جز معیار بوم‌شناسی سیمای سرزمین امتیازات بر اساس پرسشنامه و مورد معیار بوم‌شناسی سیمای سرزمین امتیاز به صورت کارشناسی داده شده است. امتیاز مولفه‌ها نیز میانگین امتیاز معیارهای آنها می‌باشد.

تفاوت سطح مولفه‌ها نیز بوسیله فرآیند تحلیل شبکه‌ای و با کمک تفاوت امتیاز مولفه بوم‌شناختی نسبت به سایر مولفه‌ها در مقایسات زوجی بین خوشه مولفه‌ها، در نظر گرفته شده و به آن ارزش سه برابری داده شده است. دلیل انتخاب فرآیند تحلیل شبکه‌ای به عنوان ابزار بررسی، از یک سو امکان سطح بندی خوشه‌ها است که باعث می‌گردد مولفه بوم‌شناختی در سطحی بالاتر از سایر مولفه‌ها بررسی شود و از سوی دیگر امکان برقراری ارتباطات شبکه‌ای را بین معیارها ممکن می‌سازد و می‌توان تطابق بیشتری را با مکان شهری واقعی فراهم نمود.

جدول ۲: امتیاز معیارها در دریاچه شهدای خلیج فارس بر اساس طیف لیکرت

ماده	کالبدی (۱/۹۸)										مؤلفه	
	فعالیتی (۱/۶۹)					معنایی (۲/۱۷)						
بوم شناختی (۴)	دسترسی	مقیاس انسانی	خوانایی	انعطاف پذیری	زیبایی بصری	آسایش محیطی	امنیت و ایمنی	فعالیت پذیری	توجه به اقتصاد	غناى حسی	هویت	بوم شناسی سیمای سرزمین
۴	۲/۴۶	۱/۷۸	۲/۰۹	۲/۱۱	۱/۵۶	۱/۹۱	۲/۰۳	۱/۴۶	۱/۵۸	۱/۸۸	۲/۴۷	۴

(منبع: نگارندگان)

شش معیار در مؤلفه کالبدی بررسی شده است. در معیار دسترسی سه دسترسی فیزیکی، بصری و نمادین بررسی شده است. شبکه دسترسی بزرگراهی دریاچه مطلوب است ولی حمل و نقل عمومی مناسب نمی‌باشد و استفاده گسترده از وسایل نقلیه شخصی در تعطیلات ایجاد گرفتگی ترافیکی می‌نماید. تعداد پارکینگ در فضای اطراف دریاچه کافی است. محوطه اطراف دریاچه مناسب پیاده‌روی و دوچرخه‌سواری بوده ولی برای دسترسی معلولان مناسب نمی‌باشد. دسترسی بصری به دریاچه مطلوب است اما به دلیل احداث برج‌های بلند در اطراف آن، مناظر طبیعی مانند کوه‌های شمال تهران، به سختی رویت‌پذیر است. از نظر دسترسی نمادین نیز هیچ علائمی که منجر به عدم تمایل سایر افراد به حضور در فضا گردد، مشاهده نگردیده است.

در معیار مقیاس انسانی، ساختمان‌های موجود در محوطه دریاچه در ابعاد انسانی طراحی شده اما این موضوع در طراحی محله‌های مسکونی و فضاهای تجاری خارج از محوطه اصلی، رعایت نشده است.

در معیار خوانایی، شکل‌گیری محوطه حول دریاچه و همچنین وجود نشانه‌های شهری، به خوانایی فضا کمک نموده است. تابلوهای راهنما در محیط وجود دارد ولی تعداد آنها کافی نبوده و درست‌جانمایی نشده‌اند. عدم استفاده از تکنولوژی روز جهت خوانا نمودن محیط از نقاط ضعف مجموعه می‌باشد.

در معیار انعطاف‌پذیری وجود تنوع کاربری‌ها، طیف‌های مختلف تفریحات و فضاها برای گروه‌های مختلف سنی و جنسی با توان مالی گوناگون از نکات مثبت مجموعه است و البته کاربری‌ها به درستی در فضا توزیع نشده‌اند.

در معیار زیبایی بصری، فضا نظم و هارمونی، ریتم، وحدت، شکل و فرم مطلوبی دارد ولی برخی المان‌های مصنوع استفاده شده در محوطه دارای زیبایی چندانی نیست.

در معیار آسایش محیطی، رایحه نامناسبی در فضا وجود ندارد و محل‌های فراوانی برای نشستن موجود است. عدم استفاده از پوشش گیاهی در پیاده راه مجاور آب، با توجه به اقلیم منطقه باعث عدم وجود آسایش عابرین پیاده در فصول گرم سال می‌شود. همچنین استفاده زیاد از رنگ سفید باعث خیرگی در تابش شدید آفتاب می‌گردد.

در مولفه فعالیت سه معیار امنیت و ایمنی، فعالیت پذیری و توجه به اقتصاد بررسی شده است. در معیار امنیت و ایمنی وجود دید ناظر در بیشتر ساعات شبانه روز، عدم وقوع جرائم محسوس در فضا، استفاده گسترده از حفاظ و نرده، استفاده از نیروهای آموزش دیده در فضا و رعایت اصول ایمنی از نکات مثبت محوطه اطراف دریاچه است. استفاده از موتورسیکلت برای گشت‌زنی، ورود دوچرخه به فضای پیاده و امکان برخورد با کودکان به دلیل عدم وجود مسیر دوچرخه در برخی مقاطع، می‌تواند ایمنی محیط را به مخاطره اندازد.

در معیار فعالیت پذیری امکان فعالیت برای کلیه گروه‌های سنی، جنسی، قومی، مذهبی و برگزاری مراسم‌ها و رویداد‌های گوناگون و همچنین امکان فعالیت‌های مختلف گروهی و انفرادی از نکات مثبت است و شبانه روزی نبودن فضا، نقطه ضعف آن می‌باشد.

در معیار توجه به اقتصاد، وجود کابری‌های گوناگون در اطراف دریاچه باعث ایجاد فضای مناسبی جهت اشتغال افراد شده است ولی هیچ برنامه‌ای برای حمایت از کسب و کارهای کوچک محلی و یا نوپا وجود ندارد. وجود دریاچه باعث رونق ساخت و ساز در منطقه و به تبع آن درآمد زایی برای شهرداری و ارزش افزوده برای املاک مجاور آن شده است.

در مولفه معنایی دو معیار غنای حسی و هویت بررسی شده است. در معیار غنای حسی، خاطره انگیزی، ایجاد حس لذت از حضور در فضا و سرزندگی دریاچه شهدای خلیج فارس بررسی شده است که شرایط آنها مطلوب است. برای دسترسی مستقیم به آب تنها یک ساحل وجود دارد. افزایش ارتباط با طبیعت از جمله آب، می‌تواند به ارتقای غنای حسی کمک کند.

در معیار هویت وجود یک پهنه آبی وسیع و بی‌همتا در شهر تهران می‌تواند هویت‌زا باشد. ولی به جز این موضوع، توجهی به هویت بومی گیاهی و بناهای واجد هویت نشده است.

برای بررسی مولفه بوم‌شناختی و معیار آن یعنی بوم‌شناسی سیمای سرزمین از اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین استفاده شده است. این اصول شامل ساختار، عملکرد و تغییرات می‌باشد. ابتدا زمینه، لکه‌ها و کریدورهای سیمای سرزمینی که دریاچه چیتگر در آن قرار گرفته شناسایی شده است. برای بررسی ساختار، محدوده مورد بررسی از شمال از دامنه رشته کوه‌های البرز آغاز شده و در جنوب تا انتهای پارک جنگلی چیتگر ادامه می‌یابد. از شرق از رودخانه کن آغاز شده و تا رودخانه وردآورد در غرب امتداد می‌یابد به این ترتیب زمینه بررسی تعریف می‌گردد. دریاچه چیتگر به عنوان یک لکه آبی از نظر بوم‌شناختی واجد اهمیت است. لکه آبی

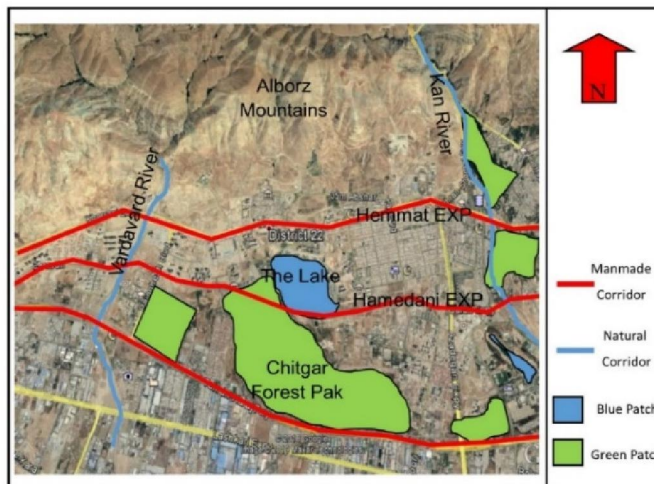

دیگر موجود در محدوده مطالعه، دریاچه آزادی است که سال‌ها پیش از دریاچه چیتگر و در مقیاسی به مراتب کوچکتر جهت انجام ورزش‌های آبی احداث شده است.

کوه‌های البرز در شمال، مهم‌ترین لکه باز در این محدوده می‌باشد. پارک جنگلی چیتگر، فضاهای طبیعی اطراف رود دره کن، بوستان جوانمردان، پارک جنگلی خرگوش دره در مجاورت ورزشگاه آزادی و باغ ملی گیاه‌شناسی لکه‌های سبز مهم این محدوده است. فضاهای بین این لکه‌ها عموماً توسط لکه‌های انسان‌ساخت دارای کاربری شهری پر شده است.

کریدورهای محدوده به صورت طبیعی و انسان‌ساخت می‌باشند. بخش طبیعی آنها شامل دو رود کن و وردآورد است. رودخانه کن در حال حاضر بخش عمده آب دریاچه چیتگر را تامین می‌نماید ولی رودخانه وردآورد در بیشتر ایام سال خشک است. کریدورهای عمده انسان‌ساخت، بزرگراه‌های موجود در محدوده می‌باشند که شامل بزرگراه‌های خرازی، آزادگان، تهران-کرج و بزرگراه همدانی است. بزرگراه همدانی با عبور از میان پارک جنگلی چیتگر عملاً ارتباط دو بخش پارک را قطع نموده و باعث گسست اکوسیستم پارک شده است.

به این ترتیب ساختار کلی محدوده مطالعاتی شناسایی گردید که دریاچه چیتگر یکی از مهم‌ترین لکه‌های این ساختار سیمای سرزمینی است. با توجه به اینکه عمده آب دریاچه چیتگر از رودخانه کن تامین می‌شود عنصر ارتباطی این دریاچه در حال حاضر این رودخانه می‌باشد هر چند که این انتقال نه از طریق کریدور طبیعی بلکه از طریق لوله‌کشی انجام می‌گیرد و عملاً تنها کریدور مرتبط به این دریاچه می‌باشد.

نقشه ۱: ساختار محدوده مطالعاتی (منبع: نگارندگان)

در محدوده دریاچه هفت گسل وجود دارد. مکانیابی دریاچه بدون در نظر گرفتن محل آنها و همچنین با ایجاد برشی عمیق و خاکریزی در زمینی با شیب تند بوده است. گیاهان طبیعی این محدوده شامل نباتات مناطق استپی و بوته‌ها با پراکندگی زیاد هستند. در این نوع خاک توان ایجاد زراعت آبی و باغات در بعضی قسمت‌ها با قابلیت کم وجود دارد. محدودیت‌ها و خطرات این محدوده شیب تند، محدودیت عمق خاک و فرسایش است. یکی از روش‌های جلوگیری از فرسایش خاک کاشت گونه‌های گیاهی مناسب است. تبعیت از رویکرد تزئین‌گرایی در بیشتر فضاهای سبز دریاچه به جای استفاده از گیاهان بومی به چشم می‌خورد لذا عملاً فضای سبز ساحل دریاچه فاقد هویت بومی است.

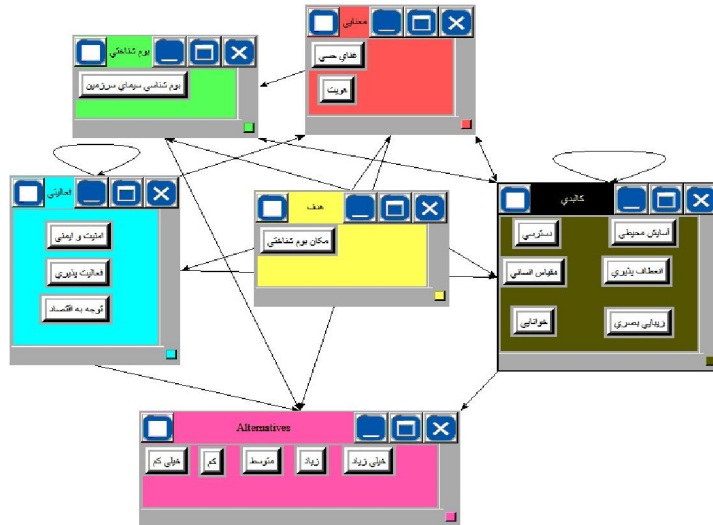
با توجه به اینکه دریاچه چیتگر مصنوعی است، گونه‌های جانوری بخش آبی آن همگی مربوط به بعد از احداث بوده است. این دریاچه از زمان آبیگری، در فصول سرد میزبان دسته‌های پرندگان مهاجر بوده است. این پرندگان به ساحل شنی شمال شرقی دریاچه که در آن اکوسیستم خشکی به آرامی به اکوسیستم آبی متصل می‌شود علاقه بیشتری نشان می‌دهند. به دلیل وجود مواد مغذی در این باریکه تمرکز ماهی‌ها در این بخش از ساحل بیشتر است. هجده گونه ماهی در دریاچه شناسایی شده است. عدم توازن تغذیه‌ای ماهیان دریاچه باعث برهم زدن زنجیره غذایی می‌گردد. برای ایجاد تعادل در اکوسیستم دریاچه، معرفی ماهی شکارچی پیشنهاد می‌گردد تا با مبارزه بیولوژیک توازن حفظ گردد.

به منظور بهبود عملکرد بوم شناختی دریاچه ترکیب لکه آبی آن با لکه سبز مجاور (پارک جنگلی چیتگر) می‌تواند کمک کننده باشد.

به منظور بررسی تغییرات از تصاویر Google Earth سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۹ استفاده شده است که مربوط به قبل از شروع عملیات احداث دریاچه و زمان انجام پژوهش می‌باشد. در لکه‌ها و کریدورهای شناسایی شده در ساختار محدوده مورد مطالعه، لکه دریاچه و کریدور بزرگراه همدانی به محدوده اضافه شده است. سایر لکه‌های سبز موجود از نظر اندازه و پراکنش تقریباً تغییری نداشته‌اند.

کریدور بزرگراه همدانی با قطع نمودن پارک جنگلی چیتگر یک لکه سبز بزرگ را به دو لکه کوچک‌تر مجزا تبدیل نموده که این مساله از نظر بوم‌شناسی سیمای سرزمین مطلوب نیست و سبب گسست ارتباط شده است. لکه‌های انسان ساخت محلات مسکونی در سال ۲۰۱۹ افزایش داشته است. یکی از دلایل رونق ساخت و ساز می‌تواند احداث دریاچه باشد که باعث رونق اقتصادی منطقه می‌گردد و در عین حال باعث از بین بردن منظر طبیعی می‌شود. مطالعه دقیق‌تر تصاویر ماهواره‌ای دریاچه نشانگر این است که ساخت آن باعث ایجاد تغییر شکل اساسی

در زمین شده است. برای ساخت دریاچه و مکانیابی آن هیچ توجهی به شکل و شیب زمین نشده و با خاکبرداری و خاکریزی گسترده سطح لازم برای احداث دریاچه فراهم شده است. علی رغم موارد فوق، احداث دریاچه با توجه به جهت وزش باد غالب در منطقه که از شرق به غرب است می تواند سبب افزایش رطوبت و مطلوبیت هوای تهران گردد. البته با توجه به جاذب جمعیت و ترافیک بودن دریاچه، امکان ایجاد آلودگی هوا نیز وجود دارد. ایجاد اکوسیستمی آبی در این محدوده که پیش از این وجود نداشت یکی از مزایای احداث دریاچه است که محیط مناسبی برای زمستان گذرانی پرندگان مهاجر نیز فراهم نموده است. این موضوع به تنوع گونه‌های منطقه کمک کرده است. البته توجه به گونه‌های آبی دریاچه و کمک به پرورش گونه‌های سازگار با اکوسیستم منطقه در شرایط فعلی یکی از الزامات می‌باشد. امتیاز معیار بوم‌شناسی سیمای سرزمین با استفاده از نظر کارشناسی و در قالب طیف لیکرت داده شده است. پس از بررسی کلیه معیارها، مدل‌سازی با روش فرآیند تحلیل شبکه‌ای انجام گردیده است. ارتباط بین مولفه‌ها و معیارها و همچنین مقایسات زوجی بین آنها، با در نظر گرفتن تفاوت سطح بین مولفه بوم‌شناختی با سایر مولفه‌ها و همچنین امتیازات کسب شده با کمک طیف لیکرت انجام شده است.

نمودار ۲: مدل تشکیل شده در فرآیند تحلیل شبکه‌ای (منبع: نگارندگان)

در مقایسات زوجی فرآیند تحلیل شبکه‌ای میزان ارجحیت یک معیار بر معیار دیگر عددی بین یک تا نه است که یک عدم وجود رجحان و نه بیشترین میزان ارجحیت است. در این پژوهش، امتیازات بدست آمده در طیف لیکرت با استفاده از تناسبات ریاضی به الگوی مقایساتی فرآیند تحلیل شبکه‌ای تبدیل و در آن استفاده شده است. سپس ماتریس‌های ناموزون، موزون و

محدود تشکیل شده و پس از نرمال سازی اوزان بدست آمده اولویت بندی نهایی انجام شده است. در واقع در مدل ساخته شده، میزان انطباق دریاچه شهدای خلیج فارس با الگوی مکان بوم شناختی با کمک پنج گزینه انطباق خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم بررسی شده است.

نتیجه گیری

در این پژوهش، با بهره گیری از مفاهیم اصول بوم شناسی سیمای سرزمین و پژوهش های انجام گرفته در مورد خلق مکان شهری، الگویی جهت خلق و یا بررسی میزان انطباق مکان شهری ایجاد شده با مکان شهری مطلوب و در قالب الگوی مکان بوم شناختی ارائه شده است. پس از ارائه الگوی مکان بوم شناختی، میزان انطباق دریاچه شهدای خلیج فارس با این الگو بررسی شده است. بر اساس نتایج به دست آمده از فرآیند تحلیل شبکه ای و بر اساس اولویت بندی نهایی گزینه ها، میزان انطباق زیاد بوده است.

Name	Graphic	Ideals	Normals	Raw
high		1.000000	0.422114	0.278774
low		0.397799	0.167917	0.110896
medium		0.574395	0.242460	0.160127
very high		0.263768	0.111340	0.073532
very low		0.133064	0.056168	0.037095

نمودار ۳: خروجی نرم افزار از اولویت بندی نهایی گزینه ها (منبع: نگارندگان)

با توجه به اینکه پس از گزینه زیاد، بیشترین امتیاز مربوط به اولویت متوسط می باشد، در صورت عدم اصلاح برخی روندهای نامطلوب موجود به ویژه در مورد مولفه بوم شناختی (با توجه به اهمیت بالاتر آن نسبت به سایر مولفه ها) پتانسیل کاهش انطباق و افت کیفیت فضا در طول زمان وجود خواهد داشت. به منظور بهبود شرایط و روندها در دریاچه شهدای خلیج فارس و انطباق هر چه بیشتر آن با الگوی مکان بوم شناختی، اصلاحات زیر در این دریاچه پیشنهاد می گردد:

جدول ۳: پیشنهادات اجرایی جهت انطباق بیشتر محدوده مطالعاتی با الگوی مکان بوم شناختی

مولفه	معیار	پیشنهادات
طبیعی	دسترسی	ایجاد ایستگاه مترو، تقویت خطوط اتوبوسرانی منطقه، ایجاد خطوط تاکسیرانی، توجه به معلولان جسمی و حرکتی، ایجاد دسترسی بصری
	مقیاس انسانی	استفاده از پوشش گیاهی جهت بهبود سیما در مناظر مجاور با مقیاس غیر انسانی، استفاده از وسایل حمل و نقل برقی جهت تردد در فضاهای وسیع و فواصل طولانی

	افزایش تابلوهای راهنما و جانمایی مناسب آنها، استفاده از تکنولوژی جهت افزایش خوانایی	خوانایی	
	افزایش فضاهای مکت و ایجاد کاربری های خدماتی در برخی مواضع	انعطاف پذیری	
	استفاده از گونه های زیبای بومی، توجه به هماهنگی در طراحی فضاها، اصلاح المان های فاقد زیبایی و مفهوم	زیبایی بصری	
	افزایش فضاهای دارای سرپناه، استفاده از پوشش گیاهی مناسب در پیاده راه، استفاده مناسب از رنگ ها	آسایش محیطی	
فعالیت	توقف گشتزنی نیروهای حفاظتی با وسایل نقلیه موتوری، ایجاد مسیر دوچرخه در برخی مقاطع	امنیت و ایمنی	
	توجه به زیست شبانه	فعالیت پذیری	
	حمایت از کسب و کار های کوچک، حمایت از افراد محلی در حوزه اشتغال، ایجاد فضایی برای معرفی خدمات استارت آپی	توجه به اقتصاد	
معنایی	ایجاد ارتباط بیشتر با عناصر طبیعی	غناى حسی	
	توجه به هویت بومی، ایجاد بناهای واجد هویت و شخصیت، استفاده از نمادها و نشانه های بومی	هویت	
مشناختی و	پرهیز از تزئین گرایی در فضای سبز، توجه به گونه های جانوری، گسترش لکه های سبز و آبی و کریدورهای ارتباطی میان آنها، توجه به انرژی های تجدید پذیر، کاهش زباله و تفکیک آن به منظور بازیافت	بوم شناسی سیمای سرزمین	

(منبع: نگارندگان)

با توجه به رویکرد قالب تزئین گرایی در محوطه دریاچه شهدای خلیج فارس، لازم است گیاهان بومی جایگزین گیاهان غیربومی شوند. گیاهان بومی با توجه به سازگاری با اقلیم، مصرف آب کمتر و همچنین عدم ایجاد اختلال در روندهای بوم شناختی گزینه مطلوب تری می باشند. استفاده از درختان سایه گستر بومی می تواند به آسایش محیطی نیز کمک کند. ایجاد سیرکولاسیون در آبیاری فضای سبز محوطه دریاچه و استفاده مجدد از آب مازاد نیز می تواند به کاهش مصرف آب منجر گردد. باید با کاشت گیاهان بومی بر وسعت لکه های سبز در منطقه و محوطه اطراف دریاچه چیتگر افزود. برداشتن لبه های ایجاد شده و ایجاد ارتباط بین پارک جنگلی چیتگر و دریاچه و محوطه آن می تواند به بهبود عملکرد هر دو لکه کمک نماید. جلوگیری از گسترش لجام گسیخته محلات مسکونی به ویژه دیواره تشکیل شده از برج های مرتفع شمال دریاچه و گسترش لکه های سبز می تواند به بهبود عملکرد بوم شناختی منطقه بیانجامد. با توجه به استفاده از حق آبه رودخانه کن جهت تامین آب دریاچه، می توان با کاهش

سهم آن و جایگزینی آن با روان آب‌های تصفیه شده سطح منطقه، به رونق کشاورزی در منطقه به ویژه مناطق روستایی منطقه ۲۲ تهران کمک نمود.

با توجه به اینکه این دریاچه به عنوان مقصد زمستان گذرانی برخی پرنده‌های مهاجر انتخاب شده است باید در جهت حفظ و تقویت شرایط مطلوب این پرنده‌ها تلاش گردد. گونه‌های آبی دریاچه نیز باید به گونه‌ای انتخاب شوند که غیر مهاجم بوده و به تقویت گونه‌های بومی بیانجامد. به این منظور می‌توان دریاچه را با کمک کریدورهایی وارد چرخه اکوسیستم آبی منطقه نمود و ساختار بوم‌شناختی را ارتقا بخشید.

با توجه به اقلیم منطقه استفاده از نور خورشید جهت تولید انرژی می‌تواند راهگشا باشد. از نیروی آب ورودی به دریاچه می‌توان جهت تولید انرژی بهره گرفت. با توجه به اینکه دریاچه در مدخل باد غربی تهران قرار دارد، نیروی باد نیز به این منظور قابل استفاده است.

با توجه به اینکه بسیاری از عوامل مربوط به مولفه بوم‌شناختی باید قبل از ایجاد مکان شهری مورد بررسی و مورد مذاقه قرار گیرد تا امکان ایجاد مکان بوم‌شناختی فراهم گردد، پیشنهاد می‌گردد در پروژه‌های مشابه، بررسی الگو پیش از ایجاد مکان شهری انجام گیرد. همچنین پیشنهاد می‌گردد با استفاده از اصول بوم‌شناسی سیمای سرزمین، مراحل طراحی، مکانیابی و جانمایی مکان شهری انجام گیرد تا بهینه‌ترین حالت ممکن که دارای بیشترین میزان انطباق با مکان بوم‌شناختی خواهد بود حاصل گردد.

منابع و مآخذ

- ۱- برومند، م. طغیانی، ش. صابری، ح. ۱۳۹۸. بررسی تاثیرگذاری مولفه های فضای شهری بر شکل گیری الگوهای رفتاری (نمونه موردی منطقه ۲ تهران). فصلنامه آمایش محیط. ۴۷ (۱۲): ۲۳-۴۳.
- ۲- بهرام سلطانی، ک. ۱۳۸۷. محیط زیست در برنامه ریزی منطقه ای و شهری (جلد اول). چاپ اول. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران. ۳۲۳ صفحه.
- ۳- حبیبی، ا. ۱۳۹۴. جایگاه اکولوژی منظر در پژوهش های نوین. منظر. ۳۲ (۳): ۴۶-۵۸.
- ۴- رجبی امیرآباد، ر. رحمانی، ب. ۱۳۹۷. ساماندهی سیمای شهر در راستای بهبود کیفیت زندگی شهر ملایر. فصلنامه آمایش محیط. ۴۰ (۱۱): ۹۱-۱۱۳.
- ۵- رلف، ا. ۱۳۹۰. مکان و حس لامکانی. ترجمه تبریزی، ج. چاپ اول. ناشر مترجم. ۲۱۴ صفحه.
- ۶- قنبران، ع. حسینعلی، ف. حسینی، س. بهرامی دوست، پ. ۱۳۹۸. مکانیابی مراکز بیمارستانی با تکیه بر مخاطرات طبیعی و با استفاده از مدل تحلیل شبکه ای (ANP) نمونه موردی (منطقه پنج شهر تهران). فصلنامه آمایش محیط. ۴۴ (۱۲): ۱۲۷-۱۵۶.
- 7- Appleyard, D. 1979. The Environment as a Social Symbol: Within a Theory of Environmental Action and Perception. Journal of the American Planning Association. 45(2): 143-153.
- 8- Bendt, P. Barthel S. Colding J. 2013. Civic Greening and Environmental Learning in Public-access Community Gardens in Berlin. Landscape and Urban Planning. 109(1): 18-30.
- 9- Botequilha, K. Ahern, A. 2002. Applying Landscape Ecological Concepts and Metrics in Sustainable Landscape Planning. Landscape and Urban Planning. 59(1). 65-93.
- 10- Colman, J. 1987. Opportunities for Innovation in Urban Design Education. Australian Planner. 25(4): 28-31.
- 11- Ellis, C. 2002. The New Urbanism: Critiques and Rebuttals. Journal of Urban Design. 7(3): 261-291.
- 12- Ewing, R. Handy, S. 2009. Measuring the Unmeasurable: Urban Design Qualities Related to Walkability. Journal of Urban Design. 14(1): 65-84.
- 13- Ewing, R. 1997. Is Los Angeles-Style Sprawl Desirable?. Journal of the American Planning Association. 63(1): 107-126.
- 14- Forman, R.T.T. Godron, M. 1981. Patches and Structural Components for A Landscape Ecology. Bio Science. 31(10): 733-740.
- 15- Greene, S. 1992. Cityshape Communicating and Evaluating Community Design. Journal of the American Planning Association. 58(2): 177-189.

- 16-16- Hajialiakbar, K. 2017. Definition of the Criteria and Indices of Neighborhood Sustainability (With Emphasis on Functional Aspect) Case Study: Deteriorated Neighborhoods in Tehran. *Bagh-e Nazar*. 14(51): 51-64.
- 17-17- Hamilton-Baillie, B. 2008. Towards shared space. *Urban Design International*. 13(1): 130-138.
- 18-18- Healey, P. 1992. The Reorganisation of State and Market in Planning. *Urban Studies*. 29(3-4): 411-434.
- 19-19- Kozlova, L. Kozlov, V. 2018. Ten Quality /criteria of the Public Spaces in a Large City. International Scientific conference "Investment, Construction, Real Estate: New Technologies and Special-Purpose Development". Irkutsk National Research Technical University. Russia. 15 October. 1-7.
- 20- Logon, J. Molotch, H. 1987. *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. 2nd Ed. University of California. 305P.
- 21-21- Maghsoudi, M. 2007. The Survey of the Urban Space: New Pattern A Case Study of Greenwich Millennium Village London UK. *Environmental Sciences*. 4(3): 21-40.
- 22-22- Myers, D. 2005. A Review of Construction Companies' Attitudes to Sustainability. *Construction Management and Economics*. 23(8): 781-785.
- 23-23- Palicki, S. 2015. Multi-Criteria Assessment of Public Space from the Social Perspective. *Real Estate Management and Valuation*. 23(4): 24-34.
- 24-24- Pearce, P. L. Fagence, M. 1996. The Legacy of Kevin Lynch: Research implications. *Annals of Tourism Research*. 23(3): 576-598.
- 25-25- Punter, J. 2007. Developing Urban Design as Public Policy: Best Practice Principles for Design Review and Development Management. *Journal of Urban Design*. 12(2): 167-202.
- 26- Russ, A. Peters, S.J. Krasny, M.E. Stedman, R.C. 2015. Development of Ecological Place Meaning in New York. *The Journal of Environmental Education*. 46(2): 73-93.
- 27- Southworth, M. 1989. Theory and Practice of Contemporary Urban Design: A Review of Urban Design Plans in the United States. *The Town Planning Review*. 60(4): 369-402
- 28- Tibbalds, F. 1990. Design and Evaluation of Urban Design Codes. *Australian Planner*. 28(2): 40-44.

ارزیابی تطبیقی میزان عدالت جنسیتی با رویکرد ارتقاء توانمندسازی زنان در بهره‌گیری از فضای شهری با تاکید بر مفهوم سقف شیشه‌ای (مطالعه موردی: شهر قزوین)

رحیم هاشم‌پور* (دانشیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین)
الهام کاکاوند (دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین)

چکیده

شهر و فضای شهری به عنوان یکی از فراگیرترین پدیده‌های اجتماعی است. بهره‌وری و مطلوبیت فضاهای شهری، موضوع مهمی است که باید در هر مطالعه‌ای که زندگی روزمره زنان و مردان را مدنظر قرار می‌دهد، مورد توجه قرار گیرد. نیاز به حضور در فضا برای همه گروه‌ها فارغ از جنسیت، سن، سطح درآمد، شغل و ... امری ضروری است. حضور زنان در فضای شهری، به اندازه مردان، یکی از مهم‌ترین شاخص‌های عدالت شهری است. بنابراین در این مقاله با هدف ارزیابی میزان عدالت جنسیتی در فضای شهری، از روش توصیفی- تحلیلی و نرم‌افزار Spss در تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده و همچنین با به کارگیری آزمون‌های آنالیز واریانس یک‌طرفه و آزمون توکی در گروه‌بندی مولفه‌ها به ارزیابی هرکدام پرداخته شده است و تعداد ۳۶۸ پرسش‌نامه (در قالب طیف لیکرت) در هر یک از مناطق سه گانه شهر قزوین توزیع شده است. در طراحی پرسش‌نامه‌ها به طور ضمنی مفهوم سقف شیشه‌ای و هنجارهای فضای شهری برای زنان در نظر گرفته شده است. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد بهره‌برداری از فضای شهری در سطح منطقه دو شهر قزوین برای زنان در نسبت با سایر مناطق بیشتر است.

واژه‌های کلیدی: عدالت جنسیتی - زنان - فضای شهری - سقف شیشه‌ای - قزوین

---

* نویسنده رابط: ra_hashempour@yahoo.fr

۱- طرح موضوع:

شهر عرصه اجتماعی است و امروزه بهره‌وری از فضای شهری با هدف تحقق عدالت جنسیتی یکی از شاخص‌هایی است که به عنوان معیار توسعه جنسیتی و نیز توانمندسازی زنان مورد توجه قرار می‌گیرد. امروزه برنامه‌ریزان در سطح خرد و کلان با اهمیت نقش زنان در پیشبرد اهداف جامعه واقف شده‌اند. با این حال گاهی شرایط فرهنگی و هنجارهای اجتماعی همچنان علایقی را در سطح جامعه به نمایش می‌گذارد، که مانع ارزش‌گذاری فعالیت زنان در جامعه می‌شود. فضاهای شهری، مکان‌هایی هستند که به عموم شهروندان تعلق داشته، منحصر به جنبه کالبدی و فیزیکی نبوده و در حقیقت با حضور انسان و فعالیت اوست که معنا می‌یابند. (کاشانی‌جو، ۱۳۸۹) فضاهای عمومی، محل تبادل افکار و اطلاعات و مکانی برای شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی هستند. روابط اجتماعی پایداری که درون فضاهای عمومی برقرار می‌شوند، زمینه‌ی پایداری اجتماع را فراهم می‌کنند. (گلچین و مفاخری، ۱۳۹۶) با این حال فضاهای عمومی جنسیتی هستند. (غنام، ۱۳۹۲) مردان آزادی بیشتری در رفت و آمد و دسترسی به فضاهای عمومی دارند؛ در حالی که زنان به دلایلی از جمله نحوه پوشش، فیزیولوژی و سایر ویژگی‌های زنانه دارای محدودیت بیشتری بوده و فعالیت‌شان در فضاهای شهری محدود به زمانهای خاصی است. (مک‌داول، ۱۳۹۲) هر چند در سال‌های اخیر، حضور زنان در جامعه‌ی ایران در قالب فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی پررنگ‌تر شده، اما همچنان نسبت به دیگر کشورها دارای جایگاه مناسبی نیست (پرتو و فراش‌خیابانی، ۱۳۹۷) بررسی‌ها نشان می‌دهد که زنان به‌طور یکسان با مردان از فضای شهری بهره‌مند نمی‌شوند (رفیعیان و ضابطیان، ۱۳۸۸) زنان و بسیاری از اقشار و گروه‌های اجتماعی نه تنها از حق طبیعی خود، یعنی بهره‌مندی از فضاهای عمومی شهر محروم‌اند، بلکه به دنبال آن از سهیم شدن در فرایند مشارکت و فعالیت‌های اجتماعی نیز باز می‌مانند (ضابطیان، ۱۳۸۹) آزادی حرکت زنان در شهر به روش‌های متعددی محدود می‌شود که موانعی را بر سر تحرک و جنب و جوش آنها در شهر پدید می‌آورد. سوال مهم آن است که چه محدودیت‌هایی نسبت به زنان در جامعه وجود دارد که بهره‌وری آنان را از فضای شهری تحت تاثیر قرار داده است و آیا این محدودیت‌ها در مناطق مختلف شهری متفاوت است؟ بنابراین در این پژوهش در راستای رسیدن به این مهم، در مناطق سه-گانه شهر قزوین پرسش‌نامه با موضوع بررسی مفهوم سقف شیشه‌ای و چالش‌های روبروی زنان در استفاده از فضای شهری توزیع شده است تا علاوه بر اینکه از دیدگاه زنان به این مساله نگاه شود و محدودیت‌ها و چالش‌های آنان در بهره‌وری از فضای شهری نیز شناسایی شود تا بدین‌وسیله تفاوت عدالت جنسیتی در فضای شهری در نمونه مطالعاتی مورد پژوهش قرار گیرد و بتوان گام‌های موثری در جهت ارتقاء کیفیت فضاهای شهری و ارتقاء عدالت جنسیتی برداشت.

۲- ادبیات نظری پژوهش:

۲-۱- شهر و فضای شهری

از نظر ارسطو، فضا مجموعه‌ای از مکان‌هاست و زمینه‌ای است پویا با اعراض کیفی متفاوت. این اعراض و آن زمینه، فضا را با اصالت عمل تنظیم کرده و اسلوب می‌بخشد (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۴). فضای شهری در واقع چیزی نیست جزء فضای زندگی روزمره شهروندان که هر روز به صورت آگاهانه و ناآگاهانه در طول راه از منزل تا محل کار ادراک می‌شود (پاکزاد، ۱۳۷۶). همچنین فضای شهری ساختاری سازمان‌یافته و واجد نظم که بصورت بستری کالبدی برای فعالیت‌های انسانی درآمده و قابلیت حمل روابط اجتماعی و اهداف فرهنگی را داراست (شیخی، ۱۳۸۰). بعضی معتقدند فضا امکانات و محدودیت‌هایی ایجاد می‌کند که مردم براساس معیارهای فرهنگی خود آن را انتخاب می‌کنند. (تولایی، ۱۳۷۲) فضای شهری به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های مفهوم فضا، از مقوله‌ی فضا مستثنی نیست. بدین معنی که ابعاد اجتماعی و فیزیکی شهری پویا با یکدیگر دارند. در واقع فضای شهری مشتمل دو فضای اجتماعی و فیزیکی می‌شود. (مدنی‌پور، ۱۳۷۹)

فضای شهری به مفهوم صحنه‌ای است که فعالیت‌های عمومی زندگی شهری در آن‌ها به وقوع می‌پیوندند. خیابان‌ها، میادین و پارک‌های یک شهر فعالیت‌های انسانی را شکل می‌دهند. این فضاهای پویا در مقابل فضاهای ثابت و بی‌تحرك محل کار و سکونت اجزای اصلی و حیاتی یک شهر را تشکیل داده. شبکه‌های حرکت، مراکز ارتباطی، و فضاهای عمومی بازی و تفریح را در شهر تأمین می‌کنند. (بحرینی، ۱۳۷۷) فضایی است برای سیاست، مذهب، دادوستد و ورزش. فضایی برای همزیستی مسالمت‌آمیز و برخوردهای غیرشخصی در واقع می‌توان فضاهای شهری را معادل عرصه‌های عمومی نیز توصیف نمود (صالحی، ۱۳۸۷).

۲-۲- جنسیت و عدالت جنسیتی

در حدود دهه ۱۹۸۰ به تدریج تفکر زن در توسعه با چالش‌های جدی مواجه شد و اصطلاح جنسیت و توسعه که بیانگر رویکرد فمینیستی سوسیالیستی است، جایگزین شد. (زعفرانچی، ۱۳۸۵) در سده بیستم، پس از لیبرالیست‌های کلاسیک، فمینیست‌ها کوشیدند در اسناد بین‌المللی، با تمرکز بر واژه تبعیض، برابری و عدالت را دو معنای مترادف بشناسانند. در اسناد زنانه متعددی این تغییر را نشان می‌دهند. به طور مثال در کنوانسیون محو تبعیض، در ماده اول تفاوت‌ها بر معنای نقش زن در تاهل را تبعیض دانسته، در همه مواد از برابری، به عنوان مفهومی مقابل همین معنا دفاع کرده‌اند (کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان، مواد ۱ و ۵)

برهمن اساس، در اسناد متعدد بین المللی، بارها به این آموزه اشاره و تصریح شده است که برابری جنسیتی هدف اصلی و نیازمند برنامه و ایجاد معارت، تغییر و ابزار و تمرین است. در بخش آموزش و تربیت برابری جنسیتی در بخش زنان سازمان ملل گزارش مبسوطی از زمینه‌های لازم برای ایجاد توسعه بر مبنای برابری جنسیتی می‌دهد که بیشتر شامل عرصه های اجتماعی است (Lombardo, 2005). "دیدگاه جنسیت و توسعه" که با دیدگاه "برابری ولی متفاوت" معروف است؛ بر این نکته تاکید دارد که نیازهای زنان و مردان باید به طور همزمان و جدایی ناپذیر مرتفع شود. با این دیدگاه با قبول متفاوت بودن، بر مکمل بودن نقش آنها تاکید می‌کند. بنابراین قائل به این است که باید طرح های توسعه و فضاهای شهری به صورت مکمل و حساس به جنسیت و با توجه به روابط زنان و مردان با یکدیگر طراحی شوند. (زعفرانچی، ۱۳۸۵) اصل اساسی در این دیدگاه برقراری برابری و عدالت میان زن و مرد است. (هانت، ۱۳۸۸) جنسیت و توسعه، اگرچه برابری جنسیتی را آرمان خود می‌داند، اما آن را از مسیرهای برابری پیگیری نمی‌کند، بلکه علاوه بر سیاست های عموم، بر اجرای سیاست های خاص جنسیتی تاکید می‌کند. (گرامی زادگان، ۱۳۸۳)

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصول متعدد به رفع تبعیض و ایجاد امکانات مساوری در همه زمینه ها برای افراد تاکید کرده استو در اصل ۲۱، با عنوان حقوق زنان، آمده است که دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید. این اصل حمایت از حقوق زنان را به سمت فضای خصوص، خانه و خانواده سوق می‌دهد. با توجه به اینکه مردان نسبت به زنان از نظر اقتصادی توانایی بیشتری دارند، زنان را موجوداتی جدا از متن جامعه فرض شده‌اند که به حمایت دولت نیازمند. (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران)

در دو مجموعه قانون مجازات اسلامی و قانون خانواده، به زن و مرد از دو جنبه توجه شده است و حقوق و مسئولیت های این دو از دو منظر زیر مورد توجه قرار گرفته است:

- ۱- از جهت انسانیت مشترک، به این معنی که برای زن و مرد حقوق یکسان مد نظر است.
- ۲- از جهت جنسیت متفاوت، یعنی به دلیل جنسیت متفاوت، دارای حقوق متفاوتی هستند.

این موضوع از آن رو مهم است که از یک سو عدالت جنسیتی در فقه سیاسی، اجتماعی اسلام اهمیت ویژه ای دارد و از سوی دیگر، حوزه عمومی و اجتماعی برای زنان روز به روز ربحان بیشتری پیدا می‌کند.

در حالی که عدالت واژه ای است که به ظاهر، همگان در فهم آن تفاهم دارند، مباحث در خصوص آن تا حدی پیچیده است که توافق بر گزاره های به دست آمده مشکل به نظر می‌رسد. متون قدیمی تر نشان می‌دهد که فهم مشترکی از عدالت به عنوان ابزاری برای دیدن نابرابری ها،

از جمله نابرابری میان دو جنس، وجود داشته است. متون جدید اختلاف در تعریف و معیار برابری و نابرابری درباره آن را باز می‌نمایند. این اختلاف ممکن است اختلاف درباره معنای تبعیض، اهمیت یافتگی برابری در هر شرایطی، و حدود و اصل عدم تبعیض برمی‌گردد. در طول تاریخ، تعداد کسانی که به تقدم و برتری عدالت بر سایر ارزش‌ها باور داشتند، کم نیستند در این نگرش عدالت به عنوان یک امر اخلاقی، بهتر و برتر از همه امور سیاسی و اخلاقی دیگر است. (مایکل سندل، ۱۳۹۳)

عدالت جنسیتی مستلزم تحلیل تاثیر همه دخالت‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای بر روابط جنسیتی و بازنگری در سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه است تا به نحو مناسبی علاقه‌ها و واقعیت‌های متفاوت مردان و زنان در نظر گرفته شود. برای تحقق عدالت جنسیتی دو رویکرد کلی در برنامه‌ریزی توسعه‌ای مطرح است:

الف) رهیافت بی‌طرفی جنسیتی که در آن برنامه‌های توسعه نگاه جنسیتی ندارند. در چنین برنامه‌هایی، میان زنان و مردان تفاوتی در مشارکت و برخورداری از منافع وجود ندارد و در آنها هیچ‌گونه مواد قانونی خاص زنان دیده نمی‌شود.

ب) رهیافت حساسیت جنسیتی که در آن برنامه‌های توسعه با دیدگاه جنسیتی و برابرگرایانه متناسب با شرایط کشورها تنظیم می‌شود و حتی گاه با هدف کاهش تبعیض‌ها و نابرابری‌های جنسیتی، برنامه‌های توسعه‌ای خاص جمعیت زنان تدوین می‌شود. (شادی‌طلب، ۱۳۸۱)

زنان یکی از کنشگران اجتماعی‌اند که در فضای شهری سهم عمده‌ای دارند. شکاف‌های جنسیتی در ایران از طیف وسیعی از عوامل و زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی است. هرچند ادعای برابری دو جنس در حقوق اجتماعی و انسانی به نحو فراگیری در حال پذیرش است، اما بین پذیرش عقلانی و اجرای آن در عمل فاصله بسیاری وجود دارد. هنوز نگرش‌ها و ارزش‌های جامعه ما مردسالارانه است و متأسفانه این ارزش‌ها تقریباً تمامی حوزه‌های حیات اجتماعی و فردی اعضای جامعه را تحت تأثیر خود قرار داده است. در این پژوهش با توجه به شرایط و ویژگی‌های فضاهای شهری محدوده مطالعاتی و با توجه به این مهم که زنان منبع انسانی بالقوه مهمی در توسعه علمی، اجتماعی و فرهنگی کشورند، و توجه به مسیر پیشرفت و حضور آنان در فضای شهری ضرورت دارد، رهیافت دوم مبنای کار پژوهش قرار می‌گیرد.

۲-۲-۳- زنان و نظریه سقف شیشه‌ای

سقف شیشه‌ای اصطلاحی است که در دهه ۱۹۷۰ در آمریکا برای توصیف موانع تصنعی نامرئی ناشی از تعصبات و تبعیضات سازمانی و دیدگاهی ابداع شد، موانعی که در عمل زنان را از

رسیدن به مناصب و موقعیت‌های عالی باز می‌دارد. استعاره‌ای است از موانع نامرئی بر سر راه پیشرفت زنان و اقلیت‌ها که معمولاً وجود این موانع را مردان و گروه‌های در اکثریت انکار می‌کنند. این استعاره را اولین بار فمینیست‌ها برای اشاره به موانع بر سر راه پیشرفت شغلی زنان و رسیدن به مدارج بالای هرم به کار بردند. اگرچه این اصطلاح در آمریکا بیشتر درباره زنان به کار می‌رود، اما گه گاه در مورد مردان اقلیت‌های نژادی/قومی هم به کار رفته است. جایی که زنان می‌توانند بالاتر از جایگاه خود را ببینند اما امکان دسترسی با آن را ندارند (دادپور، ۱۳۹۰) سقف شیشه‌ای، یک سقف یا دیوار در یک نقطه یا مکان نیست، بلکه شکل‌های متفاوت از تعصبات جنسیت است که اغلب به طور آشکار و پنهان خود را نشان می‌دهد.

۱) عوامل سازمانی مانند قوانین دولتی، ویژگی‌های شغلی، محیط کاری و تجربه کاری است.
 ۲) موانع نگرشی مانند ارزش‌ها و باورهای اجتماعی، کلیشه‌ها و تعصبات آگاهانه و ناآگاهانه که در ذهن مردم ایجاد شده است. در این راستا توجه به مقوله کارآفرینی و نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در ارتقای توانمندسازی زنان به عنوان مهم‌ترین راهکار اشاره می‌شود.

عوامل پدید آورنده سقف شیشه‌ای

۱- کلیشه‌ها:

یکی از مهمترین موانع زنان، کلیشه‌های جنسی است. کلیشه نوعی تفکر است که همه زنان را یکسان فرض کرده و بین آنها تفاوتی قائل نمی‌شود. به علت رواج کلیشه‌های جنسیتی، افراد به طور عموم معتقدند که مردان و زنان از بسیاری جهات؛ مانند خصیصه‌های شخصیتی، ویژگی‌های جنسیتی (حداقل تا حدی) در جهان یکسان است. نمونه‌ای از این فرضیه‌های کلیشه‌ای منفی عبارتند از:

- زنان تمایل دارند تا وظایف خانوادگی را مقدم بر ملاحظات کاری قرار دهند. آنها باید از فرزندان خود مراقبت کنند، بنابراین، زمان و اشتیاق به کار خود را از دست می‌دهند.
- زنان برای درآمد اضافی کار می‌کنند، به همین دلیل شور و شوق لازم را برای موفقیت در کسب و کار ندارند
- زنان به جای اینکه بازخورد منفی را حرفه‌ای تلقی کنند، از آن برداشت شخصی می‌کنند.
- زنان برای پست‌های عالی مدیریتی مناسب نیستند؛ زیرا بیش از حد احساسی و فاقد پرخاشگری اند.

هر چند ممکن است این فرضیه‌ها در مورد زنان زیادی درست باشد، اما جای تردید وجود دارد به طور دقیق زنانی را توصیف کند که تصمیم دارند حرفه مدیریت را دنبال کنند.

۲- شبکه‌های ارتباطی

زنان در مقایسه با مردان تعاملات کمتری با افراد قدرتمند داشته و به مرکزیت شبکه های قدرتمند، دور هستند و از آنجا که دسترسی به شبکه های قدرتمند، رابطه مثبتی با ارتقا دارد؛ فقدان فرصت دسترسی به چنین شبکه‌هایی منجر به سقف شیشه‌ای برای زنان می‌شود، به عبارتی زنان به طور عمده منزوی بوده و از شبکه‌های ارتباطی غیررسمی محروم هستند.

۳- ارزش گذاری به کار زنان

سازمان‌ها از همه مدیران چه زن و چه مرد انتظار دارند تا عملکردشان عالی باشد؛ اما عملکرد زنان از اهمیت خاصی برخوردار است. کار کردن در حد و اندازه ای بیش از حد انتظار مردان، راهبردی بوده که مدیران موفق آن را به کار برده‌اند.

۲-۲-۴- توانمندسازی زنان

از توانمندسازی تعاریف متعددی ارائه شده است. در ادبیات مربوطه برای تعریف این مفهوم با گستره‌ای وسیع از مفاهیمی نظیر حق انتخاب، کنترل داشتن و دسترسی با منابع و احساس استقلال، اعتماد با نفس و غیره اشاره شده است (شکوری و همکاران، ۱۳۸۶) توانمندسازی اصطلاحی است برای توصیف هموار کردن راه خود یا دیگران برای تلاش در جهت دستیابی به اهداف شخصی. توانمندسازی یعنی مردم باید با سطحی از توسعه فردی دست یابند که با آن‌ها امکان انتخاب براساس خواسته‌های خود را بدهد.

توانمندسازی زنان با این معنی است که (کتابی و همکاران، ۱۳۸۲)

- آن‌ها بر شرم بی مورد فائق آیند

- کردار و گفتارشان حاکی از اعتماد به نفس و اطمینان خاطر باشد

- قادر به ارزیابی صحیح و شناخت واقعی خویشتن باشند

- به استعدادها و محدودیت های درونی خویش آگاه باشند

- قدرت رویارویی با دشواری‌ها را داشته باشند و در رفع آن‌ها بکوشند

- از اهداف مورد نظر و توان عملی ساختن آن شناختی دقیق داشته باشند

- بتوانند با افزایش توانمندی خویش با هدف های مورد نظر دست یابند

طبق دیدگاه آگبومه، توانمندسازی زنان با معنای دستیابی بیشتر زنان با منابع و کنترل بر زندگی خود تعریف شده که موجب احساس استقلال و اعتماد بنفس بیشتری در آن‌ها می‌شود. از منظری دیگر، تواناسازی یک زن با این مفهوم است که وی برای انجام برخی از کارها، توانایی جمعی پیدا می‌کند؛ این امر با رفع تبعیض میان زنان و مردان منجر می‌شود و یا در مقابله با تبعیض‌های جنسیتی در جامعه موثر واقع می‌گردد. (عباس‌زاده، ۱۳۹۴) برای دریافت بهتر

اهمیت مفهوم توانمندسازی زنان، به نظر می‌رسد آشنایی با برخی از شاخص‌های سنجش درجه توسعه یافتگی جوامع که به عامل جنسیت نیز عنایت دارند، ضروری باشد:

الف) شاخص توسعه انسانی (Human Development Index) یا HDI

به این ترتیب سازمان ملل متحد در هر سال به محاسبه «شاخص توسعه انسانی» برای تک تک کشورها می‌پردازد که در محاسبه این شاخص، میانگینی از شاخص‌های مختلفی چون متوسط درآمد سرانه، میزان بهره‌مندی شهروندان از امکانات بهداشتی و نیز آموزشی، نابرابری درآمدی و نیز نابرابری در دسترسی به امکانات بهداشتی و آموزشی در نظر گرفته می‌شود. همچنین یکی از پارامترهای مهم مربوط به سنجش نابرابری موجود در هر کشور در زمینه دسترسی به آموزش و بهداشت، به نابرابری موجود بین زنان و مردان در دسترسی به این امکانات مربوط می‌شود.

ب) شاخص توسعه جنسیتی (Gender Development Index) یا GDI

در سال ۱۹۹۵ دفتر برنامه‌ریزی توسعه سازمان ملل متحد به انتشار شاخصی تحت عنوان شاخص توسعه جنسیتی در گزارش سالانه خود اقدام کرد (GDI) میانگین سه شاخص است که تفاوت جنسیتی را در سه زمینه امید به زندگی در بدو تولد، نرخ باسوادی و همچنین درآمد بررسی می‌کند.

ج) شاخص توانمندسازی زنان (Gender Empowerment Measure) یا GEM

این شاخص نیز به صورت میانگین سه شاخصی محاسبه می‌شود که هر یک به نحوی بیانگر اهمیت حضور زنان در جامعه است. این شاخص درصد زنان در پارلمان نسبت به مردان و نسبت زنان در میان مدیران ارشد، مدیران و متخصصان و کارکنان فنی، تولید ناخالص زنان نسبت به مردان و همچنین نسبت سرانه سهم زنان و مردان از درآمد ناخالص ملی را در بر می‌گیرد.

به اعتقاد پژوهشگران، تواناسازی اشاره به فرایندی دارد که طی آن افراد نسبت به منافع خود آگاه شده، شرایطی که آنها را محدود نموده و از حق خود محروم می‌سازد را شناسایی نمایند. افراد پس از شناخت دقیق خود و شناسای موانع رسیدن به آن، راه‌هایی را اتخاذ نمایند تا بدون پامال کردن حقوق دیگران کنترل بیشتری بر زندگی خود داشته باشند. برای توانمندسازی زنان باید پنج مرحله را که به ترتیب شامل رفاه، دسترسی، آگاهی، مشارکت و کنترل می‌باشد، طی کرد:

● رفاه: در این مرحله رفاه مادی زنان مانند تغذیه و درآمد بررسی می‌شود. در اینجا توانمندسازی، رفع تبعیض بین زنان و مردان مدنظر قرار می‌گیرد.

- دسترسی: در این مرحله زنان باید به عوامل تولید (زمین، کار و سرمایه)، کارهای مولد درآمد، خدمات آموزش مهارت‌زا که استخدام و تولید را ممکن می‌سازد و محصول و دسترنج خود دسترس داشته باشند.
  - آگاهی: در این مرحله زنان باید تشخیص دهند که مشکلات آن‌ها ناشی از کمبودهای شخص-شان نیست، بلکه نشات گرفته از نقش‌های جنسیت مربوط به فرهنگ بوده و قابل تغییر است. آگاهی در این مفهوم به معنای باورداشتن برابری است.
  - مشارکت: در این مرحله زنان در تمام برنامه‌های مربوط به خود شرکت می‌کنند. مشارکت آن‌ها باید با تعداد و شمار آنها در جامعه متناسب باشد.
  - برابری در کنترل: که به توازن قدرت میان زنان و مردان اشاره دارد.
- یک الگوی سه مرحله‌ای برای رشد خودآگاهی پیشنهاد می‌شود که ترکیبی از هر سه مرحله احساس مقتدر بودن را به وجود می‌آورد. اول، آگاهی شناختی از علائق خود شخص و موقعیت او با توجه به آگاهی از غلبه سیستم‌های اجتماعی که در قدرت و ارتباط فرد با سیستم سهیم است. دوم، احساس کارآمدی نسبت به آگاهی شناختی به خوبی احساسی که در ارتباط با دیگران دارد سوم، شناخت هدف نسبت به تغییر در توزیع اجتماعی قدرت و به تبع آن بهبود شرایط اجتماعی و رشد علائق خود شخص نسبت به برابری هرچه بیش‌تر.
- امید است زنان با آگاهی و توانمندسازی خود، بتوانند به ارتقاء کیفیت محیط و فضاهای زندگی خود نیز کمک نمایند و فضای شهری نیز بستری مناسب برای به شکوفایی رسیدن توانایی زنان و حضورپذیری از آنها باشد.

۲-۵- معیارها و شاخص‌های ارزیابی (مدل نظری پژوهش)

در بین ادبیات نظری پژوهش، رویکردهای مختلفی برای بررسی و مطالعه میزان عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری مطرح است؛ این پژوهش از آنجا که مفهوم عدالت جنسیتی را با توجه به شرایط حاکم بر جامعه مورد ارزیابی قرار می‌دهد؛ رهیافت حساسیت جنسیتی را برگزیده و با دیدگاه جنسیتی و برابرگرایانه متناسب با شرایط شهر مطالعاتی و با هدف کاهش تبعیض‌ها و نابرابری‌های جنسیتی، معیارها شاخص‌های ارزیابی تدوین شده است. همچنین از آنجا که یا تاکید بر رویکرد سقف شیشه‌ای برای زنان پیش می‌رود و در مطالعه مفاهیم و مبانی نظری به هنجارها، کلیشه‌ها و الگوهای فرهنگی حاکم بر جامعه توجه شده است و در مضمون سوالات پرسش‌نامه‌ها نیز به این مهم توجه شده است تا بتوان در ضمن افزایش آگاهی، رفاه، دسترسی زنان به فضاهای شهری و بسیاری عوامل دیگر، به توانمندسازی آنان نیز

کمک شود و به طور کلی بتوان ارزیابی از میزان عدالت جنسیتی در فضاهای شهری محدوده مورد مطالعه رسید.

نمودار شماره ۱: مدل مفهومی ارزیابی میزان عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری مأخذ: نگارندگان

۳- روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق، پژوهشی توصیفی-تحلیلی و از شاخه مورد پژوهی می‌باشد. توصیفی است؛ چرا که شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آنها توصیف کردن شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است (سرمد، ۱۳۸۱: ۸۲). و تحلیلی است، زیرا به بررسی تطبیقی مولفه‌های بهره‌مندی زنان از فضای شهری و عدالت جنسیتی در محیط شهری، براساس روش‌های تحلیلی و با بهره‌گیری از نرم افزار SPSS و آزمون‌های مختلف آنالیز واریانس یک طرفه و آزمون توکی در گروه-بندی می‌پردازد. آنالیز واریانس یکطرفه عبارتست از انجام یک سری عملیات جبری که به‌وسیله آن می‌توان مقدار کل تغییرات یا اختلافات موجود در یک آزمایش را به اجزای مختلف تقسیم کرد و به عبارت دیگر در این آزمون معنی‌دار بودن تفاوت میانگین‌ها و نتیجه گرفته می‌شود و در آزمون توکی به این سوال پاسخ داده می‌شود که کدام منبع با دیگر منابع تفاوت دارد و میزان این اختلاف‌ها در چه سطحی است (علی‌محمدی و پوررستم، ۱۳۹۰: ۲۸). در زمینه جمع‌آوری اطلاعات در خصوص مفاهیم اصلی پژوهش از روش مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده

است. داده‌ها و اطلاعات حاصل از پیمایش، پرسشنامه، مصاحبه و نظر سنجی از زنان در جهت سنجش سوالات و بررسی فرضیات پژوهش در محدوده مورد نظر به کار گرفته شده است. لازم به ذکر است که پرسش‌نامه حاوی سوالاتی از زنان در محدوده با مفهوم ضمنی سقف شیشه‌ای و معیارهای مدل نظری پژوهش و بر مبنای طیف ۵ مقیاسی لیکرت از کاملاً ناراضی تا کاملاً راضی تنظیم شده است.

حجم جامعه و نمونه مطالعاتی

در پژوهش حاضر جامعه مطالعاتی از میان جمعیت شهر قزوین که در سال ۱۳۹۵ معادل ۳۸۱۵۹۸ نفر بوده‌اند و در مناطق سه گانه این شهرا انتخاب شده‌اند، جدول زیر حجم جامعه و نمونه مطالعاتی در مناطق سه گانه شهر قزوین را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱- حجم جامعه و نمونه مطالعاتی

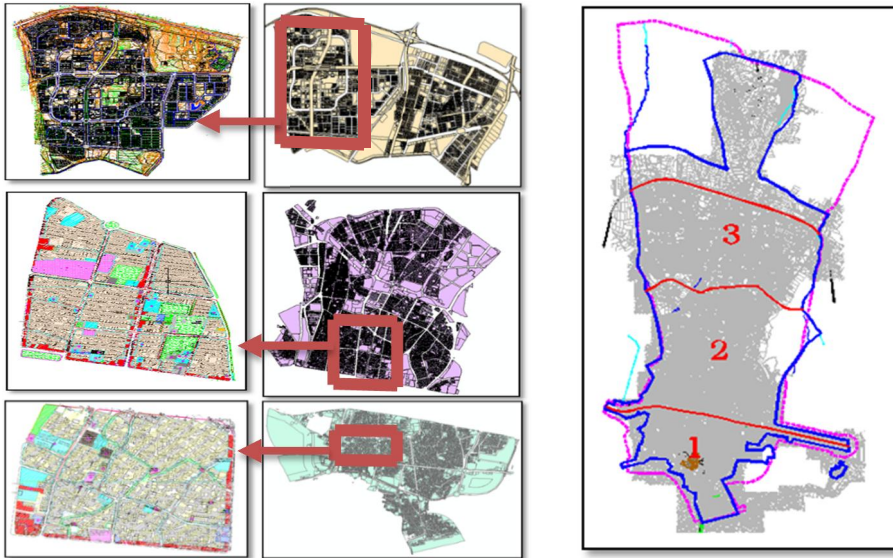
منطقه ۱	منطقه ۲	منطقه ۳	
۱۲۱۳۳۹	۱۴۲۸۴۰	۹۱۱۵۹	حجم جمعیت (حجم جامعه)
ناحیه ۲ (۱۷۳۹۰)	ناحیه ۴ (۱۱۳۱۴)	ناحیه ۱۹ (۲۲۴۱۹)	حجم جامعه در نواحی مورد مطالعه
۳۷۲	۳۷۶	۳۷۸	حجم جمعیت (حجم نمونه)

مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۱

برای توزیع پرسش‌نامه‌ها، با توجه به دوره‌های شکل‌گیری شهر قزوین و تقسیمات شهرداری قزوین به ۳ منطقه‌ی عمده شهری در هر منطقه متناسب با حجم جامعه و فرمول کوکران پرسش‌نامه‌ها به صورت تصادفی ساده توزیع گردیده است.

۴- شناخت عرصه پژوهش

شهر قزوین ترکیبی از بافت ارگانیک بر جای مانده از ادوار پیشین و بافت شطرنجی حاصل از توسعه‌های گذشته نزدیک و اخیر است. بدین ترتیب، بافت قدیمی شهر در جنوب، و بافت جدید و اصطلاحاً مدرن آن در محدوده‌های شمالی شهر واقع شده است. بافت میانی نیز در روند تغییر شکل شهر در محدوده‌ای بین دو بافت تاریخی و جدید شهر شکل گرفته است. در این پژوهش در راستای ارزیابی میزان عدالت جنسیتی در بهره‌گیری زنان از فضای شهری از هر یک از مناطق شهر قزوین محله‌ای به عنوان نمونه انتخاب شده است که بیانگر ویژگی‌های بافت منطقه‌ی مورد نظر باشد. لذا در ادامه موقعیت هر منطقه و محله منتخب در آن نشان داده شده است:

تصویر شماره ۱- موقعیت محدوده‌های مطالعاتی در شهر قزوین
 مأخذ: نگارندگان با تلخیص از مهندسين مشاور شهر و برنامه، ۱۳۹۴

۵- تحلیل یافته‌های پژوهش

ارزیابی میزان عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری در شهر قزوین

جهت کمی نمودن مدل تجربی پژوهش، و تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش مقیاس‌سازی استفاده شده است. همان‌طور که بیان گردید؛ مقیاس‌سازی در این پژوهش براساس طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت صورت گرفته است. به طوری که امتیاز ۱ نشان‌دهنده کمترین میزان رضایت ساکنین در مورد هر یک از سئوالات و امتیاز ۵ نشان‌دهنده بیشترین میزان رضایت است. بدین ترتیب عدد ۳ به عنوان میانه نظری پاسخها انتخاب می‌شود. ($1 < X < 5$)

برای مقایسه‌ی میانگین امتیاز عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری در سه منطقه‌ی شهر قزوین، ابتدا نرمال بودن توزیع داده‌ها بررسی شد. برای این منظور از آزمون تک نمونه‌ای استفاده شده است. بر اساس نتایج این آزمون، داده‌های جمع‌آوری شده در هر سه منطقه از توزیع نرمال پیروی می‌کند. حال با توجه به نرمال بودن توزیع داده‌ها در مناطق سه گانه برای مقایسه میانگین امتیاز از تحلیل واریانس یک طرفه استفاده و نتایج آن در جدول ذیل به نمایش گذاشته شده است.

فرض صفر: میانگین در سه گروه با هم برابر است.

فرض مقابل: حداقل میانگین یکی از گروه‌ها با دیگری فرق دارد.

جدول شماره ۲ - نتایج تحلیل واریانس یک طرفه - مقایسه عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری در مناطق مختلف شهر قزوین

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	۷۹,۷۱۳	۲	۳۹,۸۵۷	۱,۴۳۵	...
Within Groups	۳۱,۲۴۴	۱۱۲۵	۰,۲۸		
Total	۱۱۰,۹۵۷	۱۱۲۷			

مأخذ: نگارندگان

با توجه به جدول فوق، در ستون آخر عدد ($p < 0.05$) نشان می‌دهد که فرض صفر رد می‌شود و اختلاف بین میانگین در سه منطقه وجود دارد. اما با این آزمون مشخص نیست که میانگین در کدام مناطق و به چه صورت متفاوت است. برای اینکه تفاوت عدالت جنسیتی در هریک از معیارها به صورت دوجه دو بررسی شود، از آزمون مقایسه دودویی استفاده گردیده است. جدول ذیل نتایج این آزمون را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۳ - نتایج آزمون *LSD* - مقایسه عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهر قزوین

	Code i	Code j	Mean Difference	Std. Error	Sig.	Lower Bound	Upper Bound
Tukey HSD	۱	۲	-.۶۴۷۸۲*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۶۷۶۳	-.۰,۶۱۹۳
		۳	-.۳۸۰۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۴۰۹۴	-.۰,۳۵۲۴
	۲	۱	۰,۶۴۷۸۲*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	۰,۶۱۹۳	۰,۶۷۶۳
		۳	۰,۲۶۶۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	۰,۲۳۸۴	۰,۲۹۵۴
	۳	۱	-.۳۸۰۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۳۵۲۴	-.۰,۴۰۹۴
		۲	۰,۲۶۶۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۲۹۵۴	-.۰,۲۳۸۴
LSD	۱	۲	-.۶۴۷۸۲*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۶۷۱۷	-.۰,۶۲۴۰
		۳	-.۳۸۰۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۴۰۴۸	-.۰,۳۵۷۱
	۲	۱	۰,۶۴۷۸۲*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	۰,۶۲۴۰	۰,۶۷۱۷
		۳	۰,۲۶۶۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	۰,۲۴۱۳	۰,۲۹۵۴
	۳	۱	-.۳۸۰۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۳۵۷۱	-.۰,۴۰۴۸
		۲	۰,۲۶۶۹۱*	۰,۱۲۱۵	۰,۰۰۰	-.۰,۲۹۰۸	-.۰,۲۴۳۱
*. The mean difference is significant at the 0.05 level.							

مأخذ: نگارندگان

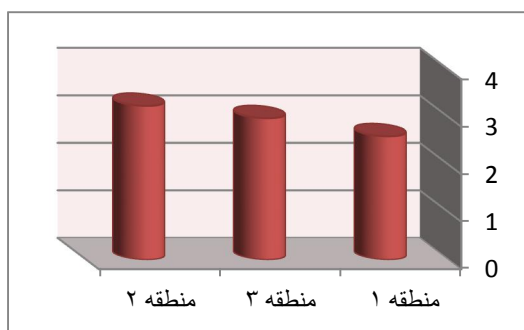
با توجه به جدول فوق ملاحظه می‌شود که :

- میانگین عدالت جنسیتی در منطقه‌های ۱ و ۲ با هم اختلاف معناداری دارند. ($p < 0.05$)
- میانگین عدالت جنسیتی در منطقه‌های ۱ و ۳ با هم اختلاف معناداری دارند. ($p < 0.05$)
- میانگین عدالت جنسیتی در منطقه‌های ۲ و ۳ با هم اختلاف معناداری دارند. ($p < 0.05$)

با توجه به این مهم که مشخص شد، میزان عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری در مناطق مختلف شهر متفاوت می‌باشد، در ادامه به بررسی سطح و میزان عدالت در منظر ذهنی زنان در محدوده مطالعاتی به طور جداگانه پرداخته شده است و نتایج آن در ذیل به صورت نمودار و جدول به تصویر کشیده شده است:

جدول شماره ۴ - نتایج آزمون توکی - مقایسه میزان عدالت جنسیتی

	مناطق	N	Subset for alpha = 0.05		
			۱	۲	۳
Tukey HSD ^a	1	۳۷۶	۲,۶۰۰۶		
	3	۳۷۶		۲,۹۸۱۵	
	2	۳۷۶			۳,۲۴۸۴
	Sig.		۱,۰۰۰	۱,۰۰۰	۱,۰۰۰

نمودار شماره ۲ - رتبه بندی و مقایسه عدالت جنسیتی در مناطق مأخذ: نگارندگان

بدین ترتیب می‌توان با استفاده از نتایج به دست آمده، میزان عدالت جنسیتی را در سه منطقه شهر قزوین در سه گروه مجزا تفکیک کرد. به طوری که منطقه ۲ با بیشترین میزان رضایت‌مندی شهروندان در نسبت با سایر محلات دارای کیفیتی در حد متوسط می‌باشد و منطقه ۳ با ۲۰۹۸ امتیاز در رتبه‌ی دوم رضایت‌مندی قرار دارد؛ که البته این عدد به حد متوسط بسیار نزدیک است و منطقه ۱ با امتیاز ۲,۶۰ در رتبه‌ی سوم قرار گرفته است و سطح عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری در آن بافت در حد بد ارزیابی شده است.

برای به دست آوردن میزان عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری به صورت کلی و از دیدگاه زنان در شهر قزوین، از آزمون تک نمونه‌ای استفاده شده است. همان‌طور که در جدول ذیل ملاحظه می‌شود، میانگین امتیاز در شهر قزوین به صورت کلی ۲,۸۸۵۲ به دست آمد. این امتیاز در طیف لیکرت کمتر از عدد ۳ یعنی میانه نظری می‌باشد.

جدول شماره ۵ - نتایج آزمون تک نمونه‌ای - میزان عدالت جنسیتی شهر قزوین

One-Sample Statistics				
	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
عدالت جنسیتی	۳۷۶	۲,۸۸۵۲	۰,۲۷۰۸۵	۰,۰۱۳۹۷

مأخذ: نگارندگان

با توجه به نتایج جدول فوق ملاحظه می‌شود که بین میانگین امتیاز عدالت جنسیتی و عدد ۳ اختلاف وجود دارد. ($p < 0.05$) بدین ترتیب می‌توان به این نتیجه رسید که میانگین امتیاز عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری در شهر قزوین به عدد ۳ بسیار نزدیک است. بدین معنا که از دید زنان به طور کلی در سطح متوسط ارزیابی شده است.

۶- ارائه راهبردهای ارتقاء توانمندسازی زنان

همان‌طور که بیان گردید، توانمندسازی تلاشی است تا افراد، خانواده‌ها، گروه‌ها یا جوامع بتوانند قدرت به دست آورند. در این میان زنان به عنوان بخش عظیمی از جامعه شهری، می‌بایست توانمند شده تا بتواند استعدادها و توانایی خود را به منصفه بروز و ظهور رساند و به عنوان شهروند نقش خود را در اعتلای کیفیت محیط شهری بازی نماید. از این رو در فرایند تکمیل پرسش‌نامه‌های پژوهش و مصاحبه و هم‌زبانی با زنان در محدوده مورد مطالعه، به نکاتی رسیدیم که می‌تواند در توانمندسازی آنان بسیار حائز اهمیت باشد و به عنوان راهبردهای توانمندسازی زنان در راستای افزایش عدالت جنسیتی در بهره‌مندی از فضای شهری ارائه می‌گردد:

- نگرش‌ها، ارزش‌ها و باورها: به خصوص باورهای مربوط به خود کارآمدی، خود ارزشی و احساس کنترل که بر فرآیند توانمندسازی اثرگذار است و می‌بایست این مهم هم در طراحی فضاهای شهری و هم در محیط‌های خانوادگی رشد و پرورش یابد تا حضور زنان به عنوان فرد موثر دیده شود.
- اعتباریابی از طریق تجارب مشارکتی: در این تجربه، فرد و دیگران در یک تجربه سهیم می‌شوند که به کاهش خود سرزنشی منتهی می‌شود. حضور زنان در کنار مردان در فضای شهری و تجربه مشترک از اتفاقات شهری به آنان حس تاثیرگذار بودن و توانایی قبول مسئولیت و حضورپذیری را القا می‌کند و به مرور زمان با تکرار اتفاقات شهری به این شکل، زنان نیز علاوه بر اینکه بر توانایی‌های خود آگاهی پیدا می‌کنند.
- دانش و مهارت عمل و تفکر نقادانه: از طریق حمایت و مشارکت متقابل، زنان می‌توانند پیرامون جنبه‌های درونی و بیرونی مشکل تفکر نقادانه داشته باشند. از این طریق زنان با مطالعه و افزایش آگاهی و دانش خود پیرامون مسائل شهری و زندگی، می‌تواند قوه تفکر

خود را بهبود بخشند و در مباحثه‌ها شرکت کنند و بسیار فعالانه در حوزه‌ی دانشی خود و کنش و واکنش‌های مباحثه‌ای شرکت نمایند.

- عمل کردن: از طریق عمل انعکاسی، زنان می‌توانند راهبردهای عملی، بسیج منابع و دانش و مهارت‌های مورد نیاز را برای تأثیر بر ساختارهای درونی و برونی ممکن سازند. در این وضعیت با همراهی و همکاری زنان با یکدیگر می‌توانند به خواست‌های خود جامعه عمل بپوشانند.

جمع بندی و نتیجه گیری

در این مقاله ابتدا بیان موضوع و دغدغه‌ای که در خصوص میزان عدالت جنسیتی در فضاهای شهری روبروی زنان به عنوان نیمی از شهروندان شهر قرار دارد، مطرح شد، و سپس مفاهیم و مبانی پژوهش در حوزه‌های فضای شهری، عدالت جنسیتی، زنان و نظریه سقف شیشه‌ای و در نهایت راهکارها و اصولی که در توانمندسازی زنان باید مد نظر باشد، بررسی گردید و در خصوص مورد پژوهی با بیان روش‌شناسی و شناخت عرصه پژوهش، توزیع پرسش-نامه‌ها آغاز گردید. در تدوین سوالات پرسش‌نامه‌ها به طور ضمنی به رویکرد سقف شیشه‌ای به عنوان عواملی که سبب محدودیت حضورپذیری زنان در فضاهای شهری می‌شود، توجه شده است تا بتوان میزان عدالت جنسیتی در بهره‌مندی زنان از فضای شهری در راستای رسیدن به راهبردهای توانمندسازی آنان سنجش شود. نتایج حاصل از ارزیابی نشان می‌دهد که در شهر قزوین به طور کلی میزان عدالت جنسیتی در سطح متوسط رو به پایین است؛ ولی این موضوع در مناطق مختلف شهر قزوین متفاوت است. منطقه یک شهر قزوین که به عنوان بافت قدیمی و جنوبی شهر هم شناخته می‌شود، پایین‌ترین سطح را به خود اختصاص داده و می‌توان این‌گونه بیان نمود که در این بافت برخی نگرش‌ها، هنجارها و باید و نبایدهایی برای زنان تعریف شده که آنان نسبت به حق خود برای حضور در شهر آگاهی پایین‌تری نسبت به سایر مناطق داشتند و همچنین در سوالاتی که میزان مشارکت آنان در خصوص برنامه‌ها، جشنواره و رویدادهای شهری نیز پرسیده شده، میزان کمتری مشارکت داشته‌اند و از سوی دیگر محیط شهری نیز امنیت و راحتی و دسترسی لازم را برای بهره‌مندی آنان از امکانات و تہسیلات شهری نسبت به سایر مناطق کمتر فراهم کرده است. در منطقه دو شهر قزوین ه بافت پر و منطقه مرکزی شهر محسوب می‌شود، حضور زنان در ساعات مختلف شبانه روز پر رنگ تر دیده می‌شود و میزان عدالت جنسیتی در سطح متوسط قرار دارد و نسبت به سایر مناطق، سطح بالاتری دارد. در منطقه سه شهر قزوین که بافت نوساز شهر بوده و مسیر حرکت جمعیت و سکونت به آن سمت در حال شکل‌گیری است، این میزان در سطح متوسط رو به پایین ارزیابی شده است که در طی

مصاحبه‌های پژوهش بیشتر به سبب زمین‌های رها شده، یافت نیمه پر شهری و ... حضور زنان تنها در بخشی از فضای شهری دیده می‌شود و عدالت جنسیتی در به طور نسبی رعایت شده است. امید است با بهبود و ارتقاء کیفیت محیط شهری برای حضورپذیری بیشتر زنان در محیط شهری و فراهم آوردن امکانات و تسهیلات ویژه برای آنان و از سوی دیگر توانمند شدن زنان نسبت به نقاط قوت و ویژگی‌های ذاتی خود و آگاهی آنان نسبت به حقوق شهروندی، شاهد رعایت عدالت جنسیتی و توانمندسازی زنان و فضای شهری به طور توأم با یکدیگر در شهرها باشیم.

منابع و مأخذ:

۱. بحرینی، ح، طبیبیان، م، ۱۳۷۷، مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری، فصلنامه محیط شناسی، دوره ۲۴، شماره ۲۱
۲. پرتو، پ، فراش خیابانی، م، ۱۳۹۷ زنان و فضای سوم، بازخوانی مفهوم حوزه عمومی در محدوده مرکزی شهر تهران، خیابان انقلاب، فصلنامه مطالعات اجتماعی و روان‌شناسی زنان، دوره ۱۶، شماره ۳
۳. تولایی، ن، ۱۳۷۲، فضای شهری و روابط اجتماعی و فرهنگی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران
۴. دادپور، ش، ۱۳۹۰، زنان در سطح نخبگان در امریکا، عوامل موثر در محدودیت مشارکت، فصلنامه میثاق مدیران، شماره ۴۹
۵. رفیعیان، م، ضابطیان، ا، بمانیان، م، ۱۳۸۸، سنجش عوامل موثر بر ارتقاء امنیت زنان در محیط‌های شهری، فصلنامه پژوهش زنان، شماره ۳
۶. زعفرانچی، ل، ۱۳۸۵، زنان و خانواده در چهار برنامه توسعه کشور، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، دوره هشتم، شماره ۳۰
۷. سرمد، ز و حجازی، ع، ۱۳۸۱، روش تحقیق در علوم رفتاری، چاپ ششم، انتشارات آگاه، تهران، صفحه ۸۲
۸. سندل، م، ۱۳۹۳، عدالت: کار درست برای انجام دادن چیست، ترجمه محمدرضا فرهادی پور، تهران، آشتیان
۹. شادی طلب، ژ، ۱۳۸۱، توسعه و چالش‌های زنان ایران، تهران، قطره
۱۰. شکوری، ع، رفعت جاه، م و جعفری، م ۱۳۸۶، مولفه‌های توانمندسازی زنان و تبیین عوامل موثر بر آنها، فصلنامه پژوهش زنان، شماره ۱، دوره ۵
۱۱. صالحی، ا، ۱۳۸۷، ویژگی‌های محیطی فضای شهری امن، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی، تهران
۱۲. علی محمدی، ش و پوررستم، ع، ۱۳۹۰، کاربرد SPSS در برنامه‌ریزی شهری، بیست و چهارمین دوره آموزشی و کارگاه تخصصی جامعه مهندسان شهرساز، تهران، صفحه ۲۸
۱۳. عباس زاده، س، ۱۳۹۴، بررسی تطبیقی پنج برنامه توسعه کشور پیرامون دستیابی به عدالت جنسیتی با تاکید بر آموزش عالی زنان در ایران و مقایسه آن با وضعیت جهانی، فصلنامه پژوهش‌نامه زنان، شماره اول، سال ششم
۱۴. عباس‌زاده، س، ۱۳۹۰ و همکاران، توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تاکید بر راهکارهای بومی، همایش ملی توانمندسازی با رویکرد جهاد اقتصادی در کمیته امداد امام خمینی (ره)

۱۵. غنام، ف، ۱۳۹۲، بیرونی و اندرونی، ترجمه رفعت شمس، فصل‌نامه زن نگار شماره ۱۲
۱۶. کاشانی‌جو، خ، ۱۳۸۹، بازساخت رویکردهای نظری به فضاهای عمومی شهری، فصل‌نامه هویت شهری، بهار و تابستان، دوره ۴ شماره ۶
۱۷. کتابی، م، ۱۳۸۲، توانمندسازی زنان برای مشارکت در توسعه، فصل‌نامه پژوهش زنان، دوره ۱، سال سوم، شماره ۷
۱۸. گلچین، م؛ مفاخری، ص، ۱۳۹۶، خوانایی محیطی و حضور شهروندان در فضاهای عمومی شهر تهران، فصل‌نامه مطالعات جامعه‌شناسی شهری (مطالعات شهری)، دوره ۷، شماره ۲۲
۱۹. گرامی‌زادگان، ا، ۱۳۸۳، حقوق زنان در برنامه‌های توسعه شهری، فصل‌نامه حقوق زنان، دوره سوم، شماره ۲۵
۲۰. مدنی‌پور، ع، ۱۳۷۹، طراحی فضاهای شهری، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران
۲۱. مک‌داول، ال، ۱۳۹۲، جداسازی جنسیتی در فضاهای شهری، ترجمه پرتو فرهودی، نشریه زن‌نگار، شماره ۱۲
۲۲. مهندسین مشاور شهروبرنامه ۱۳۸۹، طرح جامع و تفصیلی شهر قزوین، خلاصه گزارش‌های مطالعات طرح تفصیلی شهر قزوین
۲۳. نوربرگ‌شولتز، ک، ۱۳۸۱، مفهوم سکونت به سوی معماری تمثیلی، تدوین محمود امیریان احمدی، انتشارات آگاه، تهران
۲۴. هانت، ژ، ۱۳۸۸، جنسیت و توسعه، ترجمه مهدی نیاکانی فر، مطالعات زنان، شماره ۴۲
25. Lombardo, E. & P. Meier & M. Verloo, 2009, The Discursive Politics of Gender Equality (Stretching, Bending and Policymaking), London:Rutledge.

بازتعریف هویت فضاهای جمعی شهری در منطقه راه آهن اهواز

سجاد معماردزفولی (دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران)

محسن تابان* (دکتری معماری، گروه معماری، دانشگاه صنعتی جندی شاپور، دزفول، ایران)
مصطفی مسعودی نژاد (دکتری معماری، گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران)
محمدابراهیم مظهری (دکتری معماری، گروه معماری، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران)

چکیده

امروزه هویت در مکان‌های عمومی شهری یکی از دغدغه‌های مهم بشر می‌باشد. خواسته‌های روحی افراد و انعکاس آن در طراحی ابنیه عمومی در هویت‌بخشی این فضاها ضروری است. لذا توجه به کیفیت کالبدی و عملکردی در جهت افزایش تعاملات اجتماعی، و خلق رویدادهای فرهنگی و اجتماعی، از سوی طراحان در فضاهای عمومی می‌تواند به بازیابی هویت جمعی شهروندان کمک کند. مقاله حاضر با روشی ترکیبی شامل روش توصیفی جهت تبیین معیارهای کلیدی کیفیت فضاهای جمعی شهری و روش پیمایشی به منظور تعیین رابطه میان متغیرها از یک سو و همچنین شدت تاثیر هر کدام از سوی دیگر می‌پردازد. بر همین اساس، هفت معیار کلیدی در زمینه شکلگیری، احراز و تشخیص هویت مکان از نقطه نظر مخاطبان در فضای جمعی دارای اهمیت می‌باشند. برای تبیین این معیارها، در مجموع به واسطه ۳۱ زیرمعیار و ۳۴ سنجه، ابتدا تاثیر متغیرهای متفاوت بر دیگری در ارتباط با محدوده مورد مطالعه مورد توجه قرار گرفته است. در نهایت، با یافتن تاثیرات فاکتورهای مورد مطالعه بر ارتقای هویت فضای جمعی، امکان شدت تاثیر هر متغیر و سنجش ارتقای فضای جمعی شهری فراهم شده است.

واژه های کلیدی: هویت، مکان عمومی، فضای جمعی شهری، تعاملات اجتماعی ایستگاه راه آهن اهواز

مقدمه

قرن حاضر، قرن شهرهاست. چرا که بیش از نیمی از مردم دنیا شهرنشین شده‌اند. در ایران نیز رشد مطلق و نسبی جمعیت شهری چنان پرشتاب بوده که در عرض نیم قرن، تعداد شهرهای ایران پنج برابر و نرخ شهرنشینی دو برابر شده است. اما این رشد چشمگیر شهری نه تنها به افزایش کیفیتی سطح زندگی مردم منجر نشده بلکه شهرهای پرازدحام همچون جنگلی بزرگ است که افراد به آن پناه برده و مکانی تاریک و مناسب برای مخفی شدن کسب می‌کنند (مدنی‌پور، ۱۳۹۱). ایجاد و بازتولید فضاهای عمومی موفق و پایدار عنوان به محل رخداد تعاملات اجتماعی در راستای خلق هایمحیط شهری پایدار، یکی از اهدافی است که در هایدده اخیر بسیار توجه قرار گرفته مورد است (معروفی و بایزیدی، ۱۳۹۹). به عبارت دیگر خیابان‌ها و فضاهای عمومی شلوغ در شهرهای امروزی مکان‌های استتار هستند که در آن‌ها افراد مخفی شده‌اند و همانطور که دوست دارند زندگی می‌کنند. فضاهای شهری بر خلاف گذشته که فضاهایی برای مکث، تماشا و تعاملات اجتماعی بالا بودند، تبدیل به فضاهایی عبوری با سرعت هر چه بیشتر و صرفاً با توجه به توجه نیازهای اقتصادی و عملکردی طرف طراحی می‌گردند که پیامد این مسئله انزوای و کاهش تعاملات اجتماعی است (دلاکه و همکاران، ۱۴۰۱). لذا تعاملات اجتماعی که افراد در مکان‌ها و فضاهای عمومی کسب می‌کردند؛ کم‌رنگ گشته و موجب سرب‌آوردن بحران هویتی در ساکنین می‌گردد. وجود بحران هویتی به تبع مشکلات اجتماعی افراد را دامن می‌زند و به جدا شدن فرد از محیط می‌انجامد. بنابراین برای مبارزه با بحران هویتی و افزایش سطح زندگی مردم رسیدن به اجتماع منسجم به عنوان چارچوبی که فرد را از دنیای بیگانگی محافظت می‌کند و تعاملات اجتماعی ساکنان را در مکان‌ها و فضاهای عمومی به شیوه‌های مطلوبی افزایش داده و موجبات احراز هویت را فراهم می‌کند. شکلگیری و خلق فضای با هویت، که در قالب مکان تجلی می‌یابد، مبتنی بر نقطه‌نظری است که بر خلاف انکارکنندگان آن، دستیابی به تعریفی نسبتاً مشترک بر مبنای شناخت و ادراک حاصل از تجربه را که در عین حال به شکل و کیفیت فضایی نیز وابسته است، ممکن و بلکه حیاتی می‌دانند. این در حالی است که علیرغم مطالعات بسیار، هنوز در زمینه ارائه مدلی از شکلگیری هویت مکان مبنی بر طرح فرآیندهایی برای راهنمایی در پاسخ به اینکه چگونه و چرا مکان‌ها در تصور شخص، برجسته و به خصوص میشوند، جای کار وجود دارد (Lalli, 1992, 258; Twigger-). در واقع، با وجود آنکه هویت مکان، مسئله شماری از مطالعات (نظری و تجربی) در میان تنوعی از رشته‌ها شده است، همچنان در زمینه یکپارچه ساختن این ادبیات، همجنس و تلفیق نمودن مفاهیم متفاوت و درک اصطلاحات خاص، چالش وجود دارد (Deroseltis and vignoles, 2010, 23; Cuba and Hummon, 1993, 111;)

Reymond, Brown and Weber, 2010, 422). در این میان، تنوع جایگاه‌ها و چارچوب‌های نظری، امروزه به این جهت گرایش یافته است که شکلگیری هویت مکان مبنی بر اینکه «چگونه مکان‌ها، مکان شده و به عبارت دیگر معنادار و ممتاز می‌شوند» (Smaldon, Harris and Sanyal, 2005, 397)، از چه فرآیند و سازوکاری برخوردار است (ارباب، عزیزی و زبردست، ۱۳۹۳: ۶۰). از این رو است که در میان گستردگی نگاه‌ها، پیش‌فرض‌ها و پایه‌ها، این مفهوم همچنان در قلب تمامی مطالعات با موضوع مردم و مکان‌ها نهفته شده و قرار دارد (Rollero and De Piccoli, 2010, 198). با توجه به تمام مطالب فوق مسئله هویت فضاهای جمعی یکی از ضروری‌ترین مفاهیمی است که باید مورد توجه قرار گیرد. منطقه راه‌آهن که نزدیک به یک قرن از عمر آن می‌گذرد، یکی از اولین نقاط شهری اهواز می‌باشد که در دوره میانی معماری و طراحی شهری اهواز بنا شده است. متأسفانه، عدم ساماندهی این منطقه به لحاظ معماری و طراحی شهری به خوبی قابل مشاهده است. پژوهش حاضر به بررسی هویتی منطقه راه‌آهن اهواز (عوامل هویت‌ساز) به عنوان یک فضای جمعی پرداخته و تلاش می‌کند علاوه بر معرفی این مکان به عنوان یکی از اولین سنگ بناهای توسعه شهری اهواز موجبات طراحی بهینه آن در آینده با توصیه راهکارهای نظری و عملی را نیز فراهم کند. در نهایت با روشی همبستگی و بر اساس یافته‌های برآمده از پرسشنامه‌ها رابطه میان متغیرها بررسی و به ارائه راهکارهایی جهت شکلگیری مطلوب این محدوده پرداخته می‌شود.

بررسی‌ها (چارچوب نظری تحقیق)

مکان شامل مجموعه‌ای از قرارگاه‌های رفتاری است که درون یکدیگر قرار گرفته و با هم فصول مشترکی دارند. عناصر اصلی این قرارگاه‌های رفتاری، الگوی شاخص رفتار و محیط فیزیکی است (الکساندر، ۱۳۸۵: ۶۵). همچنین اریک فروم در این باره اعتقاد دارد که «هر فرد مایل است هویت خاصی داشته باشد و از این رو می‌کوشد خویشتن خود را دریابد و بشناسد و می‌خواهد فردی ممتاز باشد» (همان: ۱۱۹). به طور کلی می‌توان چنین بیان کرد که محیط ساخته شده هر چه هست، تجربه مشترک زندگی را در محلی خاص شکل می‌دهد و لذا نمی‌توان در طراحی محیط، مردم و استفاده‌کنندگان از محیط را نادیده گرفت. وجود انسان به عنوان مهم‌ترین عامل معنا دهنده به مکان محسوب می‌شود و بر این اساس انسان در اثر پیوند و ارتباط با مکان، خود را جزئی از مکان می‌داند و بر اساس تجربه‌های خود از نشانه‌ها، معانی، عملکردها و شخصیت‌ها تصویر ذهنی از آن مکان برای خود می‌سازد.

برای آنکه بین انسان با جهان، با جامعه و با خویشتن آرامش برقرار شود، باید آدمی با تشبیت هویت خویش، قرار یابد (مایس، ۱۳۸۶: ۱۶۵). اگر انسانی را به عنوان مرکز یک محدوده

انتخاب کنیم، محدوده‌های متحدالمرکزی به عنوان محیط(های) احاطه‌کننده او قابل طرح هستند. این دواپر یا محیط‌ها، از محیط فیزیکی و محیط خصوصی و شخصی و با شعاع چند متر (یا حتی چند سانتی‌متر) آغاز شده و تا محیط خیابان و محله و شهر ادامه می‌یابد و تداوم آن تا محیط‌های ذهنی و غیرفیزیکی مانند محیط فرهنگی و مذهبی و خانوادگی کشیده می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۹۱: ۵۵). طراحی یک مکان می‌تواند از جنبه‌های متفاوتی بر قدرت یا نحوه انتخاب مردم تأثیر بگذارد. حتی می‌تواند بر امکان رفتن و نرفتن مردم به مکانی تأثیر بگذارد؛ کیفیتی که نفوذپذیری نامیده می‌شود. می‌تواند بر تنوع قابلیت‌هایی که به مردم عرضه می‌گردد تأثیر بگذارد؛ کیفیتی که گوناگونی نامیده می‌شود. می‌تواند بر چگونگی و سهولت درک مردم از فرصت‌ها و موقعیت‌هایی که محیط به آنان عرضه می‌دارد تأثیر بگذارد؛ کیفیتی که خوانایی نامیده می‌شود. می‌تواند بر ابعاد توانمندی محیطی معلوم جهت پاسخگویی به استفاده‌های مختلفی که با اهداف مختلف مردم سازگار باشد تأثیر بگذارد. کیفیتی که انعطاف‌پذیری نامیده می‌شود، می‌تواند بر جزئیات ظاهری یک مکان آنگونه که مردم را از گزینه‌های قابل عرضه به خودشان آگاه کند تأثیر بگذارد؛ کیفیتی که تناسب بصری نامیده می‌شود. می‌تواند بر قوام گزینه‌های مربوط به تجربیات حسی مردم تأثیر بگذارد؛ کیفیتی که غنای حسی نامیده می‌شود. می‌تواند بر حد و اندازه‌ای که مردم امکان زدن مهر و نشان خویش را بر مکان پیدا می‌کنند تأثیر بگذارد؛ کیفیتی که رنگ تعلق نامیده می‌شود. این موضوعات، موضوعات کلیدی ساختن مکان‌های مطلوب را به نمایش می‌گذارد (بن‌تلی و دیگران، ۱۳۹۰: ۵). به عبارت دیگر، مکان یعنی جایی که ما به آن تعلق داریم و تنها با حضور انسان با معنا می‌شود و انسان نیز تنها با داشتن مکان با معنا خواهد شد و در این میان، حلقه اتصالی وجود دارد که به آن معنا نیست که هویت مکان لزوماً تغییر کند یا از دست برود. انسان می‌تواند هویت پرداز یک مکان و مکان می‌تواند دارای یک هویت انسان‌ساز باشد. لذا یکی از اصول لازم برای ادامه زندگی انسان وجود کانون‌های پایدار زندگی است، یعنی مکان‌هایی که هویت فرد را در طول زمان حفظ نماید. هویت مکان بخشی از هویت شخصی و بازتابی از وجوه اجتماعی و فرهنگی است. بر این اساس فضاهای معماری باید به گونه‌ای باشد که ضمن ایجاد فضاهای با هویت سبب ارتقاء هویت فردی و همچنین افزایش میزان حضور فرد و تعاملات اجتماعی آنها گردد.

هر بنا و هر شهر از الگوهایی ساخته شده است که خود را در سرتاسر بافت بنا یا شهر تکرار می‌کنند و بنا یا شهر هویت خود را از همان الگوهایی می‌گیرد که آن را می‌سازند. زندگی را بدین وسیله پدید می‌آورند که به انسان‌ها امکان می‌دهد انرژی خود را به فعلیت درآورند و به انسان‌ها امکان می‌دهند که خودشان آزاد باشند و در فضاهایی که از زندگی بهره کمتری دارند، الگوها مانع آزادی انسان می‌شوند، حال زندگی را ضایع می‌کنند، امکان حیات واقعی را سلب

می‌کنند، بدین صورت که وضعی به وجود می‌آورند که انسان‌ها اصلاً نمی‌توانند آزاد باشند. هر انسان وقتی زنده است که آرامش خاطر داشته باشد، با نیروهای درونی خود سازگار باشد و بتواند مطابق مقتضای هر موقعیتی که در آن قرار می‌گیرد آزادانه عمل می‌کند (الکساندر، ۱۳۸۵: ۸۹). یک فضای شهری می‌تواند متناسب با نیازهای زمانی و مکانی افراد جامعه، خصلت مطلوب یا نامطلوب پیدا کند (امینی و همکاران، ۱۳۹۳). واقعیت این است که شخص آنچنان تحت تأثیر محیط خود است که حالت هماهنگی درونی‌اش بستگی تام به هماهنگی او با محیط خود دارد. بعضی انواع موقعیت‌های کالبدی و اجتماعی به انسان کمک می‌کند تا انسان زندگی را بیشتر دریابد و بعضی دیگر این کار را دشوار می‌سازد (همان: ۹۱).

محدوده مورد مطالعه

بر مبنای هدف اصلی پژوهش یعنی تبیین معیارهای کلیدی فرآیند ارتقا هویت مکان در فضاهای جمعی، مطالعه فضاهای عمومی نظیر ایستگاه راه‌آهن شهری و محدوده اطراف آن موضوعیت می‌یابد؛ که طبعاً از سابقه احداث حداقل معادل نیم قرن برخوردار بوده و در عین حال، میزانی از تکامل، ثبات و بلوغ را به لحاظ شکلگیری تجربه کرده و همچنین از تغییر و تحول و در حال شدن‌های جدی و اساسی، فاصله داشته باشد (مجتهدزاده و نام‌آور، ۱۳۸۸). بر این اساس و همانطور که تصویر شماره یک نیز نشان می‌دهد؛ محدوده راه‌آهن شهری اهواز و محدوده اطراف آن در منطقه ۲ شهرداری اهواز با جمعیتی بالغ بر ۱۰۷ هزار نفر (تا سال ۱۳۹۵) و در محله امانیه با جمعیتی حدود ۴۴۷۰ نفر (تا سال ۱۳۹۵) واقع شده است (معاونت برنامه‌ریزی و توسعه انسانی خوزستان، ۱۳۹۶). کاربری منطقه مذکور اداری-مسکونی و در مقطعی از شبانه‌روز تفریحی است. با بررسی میدانی که در محدوده مورد مطالعه انجام شد، مشخص گردید، در سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۶۰ بافت مسکونی در این منطقه غالب بود و در سالیان اخیر این محدوده بیشتر به بافت اداری تغییر کاربری داده است به طوری که اغلب ساختمان‌های مهم شهری نظیر؛ کاخ استانداری، فرمانداری، بیمارستان رازی، ورزشگاه تختی و دانشگاه جندی‌شاپور (سه‌گوش) و ... در این محله واقع شده‌اند. (مجتهدزاده و نام‌آور، ۱۳۸۸). محدوده مورد تحقیق یکی از اولین و وسیع‌ترین مناطق توسعه شهری جدید در این شهر مشتمل بر بخش‌هایی نظیر؛ دو ایستگاه توقف قطار، مجموعه مسکونی، مدیریتی و کارگری - کارمندی، یک باشگاه قدیمی، کارخانه زمزم و مغازه‌ها و رستوران‌ها و فضای مقابل ایستگاه راه‌آهن به عنوان اولین میدان شهر اهواز یعنی میدان راه‌آهن (هجرت فعلی) در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۰ به عنوان اولین فضای باز شهری در اهواز شامل یک محوطه سبز وسیع پیاده در وسط، مسیر عبور ماشین در پیرامون و یک مجموعه تجاری در حاشیه آن بوده است. طراحی فضای سبز میانه میدان و فضای

تجاری پیرامون آن با چنان وسعت دیدی صورت گرفته که تا به امروز نیز یکی از فضاهای هویت-دهنده شهری و کانون‌های فعال شهری در طول شبانه‌روز در اهواز می باشد (همان: ۱۴۱). جمعیت محدوده مذکور در روز و شب متغیر است. در طول روز به دلیل وجود کاربری‌های اداری علاوه بر ساکنین که محدود به شهرک‌های راه‌آهن و گمرک و برخی منازل مسکونی پراکنده می‌شود؛ اغلب جمعیت برای امور اداری مربوطه به این منطقه وارد شده و در طول شب بیشتر جمعیتی است که برای تفریح به این منطقه گسیل می‌شوند. از نظر قومیت نیز می‌توان اظهار داشت به دلیل کاربری‌های متراکم و متنوع در شبانه‌روز، شاهد حضور مردم از هر قوم و طبقه‌ای در این محدوده خواهیم بود. در این پژوهش با نگاهی مبتنی بر فرآیند، سابقه و سیر تحولی و نیز تقدم و تاخر توسعه این محدوده با استناد به اطلاعات مربوط به پیشینه توسعه و نیز بررسی و تطبیق متغیرهای مورد مطالعه در این تحقیق به لحاظ معیارها و ملاک‌های کلی مورد اشاره به بررسی موارد ارتقا دهنده کیفیات محدوده‌های جمعی شهری مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

تصویر ۱- بنای راه آهن شهر اهواز و مستحدثات اطراف آن؛ مأخذ: نگارندگان

روش تحقیق

این پژوهش بر مبنای «روش شناسی تحقیق پیمایشی» (زمینه یابی) انجام شده است. در روش شناسی پیمایشی، ماهیت و ویژگی‌های یک پدیده، محصول یا فرآیند مربوط به حال حاضر، در قالب چند متغیر مطالعه می‌شود (تیموری، ۱۳۹۲: ۷۲). در این فرآیند، داده‌ها و اطلاعات به واسطه پرسشنامه یا مصاحبه جمع‌آوری شده و جهت شرح روندها و گرایش‌ها در رابطه با پاسخ‌ها به سوالات و نیز آزمون سوالات تحقیق یا فرضیه‌ها، تحلیل آماری انجام می‌شود. تفسیر بیشتر معنا و مفهوم اطلاعات از طریق ارجاع نتایج حاصل از مطالعات گذشته، قابل انجام است

(Creswell, 2012, 376). به همین جهت از ضریب همبستگی پیرسون که پایه‌ای را برای ارائه و آزمون مدل‌ها در میان متغیرهای اندازه‌گیری شده مهیا می‌کند. به همین جهت بر اساس معیارهای هفت‌گانه و ۳۱ شاخص و ۳۴ سنجه پژوهش، پرسشنامه‌ها در میان جامعه آماری که ۳۰ نفر از معماران، برنامه‌ریزان و کارشناسان در منطقه مورد مطالعه (به جهت آشنایی محیطی کامل) می‌باشد؛ توزیع شد. پس از تجزیه و تحلیل پرسشنامه‌ها به روش SPSS در مرحله اول میزان همبستگی متغیرهای پژوهش بررسی و شناسایی شد و در مرحله بعدی میزان تاثیر فاکتورها بر روی ارتقای هویت جمعی در محدوده مورد مطالعه مورد تحلیل قرار گرفت. شایان ذکر است برای بررسی تاثیر هر کدام از فاکتورها از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده شده است. با توجه به این که متغیر به وسیله پنج گزینه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد، گزینه ۳، حد وسط در نظر گرفته شده و میانگین نمره‌ای که افراد به متغیرها داده‌اند با عدد ۱۵ مقایسه می‌شود، اگر میانگین متغیر با عدد ۱۵ تفاوت معناداری داشته باشد چنین استنباط می‌شود که این متغیر تاثیر گذار است. در نهایت برای تعیین معنادار بودن تاثیر متغیرها می‌بایست سطح معناداری در آزمون تی کمتر از ۰,۰۵ باشد. و همچنین برای بررسی شدت تاثیر هر متغیر می‌توان بر اساس انحراف معیار هر متغیر شدت تاثیرگذاری فاکتورها را شناسایی کرد.

یافته های تحقیق

با استناد به نظریه‌های مورد بررسی، بر پایه نوع نگاه و جهت‌گیری این تحقیق، هفت معیار، در زمینه فرآیند شکلگیری هویت جمعی مکان در فضای شهری، مهم و کلیدی می‌باشند. هر یک از این معیارها در عین حال که هم‌پیوند و مرتبط با یکدیگر هستند، ابعاد و جوانبی از احراز و تشخیص هویت مکان را روشن ساخته و به واسطه آنها، سازوکار این فرآیند می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. مبتنی بر معیارهای تدوین یافته فوق و در مسیر تبیین بیشتر آنها، ضروری است، شاخص‌ها و به عبارت دیگر زیرمعیارها و به دنبال آن سنجه‌ها یا متغیرهایی مرتبط نیز تعریف شوند.

جدول ۱- شاخص‌ها، اختصاص سنجه‌ها در ارتباط با معیارهای هفت‌گانه

سنجه	شاخص‌ها	کارکرد	معیار
۵	تجانس بصری عملکردی	قدرت و نحوه انتخاب مردم نسبت به مکان و امکان رفتن یا نرفتن به مکان	نفوذپذیری
	گروهی دیدن عناصر		
	ایستایی و پویایی		
	قلمرو		
۵	توالی و تداوم در دیدهای پیاپی		گونگونگی

	سلسله مراتب فضایی	تنوع قابلیت‌های مکان	
	فضاهای متباین		
	ترکیب		
۶	چشم‌انداز روشن و امکان رویارویی	چگونگی و سهولت درک مردم از فرصت‌ها و موقعیت‌هایی عرضه شده از طرف مکان	خوانایی
	ارتباط درون و بیرون		
	وضوح		
	روشنی		
	سادگی عناصر		
۳	معنایابی	ابعاد توانمندی محیطی معلوم جهت پاسخگویی به استفاده‌های مختلف از مکان	انعطاف‌پذیری
	هم‌پیوندی انسان و فضا		
	هماهنگی شکل		
	پیوستگی فضایی		
۵	کیفیت‌های بصری و هنری	آگاهی از جزئیات ظاهری قابل عرضه مکان	تناسب بصری
	ملاحظات زیبایی‌شناختی		
	نظم ادراکی		
	مقیاس		
	تناسب		
۴	مکان فردی در کنار مکان‌های جمعی	قوام تجربیات حسی مردم از مکان	غناي حسی
	گسترش مفهوم خودانگیختگی		
	امنیت		
	کالبد		
۶	باورهای فردی و اجتماعی	امکان زدن مهر و نشان مخاطب بر مکان	رنگ تعلق
	نیاز حضور در مکان		
	شناخت مکان		
	تداعی خاطرات، وقایع و رویداد		
	ریشه داشتن		

مأخذ: نگارندگان

از این رو و بر مبنای جدول (۱)، ضمن اشاره به کارکرد و نوع تلقی از هریک از معیارها ۳۱ شاخص (زیرمعیار) در مجموع ارائه شده است. تدوین و اختصاص سنجها و به عبارت دیگر، سوالاتی مورد توجه قرار گرفته که به واسطه آنها و در قالب پرسشنامه، امکان بررسی و تحلیل نقطه نظر کارشناسان در ارتباط با فرآیند شکلگیری هویت مکان در توسعه شهری جدید در چارچوب روش‌شناسی و جزئیاتی که از آن ارائه می‌شود، فراهم شود. این سنجها و سوالات که تعداد آنها به تفکیک هریک از معیارهای مربوطه مشخص شده است، در مجموع شامل 34 مورد می‌شوند. با بررسی متغیرهای تحقیق که بر اساس معیارهای هفت‌گانه بر اساس آنچه از ضرایب همبستگی آزمون پیرسون بین معیارهای پیوهش حاضر بدست آمده، رابطه همبستگی بین تمامی معیارها مستقیم است. به بیان دیگر افزایش یک شاخص به طور مستقیم موجب افزایش شاخص‌های موثر دیگر در ارتقا هویت فضا خواهد شد. به طور عکس کاهش هر معیار می‌تواند به طور مستقیم بر کاهش سایر معیارها اثر گذارد. در نهایت با تحلیل دوباره می‌توان میزان معناداری هر کدام از فاکتورها را معیارهای هویت فضای عمومی منطقه راه‌آهن نیز به دست آورد. در نهایت می‌توان بر اساس وجود و یا تاثیر هر یک از مولفه‌ها در محدوده مورد مطالعه به تحلیل کالبدی مطلوب بر طبق مولفه‌های هویت شهری مذکور در تحقیق پرداخت.

بحث و جمع بندی

در تحقیق حاضر در مرحله اول برای بدست آوردن رابطه همبستگی میان متغیرها بر اساس روش پژوهش، تجزیه و تحلیل می‌شود. ابتدا مطابق با نتایج بدست آمده در جدول (۲) ویژگی‌های همبستگی بین معیارها بدین شرح است: مقدار همبستگی عامل نفوذپذیری با شش عامل دیگر هم‌جهت می‌باشد. اگر چه عامل گوناگونی با ضریب (۰,۶۳۳)، تناسب بصری (۰,۵۹۷) و خوانایی (۰,۵۴۷) تاثیر بیشتری بر نفوذپذیری می‌گذارند. گوناگونی نیز با سایر معیارها رشد کرده و هم‌جهت می‌باشد. البته عواملی نظیر؛ خوانایی با ضریب (۰,۸۰۴) و تناسب (۰,۷۵۵) و در رده‌های پایین تر غنای حسی با ضریب (۰,۶۷۷)، انعطاف‌پذیری (۰,۶۴۵) و نفوذپذیری (۰,۶۳۳) و در آخر رنگ تعلق (۰,۳۹۸) به ترتیب از بیشترین تا کمترین تاثیر را بر روی عامل شمار دو می‌گذارند. در تایید هم‌جهت بودن با خوانایی می‌توان هم‌جهت بودن را با غنای حسی با ضریب (۰,۸۲۴)، گوناگونی (۰,۸۰۴) و در ادامه تناسب بصری با ضریب (۰,۷۵۴) و انعطاف‌پذیری (۰,۷۱۲)؛ مشاهده کرد. به همین ترتیب بیشترین تاثیر را بر انعطاف‌پذیری، عواملی چون تناسب بصری (۰,۷۲۰)، خوانایی (۰,۷۱۲) و گوناگونی (۰,۶۴۵) می‌گذارند. عامل بعدی که مورد سنجش سایر متغیرها قرار می‌گیرد تناسب بصری می‌باشد به طوری که بیشترین تاثیر را از عواملی نظیر گوناگونی (۰,۷۵۵)، خوانایی (۰,۷۴۵)، انعطاف‌پذیری (۰,۷۲۰) و غنای

حسی (۰,۷۰۴)، می‌پذیرد. همچنین غنای حسی به ترتیب با عواملی نظیر خوانایی با ضریب (۰,۸۲۴)، تناسب بصری (۰,۷۰۴) و رنگ تعلق (۰,۷۰۳) بیشتر هم‌جهت می‌باشد. در نهایت تغییرات رنگ تعلق بیشتر در گرو غنای حسی یا ضریب همبستگی (۰,۷۰۳) می‌باشد.

جدول ۲- میزان همبستگی معیارهای پژوهش

معیار	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
نفوذپذیری	۱	۰.۶۳۳	۰.۵۴۷	۰.۵۰۹	۰.۵۹۷	۰.۴۲۷	۰.۴۱۷
گوناگونی		۱	۰.۸۰۴	۰.۶۴۵	۰.۷۵۵	۰.۶۷۷	۰.۳۹۸
خوانایی			۱	۰.۷۱۲	۰.۷۵۴	۰.۸۲۴	۰.۵۹۶
انعطاف‌پذیری				۱	۰.۷۲۰	۰.۶۴۵	۰.۵۶۵
تناسب					۱	۰.۷۰۴	۰.۵۶۰
غنای حسی						۱	۰.۷۰۳
رنگ تعلق							۱

مأخذ: نگارندگان

در مرحله بعدی با استفاده از روش آزمون تک‌نمونه‌ای سطح معناداری و شدت تاثیر هریک از فاکتورها را بر روی ارتقای هویت جمعی شناسایی می‌شود که عبارتند از:

جدول ۴- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار نفوذپذیری

۳۰	تست ارزش = ۱۵				
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره (t)
جمع	۲,۲۶۶۶۷	۰,۴۷۲۰۵	۰,۰۰۰۱	۲۹	۴,۸۰۲

مأخذ: نگارندگان

با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.0001 < 0.05$ برای متغیر نفوذپذیری تفاوت معناداری با عدد ۱۵ دارد (با ۵ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر تاثیرگذار بوده است.

جدول ۵- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار گوناگونی

۳۰	تست ارزش = ۱۵				
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره (t)
جمع	۱,۱۰۰۰۰	۰,۴۹۶۷۷	۰,۰۳۵	۲۹	۲,۲۱۴

مأخذ: نگارندگان

با توجه به تحلیل‌های به عمل آمده میانگین نمراتی که به متغیر گوناگونی داده شده است برابر است با ۱۶,۱۰۰۰ و با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.035 < 0.05$ تفاوت معناداری با عدد ۱۵ دارد (با ۵ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر تاثیر گذار بوده است.

جدول ۶- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار خوانایی؛ مأخذ: نگارندگان

۳۰	تست ارزش = ۱۸			
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی
جمع	۱,۵۶۶۶۷	۰,۶۵۶۸۵	۰,۰۲۴	۲۹
				آماره (t)

مأخذ: نگارندگان

با توجه به تحلیل‌های به عمل آمده میانگین نمراتی که به متغیر خوانایی داده شده است برابر است با ۱۹,۵۶۶۷ و با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.024 < 0.05$ تفاوت معناداری با عدد 18 دارد (با ۶ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر تاثیر گذار بوده است.

جدول ۷- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار انعطاف‌پذیری

۳۰	تست ارزش = ۹			
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی
جمع	۰,۸۳۳۳۳	۰,۳۴۶۰۲	۰,۰۲۳	۲۹
				آماره (t)

مأخذ: نگارندگان

با توجه به تحلیل‌های به عمل آمده میانگین نمراتی که به متغیر انعطاف‌پذیری داده شده است برابر است با ۹,۸۳۳۳ و با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.023 < 0.05$ تفاوت معناداری با عدد 9 دارد (با ۳ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر تاثیر گذار بوده است.

جدول ۸- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار تناسب بصری

۳۰	تست ارزش = ۱۵			
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی
جمع	۲,۱۳۳۳۳	۰,۵۷۴۸۲	۰,۰۰۱	۲۹
				آماره (t)

مأخذ: نگارندگان

با توجه به تحلیل‌های به عمل آمده میانگین نمراتی که به متغیر تناسب بصری داده شده است برابر است با ۱۷,۱۳۳۳ و با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.001 < 0.05$ تفاوت معناداری با عدد 15 دارد (با ۵ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر تاثیر گذار بوده است.

جدول ۹- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار غنای حسی

۳۰	تست ارزش = ۱۲				
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره (t)
جمع	۱,۲۳۳۳۳	۰,۵۳۱۰۷	۰,۰۲۷	۲۹	۲,۳۲۲

مأخذ: نگارندگان

با توجه به تحلیل‌های به عمل آمده میانگین نمراتی که به متغیر غنای حسی داده شده است برابر است با ۱۳,۲۳۳۳ و با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.027 < 0.05$ تفاوت معناداری با عدد 12 دارد (با ۴ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر تاثیر گذار بوده است.

جدول ۱۰- آزمون تک نمونه‌ای برای معیار رنگ تعلق

۳۰	تست ارزش = ۱۸				
	اختلاف میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره (t)
جمع	۰,۷۰۰۰۰	۰,۷۰۸۱۶	۰,۳۳۱	۲۹	۰,۹۸۸

مأخذ: نگارندگان

با توجه به تحلیل‌های به عمل آمده میانگین نمراتی که به متغیر رنگ تعلق داده شده است برابر است با ۱۸,۷۰۰۰ و با توجه به مقدار $p\text{-value}=0.331 > 0.05$ تفاوت معناداری با عدد 18 ندارد (با ۶ سنجه اندازه‌گیری و عدد ۳ متوسط)، نتیجه می‌گیریم که این متغیر یک متغیر تاثیر گذار نیست.

پس از شناخت شدت تاثیر متغیرها و ضرایب معناداری هر کدام جهت تدقیق موضوع به میزان برخورداری و میزان بکارگیری مولفه‌های هفت‌گانه مذکور در محدوده مورد نظر پژوهش پرداخته می‌شود. همانطور که تجزیه و تحلیل‌ها نشان می‌دهد مولفه نفوذپذیری با اختلاف نسبت به دیگر مولفه‌ها در محدوده مذکور شدت تاثیر بیشتری دارد که ناشی از جانمایی صحیح

بافت مسکونی در پیوند با عناصر بافت جدید شهری (میدان، خیابان و ...) در نظام شکلگیری این منطقه است. همچنین سایر عوامل به ترتیب شدت نظیر: تناسب بصری که ناشی از رعایت سلسله مراتب، چشم‌اندازهای مناسب و عناصر نمادین به ویژه در میدان هجرت دیده می‌شود، خوانایی که ناشی از ارتباط فضایی مناسب و منحصر به فرد بودن از منظر توسعه شهری جدید در اهواز می‌باشد، انعطاف‌پذیری که ناشی از ظرفیت فضایی این محدوده مطابق با نیاز افراد در کل ساعات روز و شب است، غنای حسی که ناشی از رضایت افراد از حضور در این محدوده بوده است و گوناگونی که ناشی از تنوع فضایی بافت مسکونی و شهری جهت انجام فعالیت‌های ساکنین و سایر افراد می‌باشد. البته مولفه رنگ تعلق به عنوان یکی از شاخصه‌های هویت شهری به علت تغییر راهبردی کاربری‌ها و افزایش راهبردهای غیرمسکونی در این منطقه از جمله اداری، تجاری و تفریحی و همچنین موقتی بودن و تغییر نقش زندگی ساکنین در شهرک‌های موجود از نظر جامعه آماری در این محدوده از بین رفته است.

نتیجه‌گیری

بستر طرح به عنوان مکان، همواره با تاریخ بشر در ارتباط بوده است. این مکان با دخالت ما نابود، تقویت یا متحول می‌شود. بر اساس چارچوب نظری تدوین شده با استناد به سنتز مبانی نظری شامل دیدگاه‌ها و پژوهش‌های مورد توجه، هفت معیار کلیدی به عنوان عوامل مؤثر در ارتقای فضای عمومی جمعی منطقه مورد نظر شناخته شد. انجام مطالعات اختصاصی بیشتر در ارتباط با معیارهای فوق، با توجه به سطوح و کارکردهای مختلف احراز و تشخیص هویت مکان در توسعه شهری جدید مبتنی بر نظر کارشناسان به عنوان جامعه آماری و نیز توجه به نقش و جایگاه هر یک، به ویژه از نقطه نظر عین-محور و ذهن-محور بودن، تکمیل‌کننده این مسیر و تدقیق‌کننده رهیافت پیشنهادی است. بر همین اساس در پژوهش حاضر ابتدا رابطه و همبستگی میان معیارهای کلیدی بررسی و مشخص شد که از بین معیارهای هفت‌گانه ارتقا هویت فضا، شاخص خوانایی به طور نسبی بیشترین همبستگی را با سایر شاخص‌ها در اختیار دارد. دوم آنکه بیشترین میزان همبستگی بین شاخص‌های خوانایی و غنای حسی و در مقابل کمترین همبستگی بین شاخص‌های گوناگونی و رنگ تعلق وجود دارد. هدف از انجام این مرحله، تعیین نقش و جایگاه هر یک از معیارها با توجه به عامل کلیدی مدت زمان سکونت، موضوعی قابل توجه است که می‌تواند در قالب طرح مسایلی خاص و تدقیق شده در این زمینه و در پژوهش‌های مرتبط آتی با هدف تداوم، تکمیل و تدقیق یافته‌ها و دستاوردهای نظری و تجربی پژوهش حاضر، مورد بررسی و مذاقه قرار گیرد. در مرحله بعدی و بر حسب هدف

تحقیق، میزان معناداری و شدت تاثیر هر کدام از فاکتورها بر ارتقای هویت جمعی بر اساس روش پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت که شش فاکتور به لحاظ معناداری و تاثیر مستقیم بر روی ارتقای هویت جمعی شناخته شد که عامل نفوذپذیری با فاصله نسبت به عوامل دیگر از شدت تاثیر بیشتری برخوردار است سایر عوامل نظیر: تناسب بصری، انعطاف پذیری، خوانایی، غنای حسی و گوناگونی هم شدت تاثیر خاص خود را دارا هستند. البته مولفه رنگ تعلق نیز با توجه به عللی که مطرح شد شاخصه معناداری در این محدوده به شمار نمی‌رود. به عبارت دیگر در فضاهایی نظیر منطقه راه‌آهن اهواز که به لحاظ بافت شهری کاربری‌های مهمی نظیر مسکونی، تفریحی، تجاری و اداری دارد، می‌بایست به ترتیب بر اساس فاکتورهای مذکور در جهت بهبود و ارتقا هویت‌بخشی این منطقه برنامه‌ریزی‌های مناسب صورت پذیرد. امروزه محدوده مذکور به علت تداخل کاربری‌ها دچار نوعی نابسامانی شده که همین امر موجب کاهش نرخ زمین و جمعیت ساکن شده است. به عبارت دیگر عدم تصمیم‌سازی مناسب مسئولان ذیربط و امکان‌سنجی ظرفیت‌های بالقوه در این محدوده، ساکنین را دچار آشفتگی کرده است. همچنین جهت حفظ و احیا زندگی ساکنین می‌توان راهبردهای مطلوبی در رفع این نابسامانی‌ها اتخاذ نمود که تصحیح طرح‌های بالادستی شهری و معماری در این محدوده و تدابیر مناسب جزئی و کلی در امر برنامه‌ریزی شهری در این محدوده از این جمله‌اند. این مهم، راهگشای رسیدن به چارچوب(های) جامع و در عین حال عملیاتی و در نتیجه طرح مدل(های) ساختاری در این زمینه خواهد بود. این در حالی است که توجه به گروه‌های مختلف جامعه ساکن، هریک با اولویت‌ها، دغدغه‌ها، نیازها و انتظارات متنوع و بعضاً متفاوت سکونتی، در هر دو سطح مادی و معنوی، موضوعی است که می‌تواند زمینه‌ساز شناسایی مصداق‌های عینی و توأمان ارائه راهکارهای کاربردی در این زمینه شود. به علاوه، می‌توان در تحقیقات بعد، بستر مورد توجه برای واکاوی و به بیان دقیق‌تر، امکان‌سنجی چارچوب(هایی) نظری آتی، حائز اهمیت باشد.

منابع و مآخذ:

- ۱- الکساندر، ک. ۱۳۸۵. زبان الگو. مترجم: رضا کربلایی نوری. چاپ اول. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی.
- ۲- ارباب، پ. عزیزی، م. زبردست، ا. ۱۳۹۳. واکاوی ارتباط مدت زمان سکونت با شکل گیری هویت مکان در توسعه شهری جدید. مطالعات شهری. شماره ۱۲. ۵۹-۷۲.
- ۳- امینی، ا. برومند، م. روح افزا، ف. ۱۳۹۳. ارزیابی عوامل موثر بر افزایش کیفیت فضاهای عمومی در شهرهای جدید نمونه موردی: شهر جدید پرد. آمایش محیط. شماره ۲۶. ۸۹-۱۱۰.
- ۴- بنتلی، ا. ی. ۱۳۹۰. محیط های پاسخده. مترجم: مصطفی بهزادفر. چاپ هشتم. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- ۵- تیموری، ش. ۱۳۹۲. تبیین و بررسی شاخص های روش های تحقیق کاربردی در طراحی صنعتی. نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی. دوره ۱۸. شماره ۴. زمستان.
- ۶- دلاکه، ح. بهزادفر، م. قلعه نویی، م. بختیار نصرآبادی، آ. ۱۴۰۱. افزایش حضورپذیری در فضاهای شهری با رویکرد همساختی رفتار و محیط کالبدی (نمونه موردی: میدان انقلاب شهر اصفهان). آمایش محیط. شماره ۵۸. ۱۵۵-۱۷۸.
- ۷- مایس، پ. ۱۳۸۶. عناصر معماری از فرم به مکان. مترجم: مجتبی دولتخواه. تهران: انتشارات ملائک.
- ۸- مجتهدزاده، ر. نام آور، ز. ۱۳۸۸. در جستجوی هویت شهری اهواز. وزارت مسکن و شهرسازی. سازمان مسکن و شهرسازی استان خوزستان.
- ۹- مدنی پور، ع. ۱۳۹۱. فضاهای عمومی و خصوصی شهر. مترجم: فرشاد نوریان. تهران: انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- ۱۰- معاونت برنامه ریزی و توسعه انسانی خوزستان. ۱۳۹۶. گزیده اطلاعات مناطق و نواحی و محلات شهر اهواز. انتشارات: روابط عمومی و امور بین الملل شهرداری اهواز.
- ۱۱- معروفی، س. بایزیدی، ق. ۱۳۹۹. تبیین و تحلیل پایداری فضاهای جمعی و سنجش عوامل موثر بر آن (نمونه موردی: پارک خانواده شهر مهاباد). آمایش محیط. شماره ۵۱. ۲۰۳-۲۳۰.
- ۱۲- نقی زاده، م. ۱۳۹۱. ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی. اصفهان: انتشارات معاونت شهرسازی شهرداری اصفهان.
- 13- Creswell, J. W. 2003. Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches, ... Qualitative Health Research, 3, 362-376.

- 14- Cuba, L. Hummon. D 1993. A Place to Call Home: Identification with Dwelling, Community and Region, the Sociological Quarterly. 34(1). pp111131.
- 15- Droseltis, O. Vignoles, v. 2010. Towards an Integrative Model of Place Identification: Dimensionality and Predictors of Intrapersonal-Level Place Preferences. Journal of Environmental Psychology 30. pp 23-34.
- 16- Lalli, M. 1992. Urban-Related Identity: Theory. Measurement, and Empirical Findings, Journal of Environmental Psychology. 12. pp 285303.
- 17- Raymond, C. Brown, G. Weber, D. 2010. the Measurement of Place Attachment: Personal, Community, and Environmental Connections. Journal of Environmental Psychology. 30. pp422-434.
- 18- Rollero, Ch. De Piccoli, N. 2010. Place attachment, Identification and Environment Perception: An Empirical Study, Journal of Environmental Psychology, 30, pp198-205.
- 19- Smaldone, D. Harris, Ch. Nick Sanyal, N. 2005. an Exploration of Place as a Process: The Case of Jackson Hole. WY. Journal of Environmental Psychology 25. pp 397-414.
- 20- Twigger-Ross, C. L. Uzzell, D. L. 1996. Place and Identity Process. Journal of Environmental Psychology. 16. pp 205-220.

طراحی منظر شهری پایدار مبتنی بر مشارکت مردمی در مدیریت نوین کلان شهرها (نمونه موردی: پهنه رودکی واقع در منطقه یازده شهر تهران)

ایمان درودی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی ایران، سمنان)

محمد رضا زند مقدم* (دانشیار گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی ایران، سمنان)
زینب کرکه آبادی (دانشیار گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی ایران، سمنان)

چکیده

بدون تردید مواجه شدن با حجم عظیمی از داده ها و اطلاعات و مطرح شدن زمان به عنوان مهمترین سرمایه در مدیریت های نوین شهری راهی جز تمسک به استفاده از تکنولوژی و فناوریهای نوین باقی نخواهد گذاشت. در فرآیند تصمیم گیری مشارکتی به یاری سیستم های زیست محیطی مجازی می توان پس از ارزیابی در شبیه سازی ایده یا راه حلها، موارد عملی و مناسب را برگزید و از تصمیم گیری نادرست پیشگیری کرد. هدف اصلی این پژوهش می تواند دستیابی به دیدگاهی جدید در شهرسازی ایران که در آن اولویت طراحی منظر بر اساس دسترسی به منظر پایدار شهری با تکیه بر مشارکت و سهیم نمودن ساکنین محلی در فرآیند طراحی منظر در نظر گرفته شود. در این مقاله روش نمونه گیری، گلوله برفی انتخاب شده. مولفه های تاثیر گذار بر دو عامل شهرسازی مشارکتی و محیط مجازی اشتراکی شناسایی و با استفاده از روش دلفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و عواملی که دارای تاثیر کمتری بر روی مدل تحقیق خواهند بود با استفاده از نظر خبرگان حذف شدند و سپس با توجه به مدل ها و پرسشنامه پر شده توسط پاسخگویان یک مدل مفهومی تشکیل گردید. در تشکیل این مدل مفهومی از نظرات خبرگان با روش طوفان مغزی بهره گرفته شد تا امکان استنتاج یک مدل متناسب با روش ANP فراهم گردد. در این صورت می توان در محدوده پهنه رودکی که از پتانسیل مناسبی به لحاظ هویت تاریخی و فرهنگی برخوردار است، سیستم پایدار منظر شهری را با توجه به اولویت های بدست آمده از فرآیند تحلیل شبکه ای، طراحی و از آن خروجی های مفید در پروسه تصمیم سازی ها دریافت خواهد شد.

واژه های کلیدی: منظر شهری پایدار، شهرسازی مشارکتی، پهنه رودکی.

۱. بیان مساله

نظام ارزیابی و برنامه ریزی منظر پایدار در شهرها، با مدل مرسوم مدیریت واحد شهری در غالب کشورهای توسعه یافته، فاصله فراوانی دارد هر چند ساختار مدیریت شهر به گونه ای طراحی شده که اداره امور شهر توسط سازمانهای متعددی انجام می شود، اما هنوز می توان سطح و گستره تولی گری را در امور شهری بی نظیر دانست. توجه به گسترش و تنوع مأموریت های شهرداری تهران و اهمیت و پیچیدگی شرایط و مسایل خاص شهر تهران، لزوم توجه جامع و همه جانبه به شرایط محیطی و حرکت مبتنی بر شناخت و جهت گیری راهبردی را بیش از پیش نمایان می سازد. فناوری، اندیشه و مشخصات محیط در مقطع زمان شکل دهنده محیط زیست آدمی هستند. روش های مرسوم در پروژه های عمرانی، زیست محیطی، خدماتی و امثال اینها در شهرداریها مبنی بر تعیین اولویتها و دستورالعملها به وسیله گروههای کارشناسی، تهیه طرح و دستورالعملهای اجرایی به دست گروه مشاوران، نظارت و راهبرد طرح برعهده مدیران پروژه و تصمیم گیری نهایی بر عهده فرد یا گروهی با عنوان مدیریت شهری است. لیکن با پیشرفت علوم و افزایش آگاهی شهروندان و مسئولان، تشکیل شوراهای محلی و تشکلهای مردمی، ضرورت تغییر این روند به دلایل متعدد در بسیاری از شهرداری های جهان تشخیص داده شده است. استفاده از فناوری رقومی، شبکه اینترنت و مدل های مجازی تنها منحصر به کشورهای پیشرفته نیست بلکه بیشتر شهرداریهای کشورهای جهان سوم با توجه به مزایا و ضرورتها ملزم به صرف هزینه برای سیستمی کردن مدیریت شهر شده اند. مدیریت سیستمی شهر و مشارکت شهروندان در تصمیم گیریهای شهری با استفاده از فناوری رقومی به حدی فرآیند شهرسازی را متحول کرده است که از آن به عنوان رنسانس جدید یاد می کنند (Graham, 2016).

سیستمهای طراحی منظر مجازی، سه هدف اصلی را در خود دارند:

- کمک به فرآیند تصمیم گیری؛

-مدلسازی اطلاعات و پیش بینی نتایج پروژه های زیست محیطی پیش از اجرای واقعی آن؛

-تجمع ویکسوسازی ایده ها.

سیستم طراحی منظر پایدار برای افزایش امکان مشارکت و فرآیندهای تصمیم گیری جمعی ابزارهایی را ارائه کرده است، فضاهای مجازی با هدف برخورد های تعاملی، رابط های گرافیکی برای کاربران و دسترسی به حجم بسیاری از اطلاعات طبقه بندی شده از محیط، فضاهای مجازی برای ارتباط کاربران، فضاهای گروهی و یا خصوصی شخصی را تعبیه کرده است. در این محیط کاربران علاوه بر تبادل اطلاعات به نظرسنجی عقاید و نقد ایده های یکدیگر می پردازند. سیستم طراحی منظر پایدار علاوه بر برقراری امکان تصمیم گیری بهینه،

حساسیتهای اجتماعی شهروندان را پاسخگوست و با ترغیب آنان در ارائه دیدگاهها و انتقادات خود، آنها را در مدیریت شهری سهیم می گرداند. مهم ترین عامل موفقیت سیستم طراحی منظر پایدار، افزایش دانش عمومی در نحوه برخورد با این سیستم است. برگزاری کلاسهای توجیهی و آموزشی برای شهرسازی مشارکتی و نحوه به کارگیری ابزار و دسترسی به سیستم طراحی منظر پایدار برای عموم، از جمله اقداماتی است که به این منظور باید انجام گیرد. از این رهگذر تلاش کارشناسان عمدتاً متمرکز بر حفظ منافع عمومی و خصوصاً ساکنان محلی طرح قرار می گیرد، چرا که بیشترین رأی را نه مسئولان بلکه مردم در اختیار خواهد داشت.

۲. پیشینه تحقیق

شهرسازی مشارکتی و سهیم نمودن مردم در کلیه تصمیم گیریها برای یک شهر از جمله مباحث تخصصی شهری است که در نظام شهرسازی پایدار مطرح می باشد. امروزه در بسیاری از شهرهای دنیا بحث شهرسازی مشارکتی امری قطعی و بدیهی بوده و دیگر دوران شهرسازی تک محوری، انفرادی و سلیقه ای به پایان رسیده و دولتهای مرکزی امور شهری و شهرسازی را به جمع کثیری از کارشناسان و صاحب نظران به همراه اعمال نظرات مردمی می سپارند. در جدول زیر نمونه ای پژوهش های خارجی انجام شده در این زمینه را مرور می کنیم.

جدول شماره (۱): پیشینه تحقیقات مشابه انجام شده پیرامون طراحی در قالب محیط مجازی اشتراکی

ردیف	نام پژوهشگر	سال پژوهش	موضوع مورد مطالعه
۱	Kunze et. al	۲۰۱۱	به منظور حمایت از مشارکت ذی نفعان مختلف از جمله برنامه ریزان، طراحان، سیاست گذاران و طرفین ذی نفع در طی کارگاه های مشارکتی، استفاده از مجموعه ای از ابزارهای پشتیبانی تصمیم گیری تعاملی را که دستیابی به اجماع در مورد تصمیم گیری های برنامه ریزی را تسهیل می کند، پیشنهاد می شود.
۲	گوئویا و فونسکا، مانی و همکاران	۲۰۱۱-۲۰۰۸	سیستم های شهروند - محور نه تنها به دنبال جمع آوری و ثبت داده هاست، بلکه حامی تعریف و ایجاد سیاست ها در تخصیص منابع، مدیریت داده ها، ارزیابی و تصمیم گیری است و به برنامه ریزی بهتر، بهبود ارائه خدمات و توانمندسازی ساکنان شهری و مشارکت بیشتر شهروندان در برنامه ریزی ها منجر می شود.
۳	چن و دیگران، الوود	۲۰۰۸-۲۰۱۶	شهروندان رویکردی مشارکتی را برای جمع آوری اطلاعات مکانی مطرح کردند. در این زمینه فناوری های جدید و خدمات آنلاین تغییر چشمگیری در روش جمع آوری، استفاده و به اشتراک گذاری اطلاعات به وجود آورده است.
۴	Ellegard	۲۰۰۳	فناوری و فراهم آوری زیرساخت مجازی اشتراکی به شهروندان امکان دسترسی به خدمات تقریباً ۲۴ ساعته می دهد و به واسطه آن فرصت هایی جدید را برای سازماندهی زندگی و به ویژه زندگی روزمره در اختیار قرار می دهد.
۵	Phillips; Ruchelman	۲۰۰۰-	در طی یک قرن گذشته تلاش های بسیاری در جهت تدقیق رابطه بین تکنولوژی و محیط شهری در راستای طراحی محیط شهری مطلوب صورت گرفته است.
۶	Castells	۱۹۹۶	تغییرات ایجاد شده در زمینه تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات (ICT) در حال گسترش است محیط های شهری معمولاً در ارتباط نزدیکی با تکنولوژی تولید، حمل و نقل و ارتباطات می باشد.

مأخذ: نگارندگان

جدول شماره (۲): پیشینه تحقیقات مشابه انجام شده پیرامون مدیریت مشارکتی

ردیف	نام محقق	سال	موضوع تحقیق	نتایج بدست آمده
۱	مصدق راد	۱۳۸۰	بررسی میزان تاثیر نظام پیشنهادها بر کارایی بیمارستان شهید فیاض بخش تهران	تاثیر مثبت بکارگیری نظام پیشنهادها بر کارایی بیمارستان اثبات گردید.
۲	یوسفی	۱۳۸۴	شناسایی مهمترین موانع سازمانی مشارکت (نظام پیشنهادها) در شرکت برق منطقه ای آذربایجان	مهمترین موانع نظام پیشنهادها مربوط به کارکنان است وموانع اجرایی، ساختاری، فرهنگی مدیریتی در رده های بعدی قرار می گیرند.
۳	شیخلوی مقدم	۱۳۸۳	بررسی رابطه بین شکل گیری فرهنگ مشارکتی و برنامه ریزی استراتژیک در شهرداری منطقه ۱۷ تهران	بین شکل گیری فرهنگ مشارکتی و برنامه ریزی استراتژیک رابطه مثبت ومستقیم وجود دارد
۴	کاظمی	۱۳۸۴	ارزیابی کارایی و اثر بخشی نظام پیشنهادها در شرکت برق منطقه ای خراسان	استقرار نظام پیشنهادات باعث کارایی و اثربخشی نیروی انسانی و مدیریت شده است.
۵	فیضی و همکاران	۱۳۸۸	بررسی رابطه بین سبکهای مدیریت مدیران با خلاقیت دبیران دبیرستانهای شهرستان سمنج	سبک مدیریت مشارکتی نسبت به سبکهای دیگر پیش بینی دقیقتری برای خلاقیت دبیران ایجاد می کند.
۶	ظهوری و همکاران	۱۳۸۷	بررسی اثرات تصمیم گیری مشارکتی بر رضایت شغلی کارکنان (مطالعه موردی: بانک کشاورزی استان خوزستان)	بین مشارکت کارکنان و رضایت شغلی آنان در فاصله اطمینان ۹۰٪۰ رابطه برقرار است.

مأخذ: نگارندگان

در جدول زیر نمونه ای پژوهش های داخلی انجام شده در این زمینه را مرور می کنیم.

۳. مبانی نظری

۱-۳ مفهوم منظر

منظر، دریافتی نوین در اروپاست و تا قرن ۱۵ در ادبیات نشانی از این لغت دیده نمی شود. در عهد رنسانس برای اولین بار بعد از قرنهای این مفهوم مطرح می شود (Roger, ۱۹۹۴: ۱۱۸). این روند ادامه می یابد تا به مفهوم امروزی منظر می رسد و زیبایی طبیعت بکر پس از قرنهای مورد تحسین قرار می گیرد (Berque, ۱۹۹۴: ۶). منظر، پدیده ای عینی، ذهنی، پویا و نسبی است که محصول تعامل انسان با محیط و جامعه با تاریخ می باشد (منصوری، ۱۳۹۴). باتوجه به مطالب گفته شده، مشارکت نوعی فرآیند خودیاری است که بر کیفیت تعامل انسان با محیط و جامعه و در نتیجه منظر، که محصول این تعاملات است، مؤثر است. بدین ترتیب این نکته حائز اهمیت است که فرآیند مشارکت با وجه ذهنی منظر در ارتباط است. از یک سو با مشارکت مردم در طراحی منظر، ابعاد ذهنی منظر منطقه از دید مخاطبان طرح و مشارکت کنندگان آشکار شده و به طراحی منظر پروژه کمک می کند. از سوی دیگر، حضور مردم در طراحی بر کیفیت تعامل آنها با جامعه مخاطبان طرح و محیط مؤثر بوده و کیفیت منظر طرح را برای مردم مشارکت کننده ارتقا می دهد.

۳-۲ منظر مشارکتی

عبارت "Participation in landscape Design"^۱ رویکرد منظر مشارکتی، یکی از راه کارها برای پیوند دوباره مردم با شهر است و بر مخاطب محور بودن منظر تأکید دارد. تئوری های منظر مشارکتی در سال ۱۹۹۸ برای اولین بار در آمریکا مطرح شد و این رویکرد تا عصر حاضر همچنان در حال گسترش، در عرصه های تئوری و عملی، است. تعریفی که در جوامع علمی برای Participation Design^۲ پذیرفته شده است به شرح زیر است: طراحی مشارکتی فرآیند طراحی مشارکتی^۳، فرآیندی سازمان دهی شده و اصولی است که از طریق آن، استفاده کنندگان غیر متخصص، ناظران و ذینفعان طرح به یکدیگر کمک می کنند تا یک فضای شهری به یک مکان ارزشمند تبدیل شود.

جدول شماره (۳): عبارت های به کار گرفته شده توسط متخصصان و مفاهیم متعدد آنها

مفهوم مورد نظر	عبارت بکار گرفته شده در مقاله	نویسنده
حضور مردم در فضا بعنوان امری سیاسی	طراحی مشارکتی منظر	جاودانی، ۱۳۹۴
سه کنشگر فضا، مردم و شهر با اثر متقابل	مشارکت فضا و مردم و نهاد قدرت	جاودانی، ۱۳۹۴
مشارکت در فرآیند طراحی منظر	طراحی مشارکتی	دارابی، ۱۳۸۸
حضور مردم در فضا، مشارکت اجتماعی	مشارکت عمومی در فضا	اینانلو چولاخلو، ۱۳۹۵
حضور مردم در فضا	منظر مشارکتی	فیض آبادی، ۱۳۹۴
حضور مردم در فضا، منظر تعاملی	منظر مشارکتی	مهران نژاد، ۱۳۹۱

(مأخذ: منصوری و فروغی، ۱۳۹۷)

اگرچه سطوح متعددی برای آن در نظر گرفته شده است ولی اجماعی کلی بر این تعریف وجود دارد. همچنی Participation in landscape Design^۴ مفهوم جداگانه ای نداشته و به مشارکتی اطلاق می شود که در طراحی منظر اتفاق بیفتد.

^۱ طراحی منظر مشارکتی

^۲ طراحی مشارکتی

^۳ Participation Design

^۴ مشارکت در طراحی منظر

۳-۳ منظر شهری

مایکل لوری (۱۹۸۶) با بررسی نظرات افرادی؛ مانند «گرت اکبو»، معماری منظر را بدین گونه تعریف کرده است: «هنر طراحی، برنامه ریزی و مدیریت زمین، نظام دهی به طبیعت و عناصر دست ساز انسان که در آن، پذیرش فرهنگ و علم به صورت دانش درآید و در آن، حفظ و نگهداری منابع طبیعی و نظارت بر آن، اهمیت قابل توجهی داشته باشد تا آن محیط، به صورت مفید و لذت بخش مورد استفاده قرار گیرد». او همچنین، تفاوت معماری منظر و معماری را در ابزارها، تکنیک ها و مصالح می داند، نه اهداف اولیه و پایه. از جنبه دیگر نیز «دتویلر و مارکوس در پژوهشی، نیازهای گوناگونی که در منظر شهری می بایست پاسخ داده شوند را به این شرح، مطرح کرده اند:

- ایجاد و حفظ مکانهای زیبای حظ بصر؛
- ایجاد فضاهای تفریحی و گذران اوقات فراغت؛
- حفظ مکانهای منحصر به فرد تاریخی و فرهنگی؛
- در نظر گرفتن فاصله ها میان بخشهای گوناگون شهر از طریق حصارهای کالبدی مصنوع یا طبیعی؛
- جهت دادن به توسعه شهر یا جلوگیری از برخی الگوهای زیان بخش؛
- جلوگیری یا کاهش تأثیرات منفی شرایط اقلیمی؛
- کاهش میزان آلودگی هوا و سر و صدا؛
- ایجاد محیط زیست مناسب برای پرندگان و حیوانات وحشی که می توانند در مجاورت بافت شهر زندگی کنند» (تقوایی، ۱۳۹۱: ۶۲).

۳-۴ مفهوم منظر شهری پایدار

چارچوب کلی ایده شهرسازی منظر را پارادایم توانیم مکان پایدار در نظر گرفت که در آن چهار عنصر کالبد، فعالیت، تصورات ذهنی و اکوسیستم به طور هماهنگ در مشروط ساختن و شکل بخشیدن به منظر شهری سهیم است (عباس زادگان و وحیدیان، ۱۳۸۸). به عبارت بهتر می توان گفت که در حیطه منظر شهری، نقطه اوج نگرشهای مربوط به توسعه پایدار، دهه ۱۹۸۰ میلادی است که به سه محور اصلی تقسیم بندی می شود:

- ۱- توجه به زیباشناختی
- ۲- توجه به جنبه های عملکردی
- ۳- توجه به مسائل زیست محیطی (گلگار، ۱۳۸۵).

جدول شماره (۴): دیدگاه اندیشمندان در خصوص منظر شهری

ردیف	نظریه پرداز	نظریه
۱	گوردن کالن ^۱	وی بر توازن بین عناصر منظر شهری تاکید فراوان داشته و از آن به عنوان هنر تناسب نام می برد. وی عقیده دارد همچنان که هنر معماری وجود دارد هنر تناسب نیز وجود دارد و دلیل آن را نظم معقول بین تمام عناصری می داند که در تکوین محیط بکار رفته اند. به نظر وی ساختمانها، درختان، طبیعت، آب، ترافیک علائم تبلیغاتی و مانند اینها را باید به گونه ای به هم مرتبط کنیم تا این نمایش هنری به حقیقت بپیوندد(کالن، ۶: ۱۳۸۶)
۲	راپاپورت ^۲	مروری بر ملاحظات نظری منظر شهری مشخص می کند که به طور کلی سه نظریه در باب حالت وجودی منظر شهری قابل تشخیص است: ۱- تلقی کیفیت منظر به مثابه کیفیتی که ذاتاً مربوط به محیط کالبدی است و مستقل از انسان وجود دارد(تاکید بر قلمرو عینی شیء) ۲- تلقی کیفیت منظر به عنوان مقوله ای که ناظر در ساخت و پردازش آن از طریق به کار گیری حواس پنجگانه نقش دارد(تاکید بر قلمرو ذهنی شخص و ارزش گذاری های فردی او) ۳- تلقی کیفیت منظر به مثابه پایداری که در ارتباط با ذهنیت ناظر، تشخیص می یابد. از منظر شهری کلیتی است که از تعامل میان انسان و محیط که پس از ترک محیط نیز در خاطر می ماند. بدین ترتیب این مفهوم از بعد فضایی و کالبدی فراتر رفته و بعد چهارم یعنی معنا را نیز در خود لحاظ می نماید(زرآبادی، امینی و لاری ۱۳۸۹: ۲)

(منبع: شکور و همکاران(۱۳۹۶))

نظر شهری و ارتباط آن با هویت مکانی

نگاه جدید به شهر و محیطهای انسان ساخت، باعث میشود مرزهای علوم اجتماعی در این محدوده نیز گسترده شود و " هویت " به عنوان یکی از مهمترین عوامل ادراک شهر، نقش بسزایی را در شناخت شهروندان از شهر بر عهده داشته باشد. اتصال تاریخی به گذشته در قالب استفاده از فرمهای آشنا، ساده ترین راه حلی است که در بدو طرح مسأله، کاربردی میشود. ضمن در نظر داشتن جنبه های مثبت این رویکرد بایستی توجه داشت که صرفاً استفاده از فرمهای تاریخی نمیتواند بازگوکننده جنبه های مختلف هویتی در شهر باشد، بلکه اقدامات شکلی، بخشی از راهکارهای تداوم هویت در شهر است. در گذشته محلات بیش از امروز از یکدیگر متمایز بوده اند؛ زیرا علاوه بر سیمای محله، ویژگی های اجتماعی اقتصادی ساکنان آنها نیز با یکدیگر متفاوت بوده است. طی سال های متمادی محلات بخشی جدانشدنی از محیط شهری بوده اند؛ بخش زیادی از بار معنایی و هویتی شهر بر عهده محلات است؛ محلات احساس هویت و تعلق به محیط را در بین ساکنان خود گسترش می دهند(رحمانی و پورجعفر، ۱۳۹۵: ۲۰). در شهر ایرانی، محله حتی بهتر از هویت شهری در انسجام بخشی به شهر ایرانی ایفای نقش کرده است؛ اما با ورود مدرنیته و تحولات بنیادین بافت کالبدی، محله مفهوم سابق خود را نزد مردم از

¹ Gordon Cullen² Amos Rapoport

دست داد و جای خود را به برداشت هوای جدید مانند بلوک سپرد و هویت محله ای کم رنگ شد. این کم رنگی باعث شد هویت مکانی شهروندان تضعیف شود و شهروندان بوه محل زندگی خود حس مکانی نداشته باشند (مجیدی و حیدری، ۱۳۹۶: ۱۴). باید اذعان داشت یکی از علل ازدست رفتن مکان و هویت مکانی در شهرها، تضعیف نقش محلات است؛ زیرا محله به منزله شاکله هویت بخشی و معنا بخشی به مکان های شهری است؛ به طوری که راپاپورت (۱۹۹۷) محله را ابزاری توصیف می کند که ساکنان با بهره گیری از آن، هویت خود را بازمی یابند و به توانایی معرفی خود در سطح فردی یا جمعی می رسند (خادم مؤخر و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۱). با نگاهی گذرا به سیمای شهرها، امری که بیش از هر مسأله دیگری به چشم می آید این است که عناصر مختلف تشکیل دهنده منظر شهر از یک طرح و نظم خاص پیروی نمی کند. برخوردار نبودن شهر از یک منظر شهری خوب، باعث عدم جذابیت و کشش شهروندان به شهر می شود و شهر صرفا به فضایی برای پاسخگویی به نیازهای اولیه بشر تبدیل می گردد. در سیمای اکثر شهرهای ما هیچ اثر و نشانی از تاریخ و هویت فرهنگی شهر در آن دیده نمی شود. یکی دیگر از پیامدهای بی هویتی شهر، بروز ناهنجاری های رفتاری و اجتماعی است. طراحی هدفمند فضاهای شهری و منظر شهر و ایجاد یا ارتقای هویت شهر می تواند حس تعلق به شهر را در شهروندان تقویت کند و باعث افزایش مشارکت آنان در شهر شود (ضرغامی، امینیان، ۱۳۹۱).

۶-۳ مدیریت شهری و مشارکت مردمی

مفهوم مدیریت شهری اولین بار زمانی مورد توجه واقع گردید که در سال ۱۹۷۶ میلادی در کنار مفاهیم دیگری چون توسعه پایدار شهری پروژه شهر سالم در دستور کار یکی از برنامه های توسعه سازمان ملل با عنوان برنامه مدیریت شهری قرار گرفت. مطرح شدن چنین مفهوم و اصطلاحی از مدیریت در قالب مدیریت شهری ناشی از حرکت شیوه مدیریت متمرکز به سمت مدیریت غیر متمرکز در چارچوب مدیریت های محلی تر با هدف توسعه شهری بوسیله سازمانهای محلی می باشد. مدیریت شهری بعنوان چارچوب سازمانی توسعه شهر به سیاستها، برنامه ها، طرحها و اقداماتی مربوط میشود که در پی اطمینان از تطابق رشد جمعیت با میزان دسترسی به زیرساخت های اساسی زندگی شهری خصوصا مسکن و اشتغال می باشد در چارچوب این تعریف کارایی مدیریت شهری وابستگی مشخص و مستقیمی به عوامل زمینه ای از قبیل ثبات سیاسی، وحدت و یکپارچگی اجتماعی و برخی عوامل دیگر نظیر توان و مهارت و دانش سیاستگذاران، تصمیم گیران و تصمیم سازان و نیز افراد استفاده کننده از این سیاستها و برنامه ها دارد. براین اساس ویژگیهای سازمانی مدیریت شهری و نیز نقش اجرایی بخش دولتی و عمومی در آن، تاثیر بسزایی در موفقیت و یا عدم موفقیت آن ایفا می نماید. هدف کلان مدیریت

شهری ایجاد محیطی قابل زندگی برای همه شهروندان همراه با عدالت اجتماعی، کارایی اقتصادی و پایداری زیست محیطی می‌باشد. براین اساس در شرایط فعلی مدیریت پایدار شهری یا مدیریت شهری پایدار مطرح و مورد تاکید است. هرچند رهیافت سنتی و متداول در مدیریت شهری بر مبنای تمرکزگرایی در سطح ملی و تمرکززدایی در سطح محلی، برنامه ریزی یکپارچه در سطح کلان ملی، برنامه ریزی بخشی میان مدت، نظام بسته و انحصار طلبانه دولتی، اقدامات واکنشی و تنظیم کننده وضع موجود با استفاده از راه‌حل‌های فن‌سالارانه استوار بوده اما در مقابل، رهیافت نوین اداره شهرها بر تمرکززدایی در سطح ملی و تمرکزگرایی در سطح محلی، نظام باز و کثرت طلبی در جامعه مدنی، اقدامات ابتکاری و تسهیل کننده وضع مطلوب، عمل اجتماعی و مشارکت فراگیر استوار است (طرح تحقیقاتی طراحی نظام مطلوب مدیریت مجموعه-های شهری تهران، ۱۳۸۴). بحث‌های کلیدی درباره بهترین راه‌های اداره شهرها طیف وسیعی از موضوعات مختلفی چون مدل حکومت، قدرت شهردار، نحوه انتخاب شهردار (توسط شورا از میان اعضای آن یا خارج از شورا)، انتخاب شورا و شهردار (در روش‌های مختلف مستقیم، با رای یکپارچه شهروندان، با رای مجزای نواحی مختلف شهر و یا به صورت مرکب)، رای مخفی غیر حزبی، تعادل رابطه شورا و شهردار، مسؤولیت پذیری مدیر شهر و بی طرفی سیاسی را در برمی گیرد (Hall, 2005: 211).

۴. محدوده مورد مطالعه

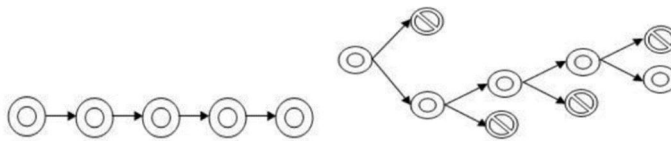
منطقه ۱۱ شهر تهران با وسعتی حدود ۱۲۰۰ هکتار و جمعیتی بیش از ۲۴۰ هزار نفر از نواحی مهم مرکزی و از مناطق مهم تاریخی و اقتصادی کلانشهر تهران به شمار می‌آید (مهندسين مشاور پارت ۲، ۱۳۸۶) و از چهار ناحیه شهرداری و ۱۹ محله تشکیل میشود (مهندسين مشاور پارت ۱۳۸۶، ۹). این منطقه از شمال به خیابان انقلاب (از چهارراه کالج تا میدان انقلاب و تا خیابان آزادی و نواب صفوی محدود است). از شرق به خیابان وحدت اسلامی تا حافظ، از غرب به بزرگراه نواب نواب صفوی و از جنوب به راه آهن (از شوش تا نواب صفوی) محصور می‌شود که ۴۱/۷۳ درصد کاربری مسکونی، ۲۲/۹۵ درصد تجاری - خدماتی، ۷/۰۸ درصد کارگاهی - تولیدی و ۱۴/۱۳ درصد کاربری مختلط دارد (طرح تفصیلی منطقه ۱۱ شهرداری تهران، ۱۳۹۰). از ویژگی‌های خاص این منطقه تنوع بسیار کاربری‌ها و فعالیت‌ها و مراکز مهم سیاسی - نظامی مانند بیت مقام معظم رهبری، نهاد ریاست جمهوری، شورای نگهبان، شورای عالی امنیت و سازمان بازرسی کل کشور است. همچنین سفارتخانه‌های کشورهای ایتالیا، فرانسه، لبنان، ارمنستان و چندین پادگان نظامی موجود در این منطقه، سبب شده است، همواره پذیرای مهمانان خارجی و تردد آنها باشد.

۱-۴ معرفی محدوده پهنه رودکی

جستجوی تاریخی در خصوص پهنه فرهنگ و هنر رودکی موید این نکته است که این محدوده از بدو تاسیس تهران تهماسبی در خارج از حصار آن قرار داشت و وقتی وارد عرصه شهری شد که ناصرالدین شاه تصمیم گرفت گسترش کالبدی شهر تهران را در دستور کار خود قرار دهد و لذا در تقسیم بندی جدید شهری، این محدوده به عنوان قسمتی از محله دولت در کرانه شمال غربی تهران، بخش کوچکی از اراضی بزرگی است که به میرزا حسن مستوفی الممالک تعلق داشت و با مرگ وی به فرزندانش رسید. محور شهریار در منطقه یازده شهرداری تهران و در ناحیه یک این منطقه واقع شده است. این محور به طور کلی در پهنه ای واقع شده است که از شمال به محور انقلاب، از غرب به محور ولیعصر، از شرق به محور حافظ و از جنوب به خیابان نوفل لوشاتو محدود می گردد. در پهنه رودکی و حوزه بلافاصل آن مجموعاً ۴۳ کانون و مرکز به عنوان فضاهای فرهنگی، هنری و تاریخی مورد شناسایی قرار گرفته اند (منبع: مهندسان مشاور خودآوند، ۱۳۹۸).

۵. روش شناسی

روش نمونه گیری در تحقیق پیش رو روش نمونه گیری گلوله برفی می باشد. نمونه گیری گلوله برفی یک روش نمونه گیری غیر احتمالی برای مواقعی است که واحدهای مورد مطالعه به راحتی قابل شناسایی نباشند. به ویژه هنگامی که این واحدها بسیار کمیاب یا بخش کوچکی از یک جامعه خیلی بزرگ باشند. در این روش آمارگیری پس از شناسایی یا انتخاب اولین واحد نمونه گیری از آن برای شناسایی و انتخاب دومین واحد نمونه گیری استفاده یا کمک می گیرد. به همین ترتیب واحدهای دیگر نمونه شناسایی و انتخاب می شوند. این نمونه گیری می تواند به دو صورت خطی و غیر خطی اجرا گردد. شکل شماره (۱) مفهوم این روش نمونه گیری را نشان می دهد.

شکل شماره (۱): مدل مفهومی روش نمونه گیری گلوله برفی (مأخذ: نگارندگان)

همچنین واحدهای اولیه نمونه گیری ممکن است واحدهای معروف تر و یا مشابه خود را معرفی کنند. ارزانی، سادگی و عدم نیاز به برنامه ریزی و کار فیزیکی گسترده در مقایسه با دیگر روش های نمونه گیری، از مزایای این روش هستند. بنابراین در مرحله اول اعضا براساس

تخصص در حوزه مدیریت شهری، جامعه آماری انتخاب گردیده و در مرحله دوم شامل تمام افراد خبره و صاحب نظر در این حوزه بوده اند. در مرحله اول که به عنوان گروه خبرگان تلقی می‌گردد، از ۱۶ نفر عضو این گروه تعداد ۵ نفر از مشاوران و مدیران شهرداری با تحصیلات طراحی شهری و برنامه ریزی شهری ۷ نفر از کارشناسان و نخبگان رشته شهرسازی، ۱ نفر از اساتید دانشگاهی متخصص در حوزه مدیریت شهری و ۳ نفر از مدیران بازنشسته شهرداری تهران انتخاب شدند. از آنجا که در پرسشنامه تحقیق حاضر جهت پایش ابتدایی شاخص‌ها از طیف پنج گزینه‌ای لیکرت استفاده شده است، برای اعتبار بیشتر تحقیق با توجه به محدود بودن تعداد افراد جامعه آماری، اقدام به توزیع پرسشنامه میان هر ۴۵ نفر شد، بنابراین تعداد پرسشنامه‌های برگشته مورد تحلیل قرار گرفته‌اند که بالغ بر ۳۲ عدد می‌باشد.

۱-۵ شناسایی تأثیر گذار ترین مولفه‌ها با استفاده از تکنیک دلفی

در این پژوهش با مرور ادبیات موضوع، ۲۸ عامل به عنوان عامل‌های اثر گذار در ادبیات مختلف شناسایی شد و این عوامل به منظور ساده سازی و استفاده کاربردی از یافته‌ها، با نظر استاد راهنما مقرر شد تا عوامل شناسایی شده در پژوهش با استفاده از روش دلفی مورد تجربه و تحلیل قرار گیرند و عواملی که دارای تأثیر کمتری بر روی مدل تحقیق خواهند بود با استفاده از نظر خبرگان حذف گردند. در مرحله نخست کلیه مولفه‌ها و زیر مولفه‌ها به همراه مدل مفهومی اولیه تحقیق برای اعضای ۳۲ نفری گروه خبرگان ارسال گردیده و میزان موافقت آنها با هر کدام از مولفه‌ها اخذ شده و نقطه نظرات پیشنهادی آنها با توجه به گزینه‌های پیشنهادی در پرسشنامه، دریافت گردیده است. میانگین بدست آمده نشان دهنده شدت موافقت مجموع نظر خبرگان با هر کدام از مولفه‌های مدل مفهومی پژوهش می‌باشد. در ادامه با مصاحبه با تیم خبرگان و بهره گیری از نظر اساتید راهنما و مشاور در صورتی که هر یک از عوامل امتیازی بیش از ۵۰٪ در هر یک از رتبه‌های کم و خیلی کم بدست آورد این عوامل به عنوان عواملی که دارای اهمیت در مدل تحقیق نمی‌باشند قرار گرفت.

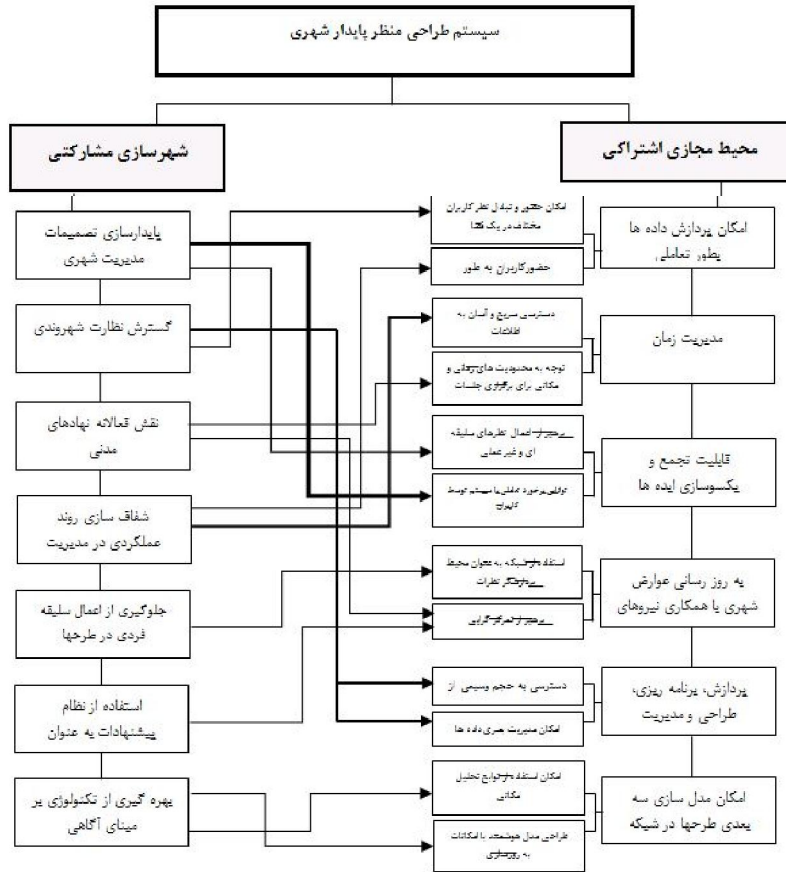
جدول شماره (۶): عوامل بدست آمده از تکنیک دلفی

شهرداری مشارکتی	
نقش فعالانه نهادهای مدنی	۱
گسترش نظارت شهروندی	۲
بهره گیری از تکنولوژی بر مبنای آگاهی	۳
شفاف سازی روند عملکردی در مدیریت شهری	۴
استفاده از نظام پیشنهادات به عنوان فرهنگ سازمانی و ملی	۵
جلوگیری از اعمال سلیقه فردی در طرحها	۶
پایدارسازی تصمیمات مدیریت شهری	۷
محیط مجازی اشتراکی	
قابلیت تجمع و یکسوسازی ایده ها	۸
امکان مدل سازی سه بعدی طرحها در شبکه های داخلی	۹
به روز رسانی عوارض شهری با همکاری نیروهای مردمی	۱۰
پردازش، برنامه ریزی، طراحی و مدیریت اطلاعات	۱۱
مدیریت زمان	۱۲
امکان پردازش داده ها بطور تعاملی	۱۳

۲-۵ حل مدل تحقیق با استفاده از روش ANP

در تحقیق پیش رو عوامل تاثیر گذار بر سیستم طراحی منظر پایدار شهری شناسایی و سپس با توجه به مدل ها و پرسشنامه پر شده توسط پاسخگویان یک مدل مفهومی تشکیل گردید. مدل بدست آمده در فرآیند فوق در نمودار شماره (۱) مشخص شده است:

نمودار شماره (۱): مدل مفهومی (مأخذ: نگارندگان)

همانطور که در شکل مشخص است تعدادی از مولفه های مشخص شده در تحقیق دارای تاثیر متقابل یا رفت و برگشتی بر روی یکدیگر هستند. این موضوع لزوم استفاده از روش ANP را بیشتر نشان می دهد. این روش قابلیت نشان دادن تاثیر عوامل به صورت رفت و برگشتی یا دوطرفه را دارا می باشد. به منظور حل این مدل از نرم افزار تخصصی ANP به نام Super Decision استفاده شده است.

۳-۵ انجام مقایسات زوجی و استخراج بردارهای وزن نسبی

مشابه فرآیند تحلیل سلسله مراتبی، عناصر تصمیم در هر خوشه به نسبت اهمیت آنها نسبت به یک عامل کنترلی به صورت زوجی با یکدیگر مقایسه می شوند، همچنین خوشه ها نیز به نسبت میزان اهمیت آنها در برآورده شدن هدف با یکدیگر مقایسه می گردند همچنین به

منظور استخراج بردارهای اولویت مربوط به وابستگی های داخلی عناصر هر خوشه و همچنین وابستگی های شامل عناصر دو خوشه تمامی عناصر خوشه های دارای وابستگی داخلی و متقابل به نسبت تک تک عناصر دیگر خوشه مرتبط به صورت زوجی مورد مقایسه قرار می گیرند و ماتریس های مختلف مشاهدات زوجی را تشکیل میدهند بعد از ایجاد ماتریس مقایسات زوجی می توان بردار وزن های نسبی را محاسبه نمود. در انجام این تحقیق برای تحلیل شبکه ای از مقایسات زوجی بهره گرفته شده است. پس از به دست آوردن جدول مقایسات زوجی با مقادیر فازی برای هر فرد خبره، برای تک تک جداول موجود نرخ سازگاری محاسبه می گردد و در صورتی که ضریب سازگاری داده ها کمتر و مساوی با $0/1$ باشد داده ها سازگار می باشد. تمامی جداول مقایسات زوجی پر شده توسط خبرگان در این تحقیق سازگار بودند و در صورتی که جدولی از این مقایسات سازگار نبود از خبره مورد نظر در خواست می شد تا در نظرات خود تجدید نظر کند. با این روش برای هر یک از جداول حداقل نظر ۷ خبره که جداول آنها دارای نرخ سازگاری می باشند مورد استفاده قرار گرفته اند، بدیهی است که حداکثر نظر خبرگان که دارای سازگاری بود ۱۵ نظر بوده است. در جدول شماره (۷) خروجی نرم افزار جهت اولویت بندی عوامل مشخص شده است:

جدول شماره (۷): اولویت بندی عوامل

ردیف	نام متغیر	ایده آل	نرمال	RAW
۱	دسترسی سریع و آسان به اطلاعات	۱,۰۰۰۰۰۰	۰,۲۲۲۱۱۷	۰,۱۱۱۰۵۸
۲	پرهیز از اعمال نظرهای سلیقه ای و غیر عملی	۰,۷۰۷۸۲۶	۰,۱۵۷۲۲۰	۰,۰۷۸۶۱۰
۳	طراحی مدل هوشمند با امکانات به روزسازی	۰,۵۷۵۹۴۱	۰,۱۲۷۹۲۶	۰,۰۶۳۹۶۳
۴	امکان حضور و تبادل نظر کاربران مختلف در یک فضا	۰,۳۷۴۳۹۲	۰,۰۸۳۱۵۹	۰,۰۴۱۵۷۹
۵	استفاده از شبکه به عنوان محیط پردازشگر نظرات	۰,۳۴۷۹۲۶	۰,۰۷۷۲۸۰	۰,۰۳۸۶۴۰
۶	دسترسی به حجم وسیعی از داده	۰,۳۰۹۲۰۷	۰,۰۶۸۶۸۰	۰,۰۳۴۳۴۰
۷	امکان مدیریت بصری داده ها	۰,۲۷۴۰۱۰	۰,۰۶۰۸۶۲	۰,۰۳۰۴۳۱
۸	توجه به محدودیت های زمانی و مکانی برای برگزاری جلسات مشارکتی	۰,۲۷۰۰۲۸	۰,۰۵۹۹۷۸	۰,۰۲۹۹۸۹
۹	پرهیز از تمرکز گرایی	۰,۲۴۵۰۱۵	۰,۰۵۴۴۲۲	۰,۰۲۷۲۱۱
۱۰	توانایی برخورد تعاملی با سیستم توسط کاربران	۰,۱۹۷۵۱۵	۰,۰۴۳۸۷۱	۰,۰۲۱۹۳۶
۱۱	حضور کاربران به طور همزمان	۰,۱۳۳۵۱۲	۰,۰۲۹۶۵۵	۰,۰۱۴۸۲۸
۱۲	امکان استفاده از توابع تحلیل مکانی	۰,۰۶۶۷۷۰	۰,۰۱۴۸۳۱	۰,۰۰۷۶۱۵

(مأخذ: نگارندگان)

۶. نتیجه گیری

همانطور که در مبانی نظری اشاره شد، با توجه به ضرورت مشارکت مردمی برای پایدارسازی تصمیم گیریها و پابرجایی خط مشی های راهبردی و همچنین لحاظ نمودن معیار هویت به عنوان یکی از اصلیتین معیارهای توسعه پایدار و حفظ و گسترش منابع در این رساله دو معیار مشارکت و هویت را برای هر منظر شهری به عنوان شاخصهای اصلی پایداری و اثربخشی فضاهای شهری مطرح نموده است. از آنجا که شهر سیستمی است باز، پیچیده، چند بعدی و پویا، پیش بینی برای تمام اجزاء و تغییر و تحولات آن و برنامه ریزی دقیق و کامل برای تمام عناصر و اجزاء آن امری ضروری است. با توجه به توضیحات داده شده دسترسی به منظر پایدار شهری که با تکیه بر دو اصل مشارکت و سهیم نمودن ساکنین محلی در فرآیند طراحی منظر و همچنین محقق شدن آثار هویتی محلی می تواند اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش باشد. با توجه به تحلیل داده ها از روش انتخاب شده دسترسی سریع و آسان به اطلاعات، پرهیز از اعمال نظرهای سلیقه ای و غیر عملی و طراحی مدل هوشمند با امکانات به روزسازی از موارد مهم و ملزومات طراحی یک سیستم پایدار منظر شهری است، به علاوه مواردی که در اولویت های بعدی قرار دارند. علاوه بر نتایج استخراج شده از تحلیل داده ها موارد زیر را نیز می توان به عنوان نتیجه این بررسی در نظر گرفت. شکلگیری شهرسازی مشارکتی بر پایه تصمیمات اجتماعی به نوبه خود بسیار مهم است، اما با توجه موضوعات دانشی و آموخته های حوزه شهرسازی توسط متخصصین و صاحب نظران آن، نمی توان به نظرات اجتماعی تکیه و تصمیم سازی کرد بلکه با تکیه بر علوم حوزه شهرسازی و نظرات شهرسازان و متخصصین و در نهایت نظرسنجی از اقدار ساکن و تاثیر گذار محدوده مورد مطالعه (پهنه رودکی) مانند شورایاری ها و تحصیل کردگان باید در این وادی قدم نهاد. پهنه رودکی نیز به عنوان محدوده مورد مطالعه در این پژوهش از هویت محلی و ارزش های فرهنگی بسیاری برخوردار است و چشم انداز آن با محورهایی چون خیابانهای پیاده مدار و فضاهای سبز و باز همگانی و پلازا به مثابه عرصه مناسبی برای شکل گیری تعاملات اجتماعی و حیات مدنی در پهنه، ضمن حفظ هویت و ارزشهای سکونت محلی و تامین نیازهای ساکنان بافت با ارتقاء کارکرد اجتماعی و عملکردی گذرهای اصلی در تعادل با کارکرد فرامحلی است

منابع و مآخذ:

۱. اینانلو چولاخو، ر.، سهیلی، ج. ۱۳۹۵. بررسی میزان مشارکت های عمومی در رسیدن به ارتقای کیفی فضاهای گمشده شهری. نشریه پژوهش و برنامه ریزی شهری. ۷(۲۴): ۱۷۲-۱۵۷.
۲. پرتال شهرداری منطقه ۱۱ تهران. <http://region11.tehran.ir>.
۳. تقوایی، س. ح. ۱۳۹۱. معماری منظر، درآمدی بر تعریف ها و مبانی نظری. تهران. دانشگاه شهید بهشتی.
۴. جاودانی، ع.، پروین، ح. ۱۳۹۴. مشارکت فضا و مردم یا اتصال امر سیاسی و فضای شهری. مجله باغ نظر. ۱۲ (۳۴): ۱۰۹-۱۲۴.
۵. خادم مؤخر، الف، قزایی، ف.، قاسمی اصفهانی، م. ۱۳۹۶. شناسایی میزان تأثیر هویت بافت های محلات بر رضایت ساکنان از محیط زندگی (نمونه موردی: محله علی قلی آقا و ولیعصر در اصفهان). فصلنامه علمی - پژوهشی برنامه ریزی فضایی. دوره ۷. شماره ۲۵. ۷۸ - ۵۹.
۶. دارابی، ح. ۱۳۸۸. نقش مشارکت در طراحی محیط روستایی. نشریه محیط شناسی. ۳۵ (۵۲): ۱۲۴ - ۱۱۱.
۷. رحمانی، ج.، پورجعفر، م. ۱۳۹۵. تحلیل و بررسی شاخص های مؤثر در هویت محله نمونه موردی: محله مسگرهای شهر زنجان. نشریه معماری و شهر پایدار. دوره ۴. شماره ۱. تهران. ۱۹ - ۳۰.
۸. زرآبادی، ز.، امینی، س.، لاری، س. ۱۳۸۹. روش های کاربردی در آسی شناسی منظر شهری، همایش ملی سیما و منظر شهری، پژوهشکده فرهنگ هنر جهاد دانشگاهی، پاییز ۱۳۸۹، تهران.
۹. شکور، ع.، عبدالله زاده فرد، ع.، محمدی ز. ۱۳۹۶. تأثیر منظر رودکنارهای شهری در توسعه پایدار (نمونه موردی: رودخانه سلطان آباد شیراز). نشریه پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال هشتم، شماره ۳۱.
۱۰. شیخلوی اقدم، ع. ۱۳۸۳. بررسی رابطه بین شکل گیری فرهنگ مشارکتی و برنامه ریزی استراتژیک در شهرداری منطقه ۱۷ تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
۱۱. ضرغامی، الف.، امینیان، م. ۱۳۹۱. هویت و منظر شهری (مطالعه موردی شهر پاکدشت). مجله شهر ایرانی - اسلامی. شماره نهم. پاییز.
۱۲. ظهوری قاسم، رضایی صادق و جرفی س. ۱۳۸۷. بررسی اثرات تصمیم گیری مشارکتی بر رضایت شغلی کارکنان (مطالعه موردی: بانک کشاورزی استان خوزستان)، نشریه دانش مدیریت. دوره ۲۱. شماره ۸۰. بهار.
۱۳. عباسزادگان، م.، وحیدیان، ر. ۱۳۸۸. راهبرد طراحی فرایند محور و محصول محور کیفیتهای محیط شهری. فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر. مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی نظر، شماره ۳۲. سال ششم.

۱۴. فیض آبادی، م. ۱۳۹۴. زیست بازار رویکردی نو برای طراحی و باز آفرینی مفهوم کهن بازار در دوران معاصر (مورد مطالعه: بازار بزرگ ملل مشهد). فصلنامه علمی-تخصصی ایده (۲) ۱:۳-۱۴.
۱۵. فیضی، م.، چوپانی، ح.، حیات، ع. ۱۳۸۸. بررسی رابطه بین سبکهای مدیریت مدیران با خلاقیت دبیران دبیرستانهای شهرستان سنج. نشریه رهبری و مدیریت آموزشی. دوره ۳. شماره ۳. پاییز.
۱۶. کاظمی، م. ۱۳۸۴. ارزیابی کارایی و اثر بخشی نظام پیشنهادها در شرکت برق منطقه ای خراسان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۷. کالن، گ. ۱۳۸۷. ترجمه منوچهر طیبیان. گزیده منظر شهری. ۱۳۸۷. تهران انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. کریمی، ح. ۱۳۸۷. بررسی تأثیر اجرای نظام مدیریت مشارکتی از طریق سیستم پیشنهادهای کارکنان بر افزایش بهره وری در شرکت برق منطقه ای فارس. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
۱۹. گلکار، ک. ۱۳۸۵. مفهوم منظر شهری. فصلنامه آبادی. انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، سال ۱۶، شماره ۵۳.
۲۰. مجیدی، ب.، حیدری، س. ۱۳۹۶. ارزیابی هویت مکانی محله های شهری (مطالعه موردی: محله سنگلج منطقه ۱۲ شهر تهران). دو فصلنامه پژوهش های بوم شناسی شهر. دوره ۸. شماره ۱۶. تهران. ۲۲ - ۱۳.
۲۱. مصدق راد، ع. ۱۳۸۰. نقش مدیریت مشارکتی (نظام پیشنهادها) در میزان کارایی بیمارستان شهید فیاض بخش تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علوم پزشکی اصفهان.
۲۲. منصور، الف. ۱۳۹۴. جزوه درس مبانی نظری معماری منظر. دانشگاه تهران.
۲۳. منصور، الف.، فروغی، م. ۱۳۹۷. مفهوم طراحی مشارکتی منظر. مجله باغ نظر. تابستان.
۲۴. مهران نژاد، م.، غلام پور، س. ۱۳۹۱. نورپردازی تعاملی. فصلنامه منظر. ۴ (۲۱): ۶۰ - ۵۶.
۲۵. مهندسین مشاور خودآوند. ۱۳۹۸.
۲۶. یوسفی خسرقی، ح. ۱۳۸۴. شناسایی مهمترین موانع سازمانی مشارکت (نظام پیشنهادها) در شرکت برق منطقه ای آذربایجان. ششمین همایش کیفیت و بهره وری در صنعت برق.
27. Berque, A. 1994. Sous la direction. In Cinq propositions pour une theorie du paysage. Paris: Champ Vallon.
28. Castells, M. 1996. The Rise of Network Society (Vol. 1). Oxford: Blackwell.
29. Phillips, E.B. 1996. City Lights: Urban-Suburban Life in the Global Society. New York: Oxford University Press.
30. Hall, J. 2005. "Governance. Published in Encyclopedia of city". Edited.
31. Roger, A. 1994. Histoire d' une passion theorique. In Cinq propositions pour une theorie du paysage. Paris.
32. Townsend, A.M. 2000. Life in the Real-time City: Mobil Telephones and Urban Metabolism. Journal of Urban Technology, 7(2), 85-104

تبیین و تحلیل الگوی حکمروایی خوب در توسعه اقتصادی آسیای جنوب غربی

غلامرضا محمدی (دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران)

ریباز قربانی نژاد* (استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران)
کیومرث یزدان پناه (دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا، تهران، ایران)
اعظم یوسفی (استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران)

چکیده

حکمروایی خوب یک الگوی نوین در شیوه اداره کشور است که در آن دولت بخش خصوصی و مردم با همدیگر برای اداره کشور مشارکت می کنند این شیوه یکی از راهبرد های مناسب در دست یابی به توسعه پایدار است. هدف این نوشتار بررسی وضعیت اقتصادی آسیای جنوب غربی از سال (۱۴۰۱-۱۳۸۵) است. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی با رویکرد ژئوپلیتیک انتقادی به دنبال پاسخ به این سوال است که: کشور های آسیای جنوب غربی در دوره مطالعاتی در شاخص های اقتصادی چه عملکردی داشته اند؟ با فرض بر این که حکمروایی خوب در رشد اقتصادی موثر است. یافته های تحقیق نشان دادند کشور هایی که الگوی حکمروایی خوب را در مدیریت سیاسی فضا اجرا نمودند در شاخص های اقتصادی عملکرد مطلوبی داشته اند.

واژه های کلیدی: حکمروایی خوب، عملکرد اقتصادی، آسیای جنوب غربی

مقدمه

آسیای جنوب غربی از زمان پیدایش اولین سکونت گاه‌های انسانی در بین‌النهرین تا عصر حاضر میدان تقابل، تهاجم، تخاصم و تعامل تمدن‌های ایرانی، سامی، تورانی با یکدیگر بوده است. در این فضای هارتلندی الگوی پیچیده‌ای از مداخلات و رقابت بازیگران درمقیاس‌های جهانی و منطقه‌ای و محلی شکل گرفته و فضایی از تضادها، تعارضات سیاسی بحران‌ها و ناامنی‌ها شکل گرفته است. این هارتلند نوین همواره میدان منازعه و رقابت قلمروهای ژئواستراتژیک آمریکایی، اروپایی روسی، چینی، هندی می‌باشد. باری بوزان نظریه پرداز معاصرین منطقه را ذاتا منازعه پرور و کشمکش‌زا می‌داند (BUZAN.2002:669). این منطقه در دوره مطالعاتی با چالش‌هایی مواجه بوده مانند: اشغال نظامی افغانستان و عراق و سوریه توسط آمریکا و ناتو، بهار عربی، جنگ سوریه و عراق با گروه‌های سلفی و تکفیری داعش، جنگ‌های عربستان و یمن، آذربایجان و ارمنستان، بحران فلسطین، هسته‌ای بودن اسرائیل، جنگ‌های نیابتی، تروریسم، مداخلات خارجی، درگیری‌های قومی مذهبی، فقر و بیکاری، رکود اقتصادی، تورم و توسعه نیافتگی.

در مقاله حاضر به عملکرد اقتصادی کشورهای آسیای جنوب غربی از سال ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۱ پرداخته شده است. هدف شناسایی، توصیف و تبیین عملکرد اقتصادی کشورهای منطقه است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این سوال است که «کشورهای آسیای جنوب غربی در شاخص‌های اقتصادی چه عملکردی داشته‌اند»؟

مروری بر پیشینه‌ی پژوهش:

در بررسی ادبیات پژوهش به نتایج برخی از پژوهش‌های داخلی و خارجی اشاره می‌گردد. خدادادکاشی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی تحت عنوان «تاثیراندازه دولت و حکمروایی خوب بر رشد اقتصادی کشور های حوزه سند چشم انداز آسیای جنوب غربی در بازه زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۶» به این نتیجه رسیدند که حکمرانی خوب رشد اقتصادی را افزایش داده است. -قائمی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی تاثیر شاخص‌های حکمروایی خوب بر درآمد حاصل از صنعت گردشگری در ۱۴ کشور منتخب جنوب غرب آسیا در دوره زمانی سالانه ۲۰۱۶-۲۰۱۱ نشان دادند که حکمروایی خوب بر درآمد حاصل از صنعت گردشگری تاثیر مثبت داشته است. ملکی و همکاران (۱۳۹۸) در پایان نامه دکتری به بررسی تاثیر همزمان حکمروایی خوب بر مخارج دولتی بر روی رشد اقتصادی در کشورهای منتخب منا در دوره زمانی ۱۹۹۶-۲۰۱۶ پرداخت و به این نتیجه رسید که حکمروایی خوب و مخارج دولتی تاثیر مثبت و معنی داری بر رشد اقتصادی

دارند. Christoph Jindra & Anavaz (2019) به پژوهشی با عنوان حکمروایی خوب چیست؟ حکمروایی خوب و فقر چند بعدی به بررسی رابطه حکمروایی خوب و فقر در بین ۷۱ کشور پرداخت. نتایج نشان دادند که حکمروایی خوب تاثیر مستقیم بر فقر چند بعدی داشته و موجب کاهش نابرابری های اجتماعی می شود. Rachid Mira & Ahmmadacge (2018) در پژوهشی به بررسی اثر حکمروایی خوب بر رشد اقتصادی پرداختند که نتایج رابطه مثبت بین حکمروایی خوب و رشد اقتصادی را نشان داد. Rohaidanordin & Muhammad Imran (2018) در پژوهشی با عنوان حکمروایی خوب در پاکستان به این نتیجه رسیدند که برای رشد و پیشرفت و از بین بردن فقر حکمروایی خوب لازم است زیرا حاکمان با عملکرد مناسب از استانداردهای شفافیت، مشارکت، مالکیت، و پاسخگویی پیروی می کنند و باعث کاهش فساد می شوند.

چار چوب مفهومی و نظری پژوهش

حکمروایی خوب فرایند تصمیم گیری و اجرای تصمیمات در انواع زمینه ها از جمله «حکمروایی مشارکتی» «حکمروایی بین المللی» «حکمروایی ملی» «حکمروایی محلی» تعریف و بکار برده شده است (جعفری فرد و همکاران، ۱۴۰۰) در حکمروایی خوب دولت جامعه مدنی و بخش خصوصی با هم همکاری دارند (گلچینی و دیگران، ۱۴۰۰). حکمروایی خوب هنر تصمیم گیری در بالای سازمان است و یک مسئله پیچیده است که شامل احزاب مختلف، ساختارهای سازمانی (هیئت مدیره، کمیته اجرایی، زمینه های قانونی، اقتصادی، روانشناسی رفتاری، فلسفه اخلاقی، سیاست تنظیم مقررات، رهبری و...) می شود که اگر این تصمیم گیری با توازن قدرت مناسب بین همه طرف های درگیر به خوبی انجام گیرد منجر به توسعه خواهد شد. (2020, Didier Cossin & Pascal Botteron) حکمروایی خوب برای رشد و پیشرفت انسان و از بین بردن فقر لازم است زیرا با عملکرد مناسب از استانداردهای شفافیت، مشارکت، مالکیت و پاسخگویی پیروی میکند و باعث کاهش فساد می شود و اطمینان حاصل می کند که منابع عمومی به نفع همه شهروندان در به رسمیت شناختن حقوق اساسی آنها استفاده می شود و درک حقوق مدنی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی را تسهیل می کند و با توسعه انسانی بهم پیوسته است (Muhammad Imran & Rohaidanordin, 2018). حکمروایی خوب موجب توسعه نهادی های اقتصادی فراگیر، افزایش کارایی و اثر بخشی و بهره وری منابع، تضمین مالکیت خصوصی، توزیع عادلانه درآمد، ایجاد امنیت و نوآوری، توزیع عادلانه قابلیت های اقتصادی در بین گروه های اجتماعی تعادل بین لایه های اجتماعی و گروه های رقیب در ساختار سیاسی، مقابله با فقر و نابرابری، مشارکت، دموکراسی، سرمایه انسانی و دولت رفاه می شود (Musli Nejad, 2018).

روش شناسی تحقیق

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و استنباطی انجام شده است. داده ها و اطلاعات به شیوه کتابخانه ای از سال ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۱ از سازمان های معتبر بین المللی جمع آوری، طبقه بندی، پردازش و تجزیه و تحلیل شده اند.

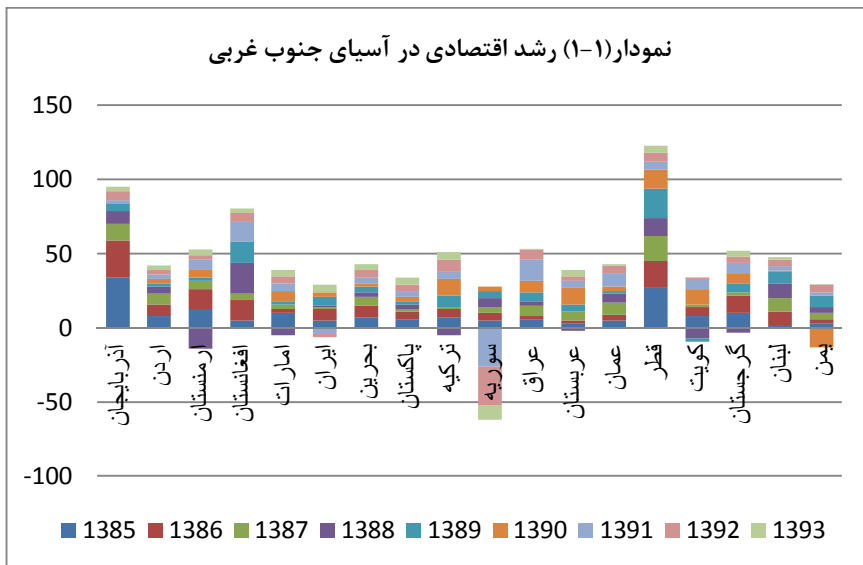
توصیف یافته های پژوهش

رشد اقتصادی: این شاخص میزان تولید ناخالص داخلی واقعی، چرخه های تجاری، معاملات اقتصادی، فعالیت های اقتصادی، رکود، سیاست های انبساطی، انقباضی، اختیاری را می سنجد. کشور های قطر، ارمنستان، امارات، ترکیه از سایر کشور ها در این شاخص عملکرد بهتری داشته اند.

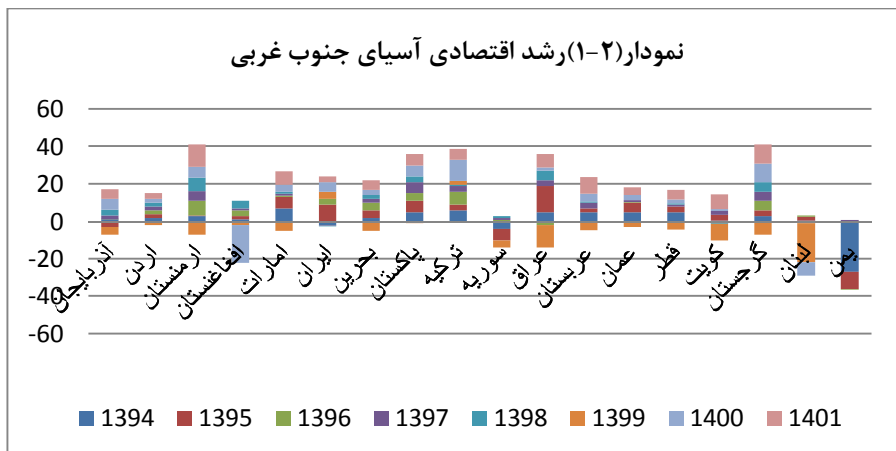
تورم: این شاخص قیمت مصرف کننده را اندازه گیری می کند کشور های ایران، لبنان و ترکیه بالاترین نرخ تورم را داشته اند.

توسعه نابرابر اقتصادی: این شاخص نابرابری درون اقتصاد را بدون توجه به عملکرد واقعی می سنجد. کشور های افغانستان، پاکستان، عراق، سوریه و یمن بالاترین نابرابری توسعه اقتصادی را داشته اند.

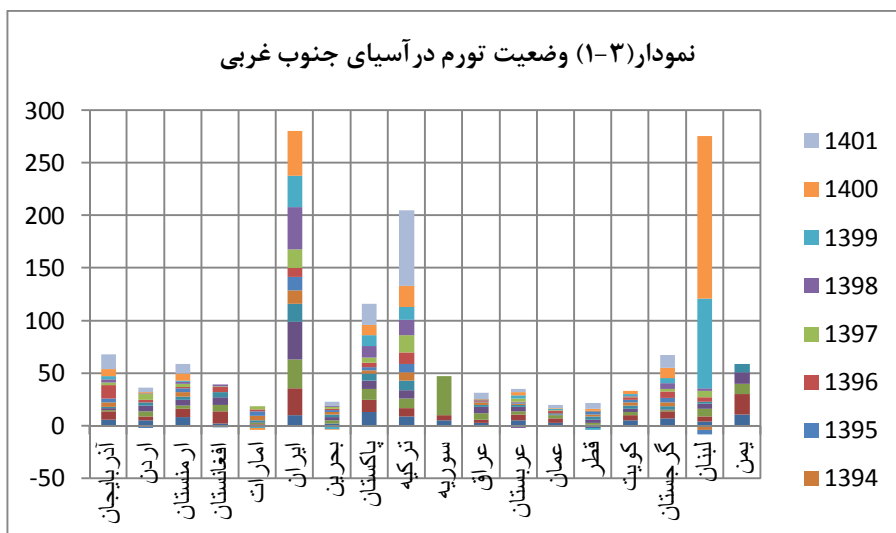
افت اقتصادی: این شاخص درآمد سرانه، تولید ناخالص ملی، نرخ بیکاری، تورم، بهره وری، بدهی، سطح فقر، شکست تجاری و سرمایه گذاری خارجی را می سنجد کشور های افغانستان، پاکستان، لبنان، عراق، سوریه و یمن بیشترین افت اقتصادی را داشته اند.

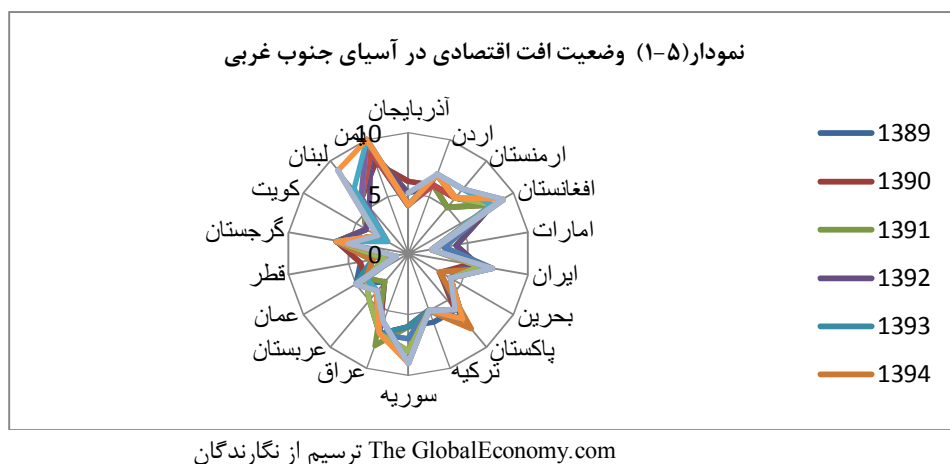
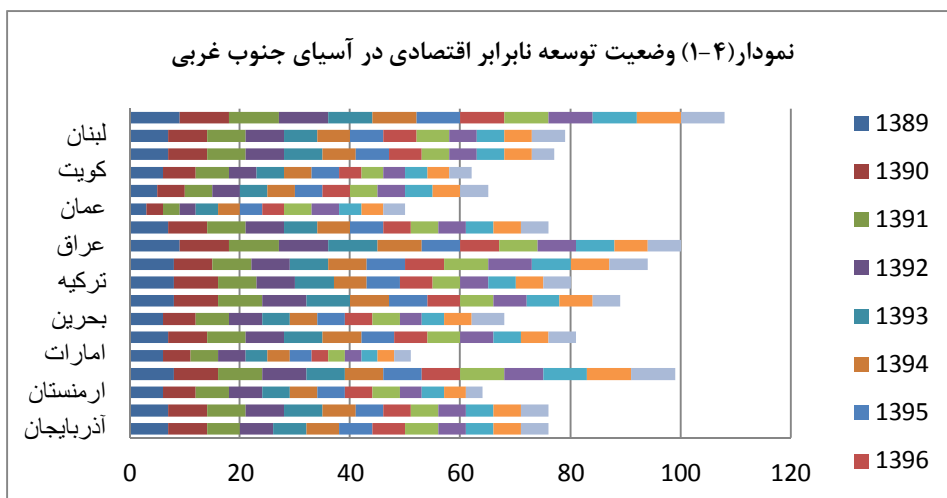
source: The World Bank (ترسیم از نگارندگان)

Source: The World Bank (ترسیم از نگارندگان)

Source: The World Bank (ترسیم از نگارندگان)

تجزیه و تحلیل:

در این مقاله وضعیت رشد و توسعه اقتصادی کشورهای آسیای جنوب غربی در بازه مطالعاتی تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در پاسخ به سوال این مقاله که کشور های آسیای جنوب غربی چه عملکردی داشته اند باید گفت که امارات متحده عربی، قطر و ترکیه از عملکرد خوبی برخوردار بوده اند و سایر کشور های منطقه برای دست یابی به توسعه اقتصادی با بحران هایی روبرو بوده اند که در این نوشتار مورد واکاوی و تحلیل و تبیین قرار می گیرند. در قطر این دستاورد ناشی از ترمیم شیوه حکمروایی اقتصادی، اصلاح، بازنگاری و نوسازی قوانین بوده. انتخاب و اجرای راهبرد جامع و کامل اقتصادی، درک واقعیت های ژئوپلیتیکی منطقه ای

و جهانی، تاسیس بنیاد قطر و صندوق سرمایه گذاری قطر، سرمایه گذاری در زمینه زیر ساخت های اقتصادی و اجتماعی، علمی تحقیقاتی، توسعه تکنولوژی های نوین، بیو تکنولوژی، فناوری های زیست محیطی، توسعه فرهنگی گسترش ارتباطات، جذب ۲۵۰ میلیارد دلار سرمایه گذاری خارجی، میانجیگری تنش زدایی و کاربست دیپلماسی نیچه و رسانه ای منزلت ملی خود را در اذهان و افکار عمومی جهان و منطقه ارتقاء داده است (سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۷). این کشور برای سال ۲۰۳۰ میلادی چشم انداز ملی قطر را از سال ۲۰۰۹ شروع کرد و توانست در شاخص های توسعه انسانی، توسعه اجتماعی، توسعه اقتصادی، توسعه زیست محیطی در رده کشور ها پیشرفته و در کنار کشورهای مرفه جهان قرار گیرد (شیرازی، ۱۳۹۷).

امارات متحده عربی نیز برای توسعه شاخص های اقتصادی از دهه ۱۹۷۰ با هویت سازی و ملی گرایی افزایش چشمگیر بهای نفت، اقتصادباز، متنوع سازی اقتصادی، پایین بودن ریسک برای فعالیت های اقتصادی، جذب سرمایه گذاری خارجی، اجرای برنامه توسعه اقتصادی و راهبردی از سال ۲۰۰۸، رشد بخش غیر نفتی، توسعه اقتصاد دانش بنیان، هماهنگی با اقتصاد جهان، ایجاد مناطق آزاد تجاری با مالکیت و معافیت از مالیات برای سرمایه گذاران خارجی، آزاد سازی تجارت بین المللی، ایجاد پارک های تجاری، توسعه شاخص های انسانی و زیست محیطی، افزایش مشارکت زنان و مردان در امور اقتصادی، پایین بودن نرخ بیکاری عضویت در سازمان اقتصادی بین المللی گام بلندی را در حکمرانی اقتصادی برداشته است (شیرازی، ۱۴۰۰) **ترکیه** با اتخاذ سیاست ها و برنامه های راهبردی مانند، تدوین ۱۱ برنامه توسعه از سال ۱۹۶۳ تا ۲۰۲۰، فاصله گرفتن از شیوه تولید آسیایی، تنوع سازی اقتصادی، تمرکز بر محصولات خام و تبدیل شدن به کالای صادراتی، اقتصاد صادرات محور و تولید محور، آزاد سازی اقتصادی، حمایت از بنگاه های کوچک و متوسط، سرمایه گذاری در حوزه فکرو اندیشه و حمایت از اندیشه های تولید محور، حمایت بخش خصوصی، سرمایه گذاری مستقیم در صنایع نساجی، سیمان و ساختمان، نوسازی به شیوه اقتصاد لیبرالیسم و نئولیبرالیسم، توسعه اقتصادی منهای توسعه سیاسی، دریافت وام از صندوق بین المللی پول و بانک جهانی و.. توانست در بین کشور های آسیای جنوب غربی از ثبات اقتصادی بیشتری برخوردار باشد (اطهری، و همکاران، ۱۳۹۸).

حوزه ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی جمهوری های آذربایجان، ارمنستان و گرجستان با فروپاشی شوروی و کسب استقلال سیاسی با چالش ها و تنش های زیادی روبرو شدند و هر کدام برای برون رفت راهبرد های متفاوتی را بکار گرفتند در گرجستان جنگ های داخلی تورم، بی ثباتی سیاسی، رکود، بیکاری و.. توسعه اقتصادی را به عقب راند. توسعه گردشگری و ایجاد منطقه آزاد گردشگری با امکانات ویژه دریافت زمین رایگان و معافیت چندین ساله از پرداخت

مالیات، حمایت از سرمایه گذاران خرد، ثبت مالکیت، اخذ اعتبار و مجوز با کاهش روند بورکراسی، هدایت سرمایه گذاری به سمت کسب و کار های کوچک، کاهش هزینه های شروع کسب و کار های کوچک، افزایش کارایی سیستم مالیاتی حذف قوانین فرسوده، کاهش هزینه تجارت، ساده سازی اسناد مورد نیاز صادرات و واردات ایجاد گمرک در مناطق آزاد حق مالکیت صد درصدی به اتباع خارجی، ورود کالاهای گرجستان با حداقل تعرفه به کشورهای آمریکا، کانادا، سوئیس ژاپن، نروژ، مبارزه با فساد اصلاحات ساختاری، سیاست زدایی از قوه قضائیه، شفاف سازی عملکرد دولت، احزاب و اصلاح حکمرانی دولت از برنامه های راهبردی گرجستان برای ترمیم شاخص های اقتصادی بودند. در **ارمنستان** دولت با آغاز خصوصی سازی از صنایع کوچک به سمت صنایع بزرگ مبارزه با فساد، مشاوره گرفتن از اروپا، مصالحه با باکو، گسترش همکاری های اقتصادی با همسایگان، پیوستن به جامعه اقتصادی اوراسیا، توسعه گردشگری، اجرای اصلاحات اقتصادی، دریافت کمک از سازمان های بین المللی، ایجاد نظام اقتصادی بازار آزاد، دریافت کمک های ارامنه خارج از کشور اعطای وام کشورهای، ساز مانها و نهاد های مالی در روسیه و آمریکا، بانک جهانی، صندوق بین المللی پول، اتحادیه اروپا، تدوین قانون سرمایه گذاری مستقیم و جذب سرمایه گذاری خارجی برای بهبود شاخص های اقتصادی بهره برد (<https://armenia.mfa.gov.ir>). در **جمهوری آذربایجان** تقویت تعاملات منطقه ای، گسترش فعالیت ها در عرصه های بین المللی، انعقاد قرارداد های نفتی و توسعه میدان نفت با شرکت های فراملی، اجرای برنامه های اقتصادی و اجتماعی، مبارزه با فساد اقتصادی، جذب سرمایه گذاری خارجی، برقراری آتش بس با ارمنستان از راهبردهای این کشور برای رشد و توسعه بوده است (<https://wiki.ahlobait.com>). در حوزه ژئوپلیتیکی شبه قاره هند **پاکستان** با نظام سیاسی فدرالی به علت رقابت طولانی با هند بر سر کشمیر و عدم ثبات سیاسی، افزایش جمعیت، آزمایش های هسته ای تحریم های اقتصادی، جنگ قدرت احزاب، درگیر شدن دولت در مبارزه با تروریسم ناپایداری منابع آبی، عدم تمایل سرمایه داران به سرمایه گذاری در پاکستان، حملات تروریستی زیاد، نامساعد بودن بستر برای جذب سرمایه های داخلی و خارجی، شکل گیری گروه های تندرو افراطی، به قدرت رسیدن نظامیان باعث شدند تا عملکرد اقتصادی محدودی داشته باشد در حوزه های ژئوپلیتیکی خلیج فارس **عربستان** با اقتصاد دولت محور، تولید نفت و گاز، سرمایه گذاری شرکت های خارجی، تنوع سازی فعالیت های اقتصادی، آزادسازی وادغام در اقتصاد جهانی، عضویت در سازمان تجارت جهانی، جلوگیری از خام فروشی، افزایش سرمایه گذاری در توسعه منابع انسانی وزیر ساخت های عمومی آموزش و بهداشت، عضویت در شورای همکاری خلیج فارس، انعقاد پیمان های اقتصادی و توافق های تجاری با برخی از کشورهای پیشرفته، پرداخت بخشی از درآمد های نفتی به شهروندان

عربستانی به منظور ایجاد رفاه ملی و کاهش ناآرامی، اغتشاشات و بی ثباتی سیاسی و افزایش مشروعیت عمودی، تدوین سند چشم انداز، افزایش تولید ناخالص داخلی افزایش درآمد سرانه، جذب مهاجر در راستای توسعه اقتصادی از راهکار های این کشور در مسیر توسعه اقتصادی بوده است. در عمان سلطان قابوس بن سعید بن تیمور البو سعیدی با سیاست گذاری و تکیه بر اقتصاد دانش محور، بر قراری ثبات اقتصادی، پایین آوردن تورم، هدایت درآمد های ارزی به طرف زیر ساخت های آموزشی، تحقیقاتی صنعتی مدرن سازی نظام آموزشی در دانشگاه ها، توسعه مراکز دانشگاهی، قطع تدریجی وابستگی اقتصاد به نفت، تربیت نیروی کارآمد، جذب سرمایه های خارجی این کشور روستایی را از فقر و توسعه نیافتگی نجات و در مسیر توسعه اقتصادی قرار داد (فرید زادگان، ۱۳۹۹). امیر نشین کویت برای بازسازی اقتصادی با جذب سرمایه گذاری خارجی، خصوصی سازی آزاد سازی اقتصاد، کاهش مالیات و تورم، بالا بردن ارزش پول ملی توانست شاخص های اقتصادی را ترمیم نماید. حمد بن عیسی آل خلیفه برای نوسازی و بهسازی بحرین با آزاد سازی اقتصاد، توسعه بانکداری، گردشگری، آلوده‌نیم سازی، عضویت در شورای همکاری خلیج فارس و جذب سرمایه گذاری خارجی کشور را در شاخص های توسعه اقتصادی به جلو راند. در حوزه ژئوپلیتیکی خاورمیانه کشور های اردن، عراق، سوریه لبنان و یمن با چالش ها و بحران های بزرگی روبرو بودند که مانع از توسعه اقتصادی آنها گردید. در بین این کشور ها اردن از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار بود با انعقاد قرارداد تجاری ازاد بین اردن و امریکا، صادرات منسوجات و پوشاک بدون تعرفه و عوارض گمرکی به امریکا، ایجاد منطقه اقتصادی ویژه عقبه، عضویت در سازمان تجارت جهانی، کاهش وابستگی اقتصاد به فسفات، پتاس و کمک های خارجی از اقتصاد سنتی و محدود عبور و قدم هایی در مسیر توسعه یافتگی برداشته است (آقایی، ۱۳۹۷). توسعه اقتصادی در لبنان با فراز نشیب هایی همراه بوده است. پیاده سازی اقتصاد آزاد، خصوصی سازی استقراض از کشور های خارجی و بانک سیاست گذاری بر مبنای اقتصاد ازاد، بازنگری قانون اساسی، توسعه صنعت گردشگری اصلاحات ساختاری در اقتصاد باعث شده که مدیریت اقتصادی این کشور در دهه گذشته علی رغم جنگ های داخلی، حملات اسرائیل بر تاسیسات صنعتی، جنگ ۳۳ روزه سال ۲۰۰۶، نداشتن ۳۰ ماه رئیس جمهور، بحران های مالی، توطئه خارجی، فساد داخلی در مسیر درست قرار گیرد و این کشور را از فروپاشی و فقر نجات دهد (دنیای اقتصاد، ۱۳۹۷). در بین کشور های آسیای جنوب غربی عراق با بزرگترین بحران های اقتصادی و سیاسی در دهه گذشته درگیر بوده است. تهاجم آمریکا و ناتو به عراق به بهانه استقرار دموکراسی و مبارزه با تروریسم بین الملل (عالی فرجا و دیگران، ۱۴۰۲)، شکل گیری دولت اسلامی عراق و شام (داعش)، حملات نظامی و تروریستی به

مراکز شهری، صنعتی و کشاورزی و گردشگری مذهبی، خسارت اقتصادی بیش از ۲۵۳۵۱ میلیارد دلار گروه داعش، کاهش سرمایه گذاری خارجی، ضعف بخش خصوصی، فساد گسترده، نابودی کشاورزی، فقدان ثبات سیاسی اعتراضات و اغتشاشات مردمی، اختلافات قومی بین عرب ها و کرد ها، اختلافات مذهبی بین عرب شیعه و عرب سنی، تنش های مرزی با ترکیه اختلافات هیدروپلیتیک، کاهش قیمت نفت، تحریم های آمریکا، فربه شدن اقتصاد دولتی کاهش سرمایه گذاری در زیر ساخت ها و چندین چالش و تنش و منازعه منطقه ای و بین المللی با هم گره خوردند تا عراق را از هم متلاشی کنند و مانع چرخش چرخ های اقتصادی این کشور شوند اما ائتلاف گروه ها و احزاب، حمایت و پشتیبانی رهبران مذهبی از عراق متحد و یکپارچه، برگزاری انتخابات مجلس با مشارکت همه قبایل و طوایف، توسعه دیپلماسی منطقه ای و بین المللی، تقویت مناسبات اقتصادی از اقداماتی بودند که عراق را از سقوط و فروپاشی نجات دادند. توسعه اقتصادی در سوریه همانند عراق با چالش و جنگ های داخلی مواجه گردید. سوریه پس از استقلال در سال ۱۹۴۶ میدان رقابت و منازعه قدرت بین نظامیان بود، کودتا های مستمر نظامیان، ریاضت های اقتصادی دهه ۱۹۸۰ حاکمیت حزب بعث، روی کار آمدن نظام اقتدارگرا، عدم چرخش قدرت بین نخبگان تمرکز قدرت، فروپاشی اصلاحات اقتصادی بشار اسد با ترکیبی از نئولیبرالیسم و سرمایه داری، کاهش کمک های خارجی، گسترش فساد، توسعه نامتوازن، تحریم های اقتصادی آمریکا، اتحادیه اروپا، تمرکز گرایی بشار اسد، دخالت بازیگران سیاسی منطقه ای و فرا منطقه ای، ظهور گروه های سلفی و تکفیری داعش، جبهه النصره و آغاز جنگ های داخلی تمامی زیر ساخت های عمرانی شهرها، تاسیسات، کشاورزی، نفت، انرژی کارخانجات، صنایع و معادن را نابود نمود (فتح آبادی، ۱۳۹۴). بر اساس برآورد کمیته اجتماعی غرب آسیا سازمان ملل متحد گروه های سلفی- تکفیری بیش از ۱۰۰ میلیارد دلار از سرمایه های فیزیکی سوریه را نابود کردند که برای باز سازی آن به ۴۰۰ میلیارد دلار سرمایه گذاری نیاز بود و دولت بشار اسد برای تامین آن به دنبال سرمایه گذار از کشورهای خارجی بود.

یمن: متغیر هایی که زمینه فروپاشی این کشور را فراهم نمودند عبارتند از: ساختار ناکارآمد سیاسی، نبود مردم سالاری، اقتدار گرایی علی عبدالله صالح، تشدید نارضایتی ها، طولانی شدن درگیری های داخلی، بی ثباتی نا امنی، رکود اقتصادی، وابستگی فنی، فقدان خدمات بهداشتی، وجود ۱۹ میلیون بی سواد، مهاجرت ۲ میلیون به سومالی و اتیوپی، بالا بودن نرخ بیکاری، (التیامی، ۱۳۹۵: ۱۹۵-۱۷۳) ضعف هویت ملی، تنوع اقوام، عدم شکل گیری دولت و ملت (امیری ۱۳۹۷، ۱۸۲) حمله عربستان به یمن، ۲۸۰۰۰ روز جنگ، ۱۸۰۰۰ کشته، تخریب زیر ساخت های حمل نقل، (مرکز حقوق بشر عین الانسانی، ۲۰۲۲) بدهی خارجی به میزان ۷/۵۸۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۱ (world Bank.2021)

در مطالعه افغانستان بررسی ها نشان داد که دولت های منتخب برای توسعه سیاسی و اقتصادی متعهد به اجرای برنامه های ذیل شدند: اجرای برنامه های همیاری سازمان ملل متحد، برنامه همبستگی ملی توسعه روستایی، مبارزه با مواد مخدر، حمایت از نظام بازار آزاد، توسعه بخش کشاورزی، صنعت، دامپروری، تهیه مسکن، توزیع زمین، امضای اسناد بین المللی توسعه هزاره سازمان ملل و موافقت نامه های بن و لندن، سند راهبردی کاهش فقر تحقق امنیت، حکمرانی خوب، برگزاری نخستین نشست های اقتصادی منطقه ای، عضویت در اتحادیه همکاری منطقه ای جنوب آسیا (سارک)، تدوین راهبرد توسعه ملی افغانستان تدوین سند تحقق خودکفایی، سند چارچوب ملی و صلح، بستن موافقت نامه چاه بهار ۲۴ مه ۲۰۱۶، راه لاجورد، عضویت در سازمان تجارت جهانی، ورود به اقتصاد بین الملل، توسعه تجارت. در مجموع افغانستان در بازه مطالعاتی با پیوستن به سازمان های جهانی، منطقه ای و موافقت نامه های تجاری با همسایگان، تدوین اسناد راهبردی و عملیاتی نمودن طرح های ملی و.. گام هایی اندک برای توسعه اقتصادی و سیاسی برداشت (سینایی و همکاران، ۱۳۹۸) لیکن فقدان ثبات سیاسی، حمله نظامی آمریکا و ناتو به افغانستان از سال ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۱ که بیش از ۲،۲۶ تریلیون دلار هزینه و ۲۴۱۰۰۰ نفر کشته مستقیم بر جا گذاشت (Watson, 2021). بروز جنگ های داخلی بین گروه طالبان و نیروهای نظامی بحران ثقل در انتخابات ریاست جمهوری سال ۲۰۱۴، کاهش مشارکت مردم در انتخابات ریاست جمهوری، سقوط طالبان در سال ۲۰۰۱ و به قدرت رسیدن در ۲۰۲۱، ناکارآمدی دولت اشرف غنی، فساد گسترده مالی و پولشویی، بیکاری، فقر، مهاجرت، پناهنده گی برون زا و فساد زا بودن طرح های اقتصادی بین المللی، اقتصاد رانتی، انتقال گروه های تکفیری و سلفی به افغانستان و گسترش حملات تروریستی، بمب گذاری و انتحاری به مساجد شیعیان قندهار و قندوز، نماز جمعه قندهار، دانشگاه و بیمارستان کابل و حمایت لجستیکی و مالی دولت های عربی ثروتمند از گروه های افراطی، مداخلات بازیگران منطقه ای، ایجاد درگیری های قومیتی، ایجاد تنش های مرزی با همسایگان، بحران منابع آبی و.. از موانع عمده در راه توسعه اقتصادی افغانستان بوده اند (رکابیان، ۱۴۰۱: ۲۴-۱۲). بررسی ها و پژوهش های نخبگان ایران نشان می دهد که ایران در توسعه علمی و تحقیقاتی، تولید علم سلول های بنیادین، دانش هسته ای و پزشکی، فناوری نانو، صنایع دفاعی، پرتاب موجود زنده به فضا، تدوین اسناد بالادستی در بین کشور های منطقه بیشترین دستاورد های علمی را داشته است لیکن در دست یابی به توسعه اقتصادی با چالش های مواجهه بوده است. مهمترین موانع آن در عدم دست یابی به توسعه اقتصادی ناشی از ضعف ساختاری و نهادی دولت ها، ناکارآمدی نهادها، منازعات آسیای جنوب غربی در سطح ملی منطقه ای و بین المللی، طولانی شدن پرونده هسته ای، تناقض و عدم توافق بین نخبگان سیاسی و مذهبی در

تعیین مشی اقتصاد ایران، اجرای سیاست های ناکارآمد خصوصی سازی با واگذاری ۲۰۰۰ واحد از صنایع عمده، اجرای سیاست های تعدیل اقتصادی، آزاد سازی قیمت ها کاهش یارانه های دولتی، نبود سیاست های اجتماعی منسجم در حمایت از طبقات پایین جامعه، شکل گیری اقتصاد پنهان در کنار اقتصاد رسمی، خلق سیستماتیک رانت، بالا رفتن تخلفات اقتصادی و شفاف نبودن فعالیت های اقتصادی، ناتوانی در اصلاح نهاد ها، افزایش فساد، تنش های درون سیستمی، پراکندگی منابع قدرت، فرار سرمایه ناشی از بالا بودن ریسک و عدم امنیت، پولشویی، افزایش تورم و نرخ بیکاری و ارز، گسترش دلالی، پنهان شدن سرمایه ها، خلاء های قانونی در صادرات و واردات، موانع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی (ربیعی، ۱۳۹۹) و در کنار این چالش های داخلی باید به تحریم های آمریکا و اتحادیه اروپا و شورای امنیت، تحریم بانک ها، نهاد ها، شرکت ها، سپاه پاسداران، وزارت دفاع، صنایع کشتیرانی، هواپیما سازی، تجهیزات پزشکی، صنعت نفت و پتروشیمی، بیمه و تحریم ۱۶۸ نهاد و تعدادی از مقامات سیاسی، نظامی، علمی و تجار، اشخاص حقیقی و حقوقی، خروج آمریکا از برجام و تشدید تحریم ها در دوره ریاست جمهوری دونالد ترامپ و جو بایدن را اضافه نمود.

بحث و نتیجه گیری

حکروایی خوب یکی از الگو های مناسب برای توسعه اقتصادی است. این مقاله وضعیت حکمروایی خوب را در بین کشور های آسیای جنوب غربی مورد سنجش و ارزیابی قرار داد و در بازه مطالعاتی کشور های امارات متحده عربی، قطر و ترکیه با حکمروایی خوب عملکرد مطلوبی را داشته اند. این بعد از فرضیه تایید می گردد و با نتایج یافته های قائمی و همکاران (۱۳۹۹)، ملکی حسنونند، بهزاد (۱۳۹۸)، صفر علی زاده و همکاران (۱۳۹۷)، فاتحلی دابانلو و همکاران (۱۳۹۷)، نجفی و همکاران (۱۳۹۷)، پور احتشام (۱۳۹۷)، زاینده رودی و همکاران (۱۳۹۶)، فدایی و همکاران (۱۳۹۶) Abdulghani Gaghman (۲۰۲۰)، Haitham، Ali Hijazi (۲۰۲۰)، Keping (۲۰۱۹) Rachid Mira & Ahmmadacge (۲۰۱۸) هم خوانی دارند. یافته های تحقیق به دیدگاه های رکن الدین افتخاری ۱۳۹۷، حافظ نیا و کاویانی، ۱۳۹۵، مصلی نژاد ۱۳۹۷، مرادی و همکاران، ۱۳۹۶ مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۸ و Muhammad imran & rohaidanordin 2018) و Rahman Lutfor (2016) نزدیک است. سایر کشور های منطقه که از الگوی حکمروایی خوب تبعیت نکرده اند عملکرد اقتصادی متوسط و ضعیفی داشته اند که با نتایج یافته های زاینده رودی و همکاران (۱۳۹۶)، فدایی و همکاران (۱۳۹۶)، مرادی و همکاران (۱۳۹۶) Abdul rahim (۲۰۱۹)، Christoph

،(۲۰۱۸) Ninad Shankar ، (۲۰۱۸) spitrei&Brigoglio،(۲۰۱۹)Jindra& Ana vaz
 (۲۰۱۸) Rohaida nordin&Muhammad Imran،(۲۰۱۸) Yu keeping هم خوانی دارند.
 با مشاهده داده های مندرج در جدول ها و نمودار ها می توان چنین استنباط کرد که
 غالب حکمرانان در دوره مطالعاتی از دست یابی به توسعه اقتصادی بازمانده اند و این چالش
 ژئوپلیتیکی منبع زایش مجدد تنش و منازعه میان دولتها و مردم خواهد بود . اجرای الگوی
 حکمروایی خوب متناسب با شرایط جغرافیایی هر کشور راهبرد مناسبی برای برون رفت از
 چالش ها ، بحران ها است.

پیشنهادات :

- نوسازی بهسازی، اصلاح بازنگری و ترمیم شیوه حکمرانی .
- توسعه اقتصاد دانش بنیان ،تولید محور، حمایت از بنگاه ها و کسب و کار های کوچک
- تنوع سازی اقتصادی، ایجاد مناطق آزاد تجاری با ارائه خدمات و تسهیلات مالی و مالیاتی
- توسعه پارک های علمی و تجاری، توسعه صنعت گردشگری، توسعه حمل نقل
- جذب سرمایه گذاری خارجی، همگرایی اقتصادی، پرهیز از خام فروشی

منابع و مأخذ:

- ۱- اطهری، ادهقانی ر، قائم مقامی، ع (۱۳۹۸) ترکیه چگونه به توسعه رسید؟ سایت اقتصاد آنلاین، ۱ مهر ۱۳۹۸ کد خبر ۳۸۲۷۱۲.
- ۲- آقای، گ (۱۳۹۷) تحلیل وضعیت اقتصادی اردن و آینده پیش رو، سایت موسسه آینده پژوهی جهان اسلام، ۱۲ آبان ۱۳۹۷.
- ۳- توکلی نیا، ج، ایمانی، ح، ید الله نیا ح، (۱۴۰۰) تحلیل جایگاه حکمروایی خوب در عملکرد مدیریت شهری مطالعه موردی شهر بابل. فصلنامه آمایش محیط، شماره ۵۳، تابستان ۱۴۰۰. ۱۰۹-۸۶.
- ۴- جعفری فرد، ج، صابری ح، اذانی م، خادم الحسینی ا. (۱۴۰۰) بررسی تاثیر حکمروایی دخوب شهری بر میزان پایداری محله های کهنوج، فصل نامه آمایش محیط، شماره ۵۳، تابستان ۱۴۰۰. ۱۱۶ تا ۱۳۳.
- ۵- درس ثبات اقتصاد از لبنان (۱۳۹۷) روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۴۳۶۹ تاریخ ۱۷ تیرماه ۱۳۹۷.
- ۶- کاشی خداداد، ف، نورانی، س، شاطری، آ (۱۳۹۹) تاثیر اندازه دولت و حکمرانی بر رشد اقتصادی کشور های حوزه سند چشم انداز، فصلنامه علمی - پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی، سال یازدهم، شماره چهل یکم زمستان ۱۳۹۹. ۵۲-۳۵.
- ۷- رکن الدین افتخاری، ع (۱۳۹۷) نشست حکمروایی و توسعه پایدار سکونت گاه ها (۳) دانشگاه علامه طباطبایی
- ۸- راهبرد توسعه اقتصادی در قطر (۱۳۹۷) سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۵ آبان.
- ۹- رکابیان، ر (۱۴۰۱) کالبد شکافی بحران سیاسی و امنیتی افغانستان از شمال تا نامنی ۲۰۲۲ و تاثیر آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین المللی، دانشگاه ازاد اسلامی شهرضا، ۱۴ (۵): ۱۴-۲۶.
- ۱۰- ربیعی، ک (۱۳۹۹). دولت توسعه گرا و چالشی های توسعه اقتصادی در ایران از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۸، فصلنامه جامعه شناسی تاریخی، دوره ۱۲، شماره ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۹۹.
- ۱۱- شیرزادی، رضا (۱۳۹۷) توسعه و توسعه انسانی در قطر، فصلنامه مطالعات سیاسی سال ۱۱، شماره ۴۱، پاییز ۱۳۹۷. ۱۹۴-۱۷۳.
- ۱۲- شیرازی، ر (۱۴۰۰) روند توسعه گرایی، دنیای اقتصاد، شماره ۵۲۲۵ چاپ ۲
- ۱۳- صفر علی زاده، ا، حسین زاده، ر، اکبری، م (۱۳۹۷). تحلیل کارایی نسبی کشور های خاورمیانه از لحاظ شاخصهای توسعه پایدار. فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای سال ۸، شماره ۲۹، بهار، ۱-۱۲.

- ۱۴- فدایی، م، قلی پور مقدم، ف، غفاری، س (۱۳۹۶) بررسی تاثیر شاخص های حکمرانی خوب و اندازه دولت بر شاخص فساد در کشور های گروه بریکس و ایران . فصلنامه چشم انداز مدیریت دولتی، شماره ۳۲، زمستان ۸۸-۶۵.
- ۱۵- فریدزادگان، ز (۱۳۹۹). پژوهش: اساس توسعه اقتصادی عمان، روزنامه فرهیختگان، ۲۹ شهریور ۱۳۹۹.
- ۱۶- فتح ابادی، م (۱۳۹۴) توسعه نامتوازن و ناآرامی سیاسی در سوریه، فصلنامه رهیافت های سیاسی و بین المللی، سال ۶ شماره ۳۹ پاییز ۱۳۹۳.
- ۱۷- قائمی م، هوشمند م، صالحی نیان (۱۳۹۹) تاثیر شاخص های حکمروایی خوب بر درآمد حاصل از صنعت گردشگری در کشور های منتخب جنوب غربی آسیا، سومین کنفرانس بین المللی مدیریت نوین، اقتصاد، کسب و کار، تهران.
- ۱۸- مصلی نژاد، ع (۱۳۹۷) اقتصاد سیاسی، مبانی، فرایند، چاپ چهارم، انتشارات دانشگاه تهران
- ۱۹- مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات بنیادین حکومتی، آشنایی با شاخص های دولت سنتی، دی ماه ۱۳۹۴ کد موضوعی ۳۳۰، شماره تاپی ۱۴۶۲۳
- ۲۰- ملکی، ب (۱۳۹۸) تاثیر همزمان حکمروایی خوب بر مخارج دولتی بر روی رشد اقتصادی در کشور های منتخب حوزه منا، پایان نامه دکتری، دانشگاه لرستان، دانشکده اقتصاد
- ۲۱- مرادی، ابراهیم و علی راهنما، سمیرا حیدریان (۱۳۹۶) تاثیر شاخص های حکمرانی خوب بر کنترل فساد (مطالعه موردی کشور های خاورمیانه و جنوب شرقی آسیا. فصلنامه اقتصاد مقداری، دوره ۱۴، شماره ۴، ۱۳۹۶ ص ۱۸۲-۱۵۱.
- ۲۲- سینایی، ویوسف زهی، ن (۱۳۹۸). سنجش وضعیت توسعه اقتصادی افغانستان در عصر دموکراسی سال های ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۷، فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸. ۳۶۳-۳۴۵.
- ۲۳- نجفی، م، فتح الهی، ج، محمدپور، ف (۱۳۹۸) نقش حکمروایی خوب در تحقق اقتصاد دانش بنیان در ایران، فصلنامه پژوهش های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار) سال نوزدهم، شماره اول، بهار ۱۳۹۸. ۱۵۹-۱۲۹.

بررسی تأثیرات شهرنشینی بر گذر رودخانه قره‌سو در شهر کرمانشاه با استفاده از مدل SWOT

سیروس رضایی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران)
بیژن رحمانی (دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران)

چکیده:

رودخانه های درون شهری از سرمایه های محیط زیست شهرها محسوب می شوند و در فراهم کردن منابع زیست محیطی شهر، تنوع زیستی و شادابی و سرزندگی محیطی نقش موثری دارند. این پژوهش، باهدف تأثیرات شهرنشینی برسیستم رودخانه قره‌سو و سپس اثرات فعالیت‌های انسانی و گسترش شهرنشینی بر الگوی زهکشی شهر، تغییرات کانال رود و مخاطرات مرتبط با آن از جنبه ژئومورفولوژیکی در شهر کرمانشاه می‌باشد؛ و با استفاده از آزمون کای اسکواتر در ۲بازه زمانی اصلی و ۵بازه فرعی و تأثیرات شهرنشینی بر رودخانه قره‌سو در طی ۴دهه مورد بررسی قرار داده است. نتایج این پژوهش نمایانگر این موضوع است که، با ارزیابی سریع ژئومورفیک تغییرات کاهشی و افزایشی عرض کانال رودخانه قره‌سو این تغییرات با کاربری اراضی اطراف رودخانه ارتباط معنا داری داشته است.

واژه های کلیدی: شهرنشینی، شهر کرمانشاه، رودخانه قره سو، آزمون کای اسکواتر

۱- مقدمه

بیان مسئله:

قدمت ارتباط انسان با طبیعت به قرون متمادی پیشین بازمی‌گردد و ریشه‌ی آن را می‌توان در شهرسازی و معماری سنتی و بومی، مشاهده نمود. ایرانیان نیز از قرن‌های گذشته رابطه انسان و طبیعت را ارج نهاده و همواره از پتانسیل‌ها و منابع طبیعی موجود در شهرها بهره گرفته‌اند. نگاهی به موقعیت و ساختار اغلب شهرها نشان می‌دهد که شکل‌گیری آن‌ها در کنار رودخانه‌ها و در مجاورت دره‌ها به منظور بهره‌برداری از آب صورت گرفته است. با چنین تصویری بوده است که بیش از ۲۰۰ شهر ایران در کنار کوهپایه‌ها و در مسیر دره‌های منشعب از آن‌ها شکل گرفته‌اند. با نگاهی اجمالی در تاریخ سکونتگاهی بشری مشهود است که در مراحل اولیه شهرنشینی، تعادل بین انسان و محیط طبیعی با حاکمیت طبیعت برقرار بود (Preile, p. and n, 1999). رودخانه‌های درون شهری به عنوان یکی از عناصر ساختاری و کریدورهای طبیعی شهری در فراهم کردن منابع زیست‌محیطی نقش موثری داشته و از اکوسیستم شهرها نیز حفاظت می‌نمایند (کامیابی، ۱۳۹۷: ۱۱۸). رودخانه‌ها لحاظ شرایط دینامیکی با عمل حفر، حمل و رسوب گذاری مواد، باعث تغییرات زیادی بر اراضی شهر می‌گردند (قنبرزاده، ۱۳۹۴، ۷۹). در ایران یکی از مسائل در تمام شهرها، رشد شهرنشینی و به تبع آن گسترش شاخک‌های خزنده شهری بر اراضی پیراشهری است که پیامدهایی چون، حاشیه نشینی، نابودی اراضی کشاورزی، افزایش جمعیت شهرها، عدم امکان پاسخگویی برخی از خدمات و کاربری‌ها در شهر، گسستگی بافت‌های فیزیکی، مشکلات زیست محیطی، خصوصا آلودگی و نابسمانی سیمای شهری داشته است (مشکینی و تیموری، ۱۳۹۵: ۳۷۶). گسترش و توسعه روزافزون شهرها و افزایش دامنه فعالیت‌های شهری حریم رودخانه‌ها مسیل‌ها و آبراه‌هایی که از داخل محدوده شهرها عبور می‌کنند همواره در معرض خطر تغییر و تحول‌های غیرمهندسی و غیر فنی قرار دارد و علیرغم تاکید قوانین موجود بر عدم هرگونه دخل و تصرف در حریم رودخانه‌ها و آبراهه‌ها افراد یا سازمان‌های مختلف گوناگون اقدام به ایجاد تغییراتی گاه عمده در حریم رودخانه‌ها و آبراهه‌های موجود در محدوده شهرها می‌نمایند خطرات و خسارات ناشی از چنین تغییراتی در هنگام بارندگی‌های وسیع و وقوع سیل بسیار زیاد بوده و موجب ایجاد صدمات گاه جبران ناپذیر به تاسیسات شهری و مسکونی و جان و مال شهروندانی می‌شود که به نحوی با این آبراهه‌ها ارتباط دارند. لذا مطالعات جامع و به هم پیوسته اقلیم، هیدرولیکی، مهندسی رودخانه، شهرسازی، مدیریت شهری، مدیریت بحران و بیمه به منظور ایجاد الگوی بهینه برای پیشگیری مدیریت حین بحران و جبران خسارات وارده امری ضروری و اجتناب ناپذیر به نظر می‌رسد. روستاشهر در بستر طبیعت و طی زمان شکل می‌گیرد از این

رو هر شهر می‌بایست در درجه نخست با اعتبار امکانات طبیعی‌اش و با ارزیابی صحیح تجارب کسب شده در زمینه استفاده از منابع و امکانات موجود و با توجه به تفکر شهرسازی حاکم به توسعه جامع و پایدار شهری دست یابد.

اهمیت موضوع:

گسترش شهر منجر به شکل‌گیری اشکال پیچیده‌ای از موجودیت فضایی شهر شده است. (مداحی، ۱۳۹۶، ۴۷) افزایش و گسترش شهرنشینی می‌تواند بر هیدرولوژی، ژئومورفولوژی و اکولوژی سیستم‌های رودخانه‌ای در مناطق شهری تاثیر بگذارد. از جنبه ژئومورفولوژیکی، شهرنشینی و گسترش آن بر مقدار رواناب و رسوب اثر گذاشته و نتیجه آن واکنش کانال رود به این تغییرات است. مهمترین این واکنش‌ها عبارتند از: تغییرات در تراکم زهکشی، تغذیه رسوب، ابعاد کانال، الگوی رود، اندازه رسوبات و تغییر در نمیرخ طولی رود (اسماعیلی و لرستانی، ۱۳۹۴: ۷۹). توسعه روزافزون شهرنشینی و تبدیل مناطق روستایی به شهر همواره با تغییرات کاربری اراضی و فشار بر سیستم رودخانه‌ای همراه است. تغییرات غیر مجاز کاربری اراضی که تابع عوامل مختلفی از جمله ضعف قوانین جاری در شهرداری‌ها است به صورت ناآگاهانه موجب آسیب رسانی به شهروندان و مخاطرات ناشی از دخالت‌های غیر اصولی میشود. از این رو شناخت ابعاد دخالت‌های انسانی بر رودهای شهری و اثرات متقابل ناشی از آن ضرورت انجام این مطالعه را آشکار می‌سازد تا بدین وسیله بتوان با مشارکت مطالعاتی و مدیریتی ژئومورفولوژی رودخانه‌ای، گامی موثر در تحقق برنامه‌های توسعه شهری در راستای توسعه پایدار برداشت.

اهداف و سوالات پژوهش:

هدف اصلی این مقاله بررسی تأثیرات شهرنشینی بر سیستم رودخانه قره‌سو و اثرات فعالیت‌های انسانی و گسترش شهرنشینی بر الگوی زهکشی شهر، تغییرات کانال رود و مخاطرات مرتبط با آن از جنبه ژئومورفولوژیکی در شهر کرمانشاه می‌باشد؛ و در پی پاسخگویی به سوالاتی چون آیا روند شهرنشینی شهر کرمانشاه بر گذر و اکوسیستم رودخانه قره‌سو تاثیرگذار بوده است؟ فعالیت‌هایی انسانی و گسترش شهرنشینی چه تأثیری بر الگوی زهکشی شهری داشته؟ و مخاطراتی که شهر با آن دست به گریبان است کدامند؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش:

در رابطه با تأثیرات شهرنشینی بر رودخانه ها پژوهش‌های متعددی صورت گرفته که در این پژوهش به مواردی که نزدیکتر به این پژوهش بوده‌اند در دو بخش پژوهش‌های خارجی و داخلی به آن‌ها اشاره می‌کنیم. پژوهش‌های خارجی عبارتند از: Jix, xu Y, Hanl, Yang در پژوهش خود تحت عنوان "تأثیر شهرنشینی بر ساختار رودخانه مطالعه موردی رودخانه Qinhuai و Basin و Yangtze" ساختار نهرها و رودخانه‌ها معمولا در طی مدت کوتاهی متأثر از فعالیت‌های متفاوت انسان‌ها، تغییر می‌کند.

Zaharia, Gabriela Loana.Toroimac.Octavian Cocos.Florin Iiliana. در پژوهش خود تحت عنوان "تأثیرات شهرنشینی بر سیستم رودخانه‌ای شهر بخارا (رومانیا)" این مقاله به شناسایی و آنالیز تأثیرات فشارهای انسانی بر روی سیستم‌های رودخانه‌ای، مناظر جریان رودخانه‌ها و کیفیت آب در ناحیه Bucharest به عنوان بزرگترین منطقه شهری رومانی می‌پردازد. پژوهش‌های داخلی عبارتند از: سامان کشورپرست و جابرپارسایی در پژوهش خود تحت عنوان "ساماندهی رودخانه های شهری بارویکرد توسعه پایدار محیطی (مطالعه موردی شهر محمودآباد)" مطالعه حاضر باهدف ساماندهی رودخانه شهر محمودآباد با تاکید بر رویکرد پایداری محیطی انجام شده است تا بتوان این عنصر با ارزش طبیعی در شهر محمودآباد را احیا و ساماندهی نموده و از پتانسیل هوای آن در جهت سرزندگی و پویایی شهر استفاده نمود. مرتضی میرغلامی و همکارانش در پژوهش خود تحت عنوان "احیا رودخانه های شهری براساس دو رویکرد طراحی شهری بیوفیلیک و حساس به آب" به عنوان دو رویکرد جدید مطرح در طراحی شهری سعی در تلفیق شهر و طبیعت با در نظرگیری مسائل مرتبط با آب دارند. میثم میرجمالی و همکاران در پژوهش خود تحت عنوان "تحلیل فضایی مخاطرات ژئومورفولوژیکی توسعه ی شهر در حریم رودخانه خشک کلان شهر شیراز" در این پژوهش کلان شهر شیراز از لحاظ مخاطرات ناشی از فرایندهای ژئومورفیک رودخانه‌ای بررسی شده است. مطالعه این مخاطرات در دو قسمت صورت گرفت، در یک قسمت مخاطرات ناشی از فرسایش رودخانه و آبراهه و مخاطرات ناشی از طغیان آب و سیلاب مطالعه شد و در قسمت دیگر تحلیل و بررسی نقش عوامل انسانی تشدیدکننده مخاطرات رودخانه‌ای انجام گرفته است. شهر بازتاب تفکرات سازمان یافته در یک منطقه فرهنگی، فضایی همراه با قوانین خود است. به طور خلاصه تعریف شهرچندان ساده نیست، به این خاطر که آن از یک سو، شکل ها، روحیه ها، افراد، فضای سبز، طبیعت ها و مواد طبیعی تشکیل شده و از سوی دیگر معرفان شهر دارای تخصص و نگرش های مختلف بوده هر کدام متناسب با دیدگاه خود آن را تعریف نموده اند (علی خانی زاده، ۱۳۹۵، ۲۲) واژه Urban در زبان انگلیسی و Urbain در زبان فرانسوی، از

ریشه Urbanus لاتین، یعنی شهری یا متعلق به شهر و از Urbs که به شهر رم اطلاق می‌شد، می‌آید (فکوهی، ۱۳۸۶: ۶). انقلاب صنعتی، به عنوان محرکی نیرومند، با ایجاد نهادهای اقتصادی، اداری، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ساختار شهرها را دگرگون کرد. بلکه تغییرات و تحولات شگرفی را در حیات اجتماعی شهر، به وجود آورد (شکیبا مقدم، ۱۳۸۴: ۲۵۳). رودخانه‌ها در گذشته نقش بسیار مهمی را در شکل‌گیری شهرها برعهده داشته‌اند... با گذشت زمان و رسیدن به عصر صنعتی رودخانه‌های شهری نقش مهمی برای صنعت ایفا کردند. (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۳). بنابراین نیاز به توجه به مسیرهای عبوری رودخانه‌ها و بهبود و ارتقا سطح کیفی حریم آن‌ها بسیار با اهمیت می‌باشد. بدیهی است ارتقاء کیفیت رودخانه تأثیرات مثبتی در نظام عملکرد و فعالیت حوزه پیرامونی آن به ویژه در عرصه‌های فعال شهر گذاشته و موجب رونق فعالیت‌های گردشگری شهری و فضاهای تفریحی شهروند نهایت تبدیل آن به یک فضای پویا و سرزنده و شهروند مدار خواهد شد (کشورپرست و پارسایی، ۱۳۹۴: ۲).

ضرورت ساماندهی و توجه به توسعه پایدار رودخانه‌های شهری:

رودخانه‌ها از موارد پراهمیتی هستند که علاوه بر تأثیرات گسترده بر اکوسیستم شهروند کنترل سلامت شهر، به عنوان اندام طبیعی شهر و عنصری اکولوژیک از سازمان فضایی، بصری و کالبدی شهر، نقش خود را به عنوان یک عنصر شاخص و تأثیرگذار در منظر شهری نشان داده‌اند. (ساشورپور، ۱۳۹۳: ۸). بنابراین بطور خلاصه می‌توان گفت از نظر توسعه پایدار یک طرح رودخانه، باید موارد زیر را مدنظر قرار داد: ۱- گونه‌های مختلف رودخانه و برگزیدن استراتژی مناسب در برخورد با آن ۲- مشخص نمودن اکوسیستم موجود و تلاش در جهت حفظ اکوسیستم‌های ثابت و قابل برگشت مانند جنگل‌ها و مراتع ۳- ملاحظات زیست محیطی ۴- توجه به حیات وحش، اکوسیستم محیط و رشد و نمو آبزیان ۵- توجه به مسئله رسوب گذاری رودخانه و همچنین فرسایش خاک کناره رودخانه ۶- توجه به نقطه نظر های تکنیکی در برخورد با رودخانه ۷- توجه به کیفیت آب و چگونگی استفاده و ذخیره سازی آن ۸- حفظ حریم مناسب رودخانه در جهت جلوگیری از برهم زدن دبی آب؛ لبه رودخانه و پوشش گیاهی کناره آن ۹- توجه به جنبه فرهنگی و تاریخی رودخانه‌ها و زنده کردن گذشته پرباران‌ها به شکلی نو ۱۰- احیا و بازسازی سازه‌های آبی (پل‌ها؛ آسیاب‌ها و...) برای هویت دادن به رودخانه‌ها (ساشورپور، ۱۳۹۴: ۹).

بررسی مولفه‌های توسعه پایدار بر روی جداره رودخانه‌ها:

مولفه زیباشناختی عینی:

در زیباسازی کناره‌های رودخانه باید به انواع مختلف آن توجه کرد و با در نظر گرفتن خصوصیات هر کدام از آن‌ها استراتژی مناسب را انتخاب نمود (ساشورپور، ۱۳۹۴، ۱۰). جدول (۱).

جدول شماره ۱- مولفه های زیباشناختی عینی

استفاده از رنگ برای هدایت حرکت بصری با استفاده از گونه‌های مختلف گیاهی و مصالح	
ایجاد تنوع از طریق هم‌آمیزی بافت‌های گیاهی فرم‌ها رنگ‌ها کاربری‌ها و فضاهای مختلف	
ایجاد تشخیص از طریق مرزبندی تغییر رنگ مصالح و تغییر سطح	
ایجاد تعادل از طریق طراحی های متوازن نه متقارن	
استفاده از تاکید بر یک درخت با ویژگی خاص با تاکید بر آب نما یا یک بنای یادماندی	
استفاده از بدنه های شفاف نیمه شفاف و سبک در کناره رودخانه و گذر از بافت قدیم شهر جهت تامین نیازهای دید و منظر	
اتصال کناره های رودخانه در مناطق گذر از استخوان بندی اصلی شهر از طریق احداث پل های مناسب با فضاهای دسترسی به زیرپل برای دستیابی به آب رودخانه و فضاهای تفریحی و ارتباط با مناطق تجاری دو طرف رودخانه	
ایجاد حریم مناسب در مناطق گذراز بافت جدید شهر(مسیرهای پیاده و سواره، محل استراحت موقت، کاربریهای خدماتی و چنین می تواند به عنوان حریمی مناسب طراحی شوند).	رودخانه های برون شهری
طراحی محتاط با حداقل دخالت در ترکیب طبیعی گونه های گیاهی و توپوگرافی زمین و تلاش در طرح ریزی فضایی زیبا متناسب با پوشش گیاهی و شیب زمین	
ذخیره سازی آب رودها قبل از ورود به شهر و استفاده از آن به عنوان دریاچه تفریحی(لبه و کف رودخانه به همان صورت طبیعی و با ساحل شیب دار به راحتی پوشش گیاهی اطراف خود را منعکس کرده و فضایی زیبا و آرام ایجاد می کند)	
طراحی منعطف و خلاقانه لبه و بدنه های رودخانه در بیرون از شهر(در این مناطق می توان با طرح ها و جزئیات خلاقانه بدنه های مصنوع رودخانه را که درون شهر طراحی شده اند با بستر طبیعی آن در بیرون از شهر ترکیب کرد.	

منبع: ساشورپور، ۱۳۹۴: ۱۰

مولفه زیباشناختی ذهنی و ادراکی:

مولفه زیباشناختی ذهنی در واقع به عوامل نامحسوسی می‌پردازد که ذهن مخاطب را در کانون توجه خود قرار می‌دهد انسان در مواجهه با فضای طراحی شده در صورتی که بتواند با

آن محیط به گفتگو بنشینند از آن لذت خواهد برد و این خود از رابطه متقابل انسان و محیط ناشی می‌شود. برطبق نظریه مکان دیوید کانتر که در ادبیات طراحی محیط مشهور است محیط‌های کالبدی به دلیل تعامل سه عامل اصلی اهمیت دارند. مکان کالبدی فعالیتی که در آن به وقوع می‌پیوندد و معنایی که از وحدت مکان و فعالیت دریافت می‌شود. این سه به همراه هم «مولفه‌های مکان» نامیده می‌شوند (ساشورپور، ۱۳۹۴: ۱۰). جدول (۲)

جدول شماره ۲- مولفه‌های زیباشناختی ذهنی و ادراکی

امکان شنیدن صدای آب	مولفه‌های زیبا شناختی ذهنی و ادراکی
به نمایش گذاشتن حالت‌های مختلف جریان آب	
توجه به انعکاس شبانه نورها در آب و رویت این انعکاس‌ها	
فراهم بودن امکان دسترسی به آب در بعضی از مناطق کناره، دسترسی به کناره‌ها علاوه بر تماس مستقیم با آب امکان بهره بردن از جریان ملایم و معتدل هوا را نیز به وجود می‌آورد.	
امکان پرسه زدن و حاکمیت پیاده در کناره رودخانه و حذف آلودگی‌های صوتی به کمک پوشش گیاهی و عناصر معماری می‌توان حرکت سواره و سرصدای ناشی از زندگی شهری را از کناره رودخانه دور کرد.	
خلق بناها و فضاهای استعماری در کنار رودخانه برای نقش بستن درخاطره و رساندن مفهوم خاص به بیننده	
هویت دادن به فضا و محوطه طراحی شده هویت به وسیله عنصر شاخصی با ویژگی‌های خاص تاریخی فرهنگی طبیعی بیان می‌شود به عنوان مثال ردیف درختان چنار در خیابان ولی عصر یا انبوه درختان نخل در کناره رود کارون بخشی از هویت این فضاها به شمار می‌آیند.	
انسانی کردن فضاها از طریق رعایت مقیاس‌ها و تناسب و توجه به زاویه دید ناظرین در محوطه سازی	
ایجاد فضاهای دلنواز یا خلق معماری آرام از طریق طراحی‌های واضح و دور از اغتشاش به عنوان مثال می‌توان با ترکیب همگون عناصر منظر در کنار هم اشراف ناظرین بر محوطه‌های طراحی شده و پرهیز از ایجاد فضاهای مبهم و ناشناخته، فضاهای آرام و بانشاط را به وجود آورد.	

منبع: ساشورپور، ۱۳۹۴: ۱۱

مولفه‌های عملکردی:

اختلاف عمده‌ای که بین رودهای درون‌شهری و برون‌شهری از نظر عملکردی وجود دارد؛ نحوه استفاده از آن‌ها در اوقات فراغت و شکل‌گیری کاربری‌های خدماتی در کنار آن‌ها است. رودخانه‌های نوع اول (رودخانه‌هایی که استخوان‌بندی اصلی شهر در یک طرف آن‌ها شکل گرفته است) و نوع دوم (رودخانه‌هایی که از میان استخوان‌بندی اصلی شهر می‌گذرند و بیشتر خشک و فصلی هستند) بصورت مکان‌هایی برای قدم زدن، قرارهای ملاقات، صرف عصرانه یا

شام، خریدهای تفریحی و مانند آن مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ به عبارتی اوقات فراغت کوتاه مدت ساکنین را تامین می‌نماید. رودخانه‌های نوع سوم (رودخانه‌هایی که اخیراً در اثر رشد شهر به عنوان یکی از عناصر موجود در شهر مطرح شده‌اند) که در خارج از بافت متراکم شهر هستند با توجه به طولانی بودن زمان دسترسی به آن‌ها و همچنین فاصله داشتن از هسته مرکزی شهر می‌توانند بعنوان استراحتگاه و تفریگاه‌هایی به صورت یک روزه یا بیشتر مورد توجه قرارگیرند (ساشورپور، ۱۳۹۳: ۱۱).

مولفه های زیست محیطی:

براساس مفهوم «پیوستگی رودخانه» که اولین بار توسط راییم وانت در سال ۱۹۸۰ میلادی مطرح شد، رودخانه‌ها به عنوان یک اکوسیستم باز معرفی می‌شوند که از منبع و سرچشمه رود تا نواحی پایین و حوضه آبریز خود در حال تغییر و تحول فیزیکی و شیمیایی هستند. این نظریه الگویی را معرفی می‌کند که در آن ویژگی‌های رودخانه به کمیت‌های فیزیکی آن از قبیل گودی، پهنا، سرعت آب، میزان مواد رسوب شونده و همچنین میزان فاکتورهای زیست محیطی رودخانه نسبت داده می‌شود. این نظریه اجازه می‌دهد که ساختمان آب رودخانه از لحاظ زیست محیطی قابل پیش بینی باشد و در صورتی که رودخانه دچار تغییرات اجباری از جانب عوامل خارجی نشوند اکوسیستم موجود در آن با چرخه طبیعی در طول زمان ثابت می‌ماند. توجه به مسایل زیست محیطی و تلاش در حفظ منابع طبیعی و استفاده از منابع تجدیدپذیر مانند انرژی خورشید معماری سازگار با طبیعت از دست‌آوردهای توسعه پایدار است (حیاتی و فردین؛ ۱۳۹۴: ۲۸).

روش شناسی:

نوع طرح پژوهش:

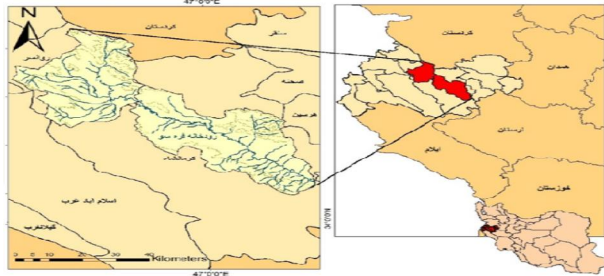
روش این پژوهش، از نظر هدف کاربردی است و از نظر متدولوژی یا روش‌شناسی به بررسی تاثیرات شهرنشینی بر روند رودخانه قره‌سو می‌پردازد و ضمناً با رویکرد اکتشافی (علی-معلولی) و تکنیک پیمایشی، بر اساس ماهیت توصیفی-تحلیلی همبستگی می‌باشد. پس از انجام عملیات آماری و جمع‌آوری اطلاعات و مطالعات میدانی، ابتدا برای تبیین فرضیات و تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش توصیفی و سپس برای آزمون آن‌ها از روش تحلیلی استفاده می‌شود.

ابزار و روش گردآوری اطلاعات:

در تحقیق حاضر، با توجه به اهداف مورد نظر از دوروش کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. از منابع کتابخانه‌ای بیشتر برای مباحث بخش نظری تحقیق بهره گرفته شده است. در بخش مطالعه ناحیه مورد نظر از اسناد و مدارک، نقشه، آمار و گزارش‌ها استفاده شده است. با توجه به هدف پژوهش که بررسی تأثیرات شهرنشینی بر رودخانه قره‌سو می‌باشد. بعد جمع‌آوری اطلاعات در نرم افزار آرک‌ویو نقشه‌های رقومی تهیه شده و در آخر از روش روی هم قراردادن نقشه‌های رقومی، برای مطالعه تفصیلی از رودخانه قره‌سو، کانال رودخانه موجود در شهر کرمانشاه به ۵ بازه تقسیم‌بندی شدند و ویژگی‌های مربوط به هر بازه شامل ابعاد کانال (طول، عرض، عمق و شیب) اندازه رسوبات بستر، اشکال ژئومورفولوژیک کانال رود (اشکال بستر، واحدهای رسوبی، فرسایش کرانه و...) تغییرات انسانی ایجاد شده بر روی کانال در قالب فرهایی ثبت و اندازه‌گیری می‌شود. و با استفاده از روش SWOT و با بهره گرفتن از پرسشنامه، از ۱۰ نفر از افراد مجرب مشغول در پست‌های مربوط به طرح درخواست شد در خصوص عوامل داخلی و خارجی موثر بر رودخانه قره‌سو اظهار نظر نمایند. بدین منظور پس از نهایی شدن فهرست، ماتریس ارجحیت این عوامل به طور جداگانه تهیه شد در این مطالعه این مهم طی دو نوبت یک بار برای عوامل داخلی و بار دیگر برای عوامل خارجی به انجام رسید.

تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش:

قره‌سو رودخانه‌ای است که در دشت کرمانشاه جریان دارد و از درون شهر کرمانشاه می‌گذرد. سرچشمه اصلی این رودخانه سراب روانسر واقع در ۵۰ کیلومتری شمال غرب کرمانشاه است. این رودخانه با جهت شمال غربی به جنوب شرقی جریان پیدا می‌کند و در ۱۵ کیلومتری کرمانشاه رودخانه رازآور و شاخه‌های فرعی آن به قره‌سو می‌پیوندد و با مسیر پر پیچ و خم، در سطح دشت جریان یافته و در نزدیکی روستای قزانچی رودخانه مرگ به آن متصل می‌شود این رودخانه دارای آب دائمی بوده و آب آن از ذوب برف و زهکشی آب‌های زیرزمینی و چشمه‌های آهکی تامین می‌شود (سازمان آب منطقه ای غرب، ۱۳۹۹). شکل شماره (۱)

شکل شماره ۱: محدوده مورد مطالعه مأخذ: نگارندگان

• **ورود فاضلاب شهر به رودخانه:** از منابعی که بطور مستقیم فاضلاب را در داخل رودخانه وارد می‌کنند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱- شهرک صنعتی شهر کرمانشاه با حفر گودالی در ۵۰۰ الی ۶۰۰ متری رودخانه فاضلاب خود را بطور غیرمستقیم وارد رودخانه می‌کند. که بر روی آب چاهی آن منطقه تاثیر می‌گذارد. ۲- در داخل شهر اداره بازیافت واقع در نزدیکی شهرک کیهانشهر شیرآبه زیاله را بطور مستقیم وارد رودخانه می‌کند؛ و همچنین فاضلاب شهرک‌های کیهانشهر، آریاشهر، بسیج، مرادآباد و روستای بیجان مستقیماً وارد رودخانه می‌شود. ۳- تصویه خانه فاضلاب شهر کرمانشاه توانایی تصفیه همه فاضلاب را ندارد و فقط ۱/۴ حجم فاضلاب را تسویه می‌کند و مابقی را مستقیم وارد رودخانه می‌کند. ۴- در قسمت شرقی شهر کرمانشاه فاضلاب انسانی شهرک‌ها و روستاهای حاشیه مانند دهپهن مستقیماً وارد رودخانه می‌شود. ۵- در قسمت لب‌آب فاضلاب انسانی شهرک‌های شمالی شهر از قبیل مسکن و فرهنگیان بلوار مستقیماً وارد رودخانه می‌شود.

۱. **منابع آلودگی موقت:** وجود دو کارخانه رب روژین تاک و شاد چین در مسیر رودخانه در فصول جمع‌آوری محصولات گوجه‌فرنگی که بیشتر از حد ظرفیت کارخانه است و سیستم تصویه کارخانه قادر به تسویه پس‌آب خود نیست آن را وارد رودخانه می‌کند و موجب مرگ آبزیان رودخانه می‌شود.

۲. **خشکسالی:** خشکسالی و کمبود آب عامل دیگری است که آلودگی رودخانه قره‌سو را تشدید کرده اگر حجم آب رودخانه زیاد باشد می‌تواند بخشی از آلودگی‌ها را ترمیم کند و به دلیل سرعت حرکت و خروشی که دارد اکسیژن تولید کند.

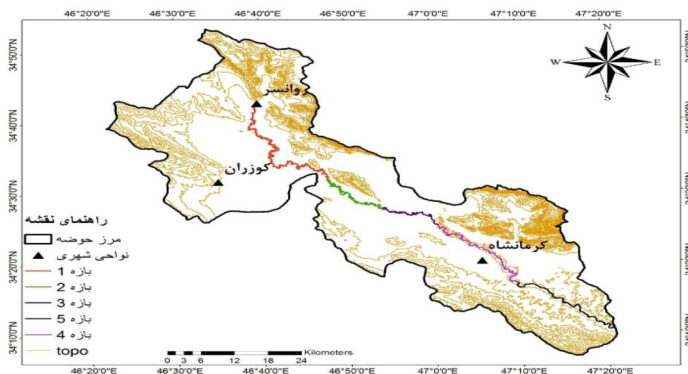
۳. **تهدید بهداشت عمومی:** هم‌جواری این رودخانه با شهر کرمانشاه و عبور آن در بین مزارع کشاورزی کرمانشاه، باعث شده از آب این رودخانه برای آبیاری محصولات کشاورزی استفاده شود. در این راستا کارشناسان بهداشتی اعتقاد دارند: با توجه به آلودگی آب

رودخانه، بخاراتی هم که از آن بلند می‌شود برای ساکنان و مجاوران آن تهدید کننده است. بسیاری از کارشناسان بهداشت و محیط اظهار دارند: از آنجاکه ورود فاضلاب صنعتی باگذشت زمان موجب آلودگی خاک و هوا می‌شود لذا در بلندمدت ایجاد تغییرات ژنتیکی در افراد دور از ذهن نیست.

بدلیل موارد ذکر شده در بالا و حجم کم آب و برداشت بیش از حد آن توسط کشاورزان در طی مسیر دبی رودخانه بسیار پایین است و رود امکان خود پالایشی بسیار ضعیفی دارد و پارامترهای شیمیایی، فیزیکی از حد استاندارد بسیار پایین است و این امر سبب خفگی و از بین رفتن ماهی‌ها و آبزیان این رود شده است. یکی از معیارهای سنجش کیفیت آب رودخانه‌ها سنجش BO که کمتر از ۷ باشد غیر استاندارد است؛ اولین نقطه بعد از کارخانه رب شادچین است که دلیل آن همانطور که قبلاً توضیح داده شد ورود پس‌آب کارخانه است، محل بعدی که BO به شدت پایین میاد در قسمت پل کمربندی است و آخرین نقطه در داخل شهر که دوباره این امر تکرار می‌شود و خود پالایی رود مختل می‌کند بعد از کارخانه بازیافت در نزدیکی شهرک جعفرآباد می‌باشد.

۴. **ریختن نخاله‌های ساختمانی:** که باعث کوچک شدن بستر رودخانه شده، در فصول بارندگی سبب طغیان آب رودخانه و وقوع سیلاب‌های شهری می‌شود. در محدوده مورد مطالعه ۲۰۰ نقطه مقطع عرض رود طی سال ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۸ اندازه‌گیری شدند. اندازه‌گیری‌ها نشان دهنده تغییرات کاهشی در دوره مورد بررسی هستند. بیشترین میزان کاهشی در سال ۱۳۹۸ با مقدار ۲۵ متر بوده است. شکل (۲)

شکل شماره ۲ تقسیم بندی رودخانه قره‌سو مأخذ: نگارندگان

تغییرات عرض کانال رودخانه قره‌سو: جهت بررسی معنا دارای تغییرات کانال رود در بازه‌های مورد مطالعه و دوره مورد بررسی از آزمون t جفتی استفاده شده است. نتایج بدست آمده از آزمون t جفتی نشان می‌دهد که از پنج بازه مورد مطالعه تغییرات در ۳ بازه در سطح اطمینان ۰,۰۱ به صورت معنادار بوده است. در بازه‌های ۱-۲ و ۲-۳ تفاوت عرض کانال تغییرات معناداری پیدا نکرده است. ضریب همبستگی این تغییرات هم در جدول نشان داده شده است. تفاوت عرض کانال صورت گرفته است نشان دهنده‌ی تغییرات غیر متناظر عرض کانال در دوره مورد بررسی است. جدول (۳)

جدول شماره ۳ نتایج آزمون t جفتی تغییرات عرض رودخانه قره سو شهر کرمانشاه

بازه ها	تعداد	همبستگی	sig	t	sig
۱-۱	۳۴	۰,۸۹۶	۰	۵,۱۵	۰
۲-۱	۲۹	۰,۰۱	۰,۹۶۰	۱,۷۵	۰,۱۲۷
۱-۲	۲۷	-۰,۰۱	۰,۹۶۱	-۰,۹۱۷	۰,۳۶۸
۲-۲	۲۴	۰,۶۴۸	۰,۰۰۱	۳,۸۵	۰,۰۰۱
۱-۳	۴۶	۰,۷۶۷	۰	۱۳,۱۲	۰
۲-۳	۳۰	۰,۵۰	۰,۰۰۵	-۵,۶۵	۰
۱-۴	۳۶	-۰,۲۹۵	۰,۰۸۱	-۳,۶۶	۰,۰۰۱
۲-۴	۳۸	-۰,۲۲۶	۰,۱۷۲	۶,۱۳	۰

مأخذ: محاسبات نگارنده

کاربری اراضی و تغییرات عرض کانال رود: پس از بررسی تغییرات عرض کانال رود کاربری اراضی اطراف رودخانه در ۳ گروه شامل کاربری مسکونی، کشاورزی و بایر طبقه بندی شده است؛ و تغییرات افزایشی یا کاهش‌ی کانال رود با استفاده از آزمون کای اسکور مورد آزمون قرار گرفت. نتایج آزمون کای اسکور در سطح اطمینان ۰,۰۵ نشان می‌دهد که تفاوت معناداری بین تغییرات عرض کانال و نوع کاربری اطراف رودخانه وجود دارد. بیشترین تغییرات کاهش‌ی عرض رود در کاربری‌های مسکونی موجب کنترل فرسایش کرانه ای شده و تجاوز به حریم رودخانه و اشغال بخشی از دشت سیلابی رود موجب کاهش عرض رود در دوره مورد مطالعه شده است. جهت بررسی ارتباط بین کاربری اراضی حاشیه رودخانه و تغییرات عرض کانال رود از ضرایب همبستگی فی، کرامر و ضریب توافق استفاده گردید که مقادیر آن‌ها به ترتیب ۰,۲۹۵، ۰,۲۹۵ و ۰,۲۸۳ و محاسبه گردی که در سطح معنای ۰,۰۵ مورد تایید قرار می‌گیرد. جدول (۴)

جدول شماره ۴ نوع کاربری و تغییرات عرض کانال

نوع کاربری اراضی	تغییرات افزایشی	تغییرات کاهشی	مجموع کل تغییرات
مسکونی	۴	۴۴	۴۸
کشاورزی	۴۱	۷۳	۱۱۴
بایر	۱۳	۱۲	۲۵

در مجموع اگرچه اشکال ژئومورفیک کانال در محدوده مورد مطالعه نشان دهنده حالت تعادل پایدار در شرایط فعلی هستند و شواهد کمی از بزرگ شدن کانال (پهن شدگی و عمیق شدگی) در مناطق مسکونی مشاهده می‌شود. اما بیشترین تغییرات ایجاد شده در اغلب بازه‌ها، کاهش ظرفیت کانال است که در اثر تخلیه نخاله‌های شهری و انباشت آن در محدوده دشت سیلابی رود موجب تنگ شدن عرض کانال شده است.

تجزیه و تحلیل براساس مدل SWOT:

در این قسمت سنجش و تحلیل استراتژیک محیطی (SWOT) به منظور شناسایی نقاط قوت و ضعف درونی و فرصت‌ها و تهدیدهای بیرونی موثر بر ساماندهی رودخانه قره‌سو کرمانشاه، در زمینه معیارهای پایداری محیطی انجام پذیرفت که در نهایت با تجزیه و تحلیل این عوامل ماتریس راهبردی SWOT از دل داده‌ها استخراج گردیده است.

بررسی عوامل داخلی و تشکیل ماتریس (IFE) با ضرایب و رتبه بندی:

در زمینه عوامل داخلی فرایند تعیین ضریب اهمیت و رتبه این عوامل به شرح زیر می‌باشد جدول (۵)

جدول ۵ ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (IFE) حاکم بر تحقق ساماندهی رودخانه قره سو

ردیف	عوامل اصلی داخلی	ضریب اولیه	رتبه	نمره نهایی
نقاط قوت				
S1	متوسط بودن تراکم ساختمانی	۰,۲۳۹	۳	۰,۷۱۷
S2	وجود تقاضا برای فضاهای نوین و با کیفیت	۰,۲۰۷	۴	۰,۸۲۶
S3	برخوردای از مناظر بدیع و چشم انواز	۰,۱۷۷	۴	۰,۸۲۶
S4	عبور از وسط شهر	۰,۱۳۶	۳	۰,۷۰۷
S5	تمایل ارگان‌های مسئول به خصوص شهرداری در امر ساماندهی رودخانه	۰,۱۲۲	۱	۰,۴۰۸
S6	وجود اجتماعات کوچک محلی خودجوش در میان شهروندان	۰,۱۲۰	۳	۰,۱۲۲

مجموع	۱	۰,۳۵۹
نقاط ضعف		
W1	ناتوانایی در تملک و به اختیار در آوردن بسیاری از زمین ها و مراکز سکونتی موجود در مجموعه	۰,۱۷۴
W2	هرج و مرج و اغتشاش بصری در جداره های رودخانه	۰,۱۴۸
W3	عدم کارایی و نقش در شهر	۰,۱۲۶
W4	تجاوز به حریم رودخانه	۰,۱۰۷
W5	آلودگی رودخانه بدلیل ورود فاضلاب در آن	۰,۰۹۵
W6	عدم لایروبی رودخانه	۰,۰۷۹
W7	بوی شدید فاضلاب به خصوص در پلاک های اطراف رودخانه	۰,۰۶۹
W8	کاهش حس تعلق ساکنان نسبت به رودخانه	۰,۰۶۰
W9	تمایل پایین به مشارکت در نتیجه بدبینی به مسئولین	۰,۰۵۷
W10	فقدان فضای مناسب برای بروز رفتارهای اجتماعی	۰,۰۴۷
W11	عدم توجه به مقیاس انسانی در طراحی شبکه معابر	۰,۰۳۸
W12	نامناسب بودن فضا برای عبور و مرور گروه های خاص نظیر سالمندان و معلولان	۰,۱۳۹
مجموع	۱	۳,۶

مأخذ: نگارندگان

میانگین نمره نهایی ۳,۱۵ به دست آمده از ماتریس ارزیابی عوامل خارجی بیانگر این است که فرصت هایی که فراروی طرح ساماندهی می باشند در صورت تحقق می توانند موفقیت رودخانه شهر کرمانشاه را برای رسیدن به پایداری محیطی در منطقه به وجود آورند. در کنار این فرصت ها تهدیداتی نیز قرار دارد که باید ارائه راهکارهای مناسب آن ها را کنترل نمود.

تشکیل ماتریس داخلی و خارجی:

در این پژوهش راهبردهای اصلی ساماندهی رودخانه با رویکرد پایداری محیطی بر اساس ماتریس داخلی و خارجی (IE) تعیین می شود. این ماتریس از میگیرد. این ماتریس از سهم نطقه رشد و ساخت (ایجاد) (I, II, IV) (حفظ و نگهداری) (V, VII, III) (و برداشت یارهای سازی) IX, VI, VIII. (تشکیل شده است. ماتریس داخلی و خارجی برآمده از بررسی های بندپیشین و ارزش گذاری عوامل درونی و بیرونی به شرح زیر بیان می شود. نمودار (۱)

	۴	۳ قوی	۲ متوسط	۱ ضعیف	
بالا	۳	۳,۴ رشد و ساخت I	رشد و ساخت II	حفظ و نگهداری III	نمره نهایی ماتریس ارزیابی عوامل خارجی (EFE)
متوسط	۲	رشد و ساخت IV	حفظ و نگهداری V	برداشت و کاهش VI	
پایین	۱	حفظ و نگهداری VII	برداشت و کاهش VII	برداشت و کاهش IX	

نمودار شماره ۱ نمره نهایی ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (IFE) مأخذ: نگارندگان

با توجه به نمودار بالا موقعیت رودخانه شهر کرمانشاه در خانه I با مختصات $4/3$ و $3/1$ قرار می‌گیرد و راهبردهای استخراجی برای ساماندهی رودخانه قره‌سو کرمانشاه از نوع رشد و ساخت هستند. بنابراین راهبرد اصلی برای موفقیت پژوهش از نوع تهاجمی می‌باشند. (بهره‌گیری از نقاط قوت برای دستیابی به فرصت‌های پیش رو) و در وهله دوم راهبردهای تدافعی برای کاهش و برطرف کردن نقاط ضعف و تهدیدهای موجود تا بتوان عوامل منفی سیستم را کنترل نمود.

نتیجه‌گیری:

هسته اولیه‌ی شهر کرمانشاه با فاصله خیلی زیاد از رودخانه شکل گرفته است و در چند دهه اخیر به علت گسترش فیزیکی بدون برنامه شهر به سمت رودخانه و دخالت انسان در قالب ساخت و ساز و تخلیه زائدات در بستر رودخانه؛ برداشت از بستر رودخانه و تخریب پوشش بستر باعث شده در دهه اخیر آثار تخریبی رودخانه قره‌سو آشکار شود. در این تحقیق ویژگی‌های رودخانه قره‌سو با استفاده از ارزیابی سریع ژئومورفیک مورد بررسی قرار گرفت. بررسی عرض کانال رود در طی یک دوره ۳۰ ساله نشان می‌دهد تغییرات کاهشی و افزایشی معناداری در بازه‌ها بوده است. این تغییرات با کاربری اراضی اطراف رودخانه هم ارتباط معناداری داشته‌اند. بدیهی است دخل و تصرف در فضاهای اطراف رودخانه بدون توجه به خصوصیات و رفتارشناسی گونه‌های مختلف آن امری غیرحرفه‌ای به شمار می‌آید. مسیر رودخانه قره‌سو

درون‌شهری و به دلیل خطی بودن به صورت بلقوه می‌تواند به عنوان یک محور پایدار شهری مورد استفاده قرار گیرد. رودخانه‌های درون‌شهری همان‌گونه که به شکل بالقوه می‌توانند سودمند و مؤثر باشند، ممکن است بر اثر اهمال و بی‌توجهی تبدیل به محورهایی سیال برای انتقال آلودگی‌های زیست محیطی از منطقه‌ای به منطقه دیگر شهر گردند. لذا راهبردهای زیست محیطی یکی از مهمترین اولویت‌ها و معیارهای تأثیرگذار در طراحی حاشیه رودخانه‌های درون‌شهری است. از سوی دیگر، زیباسازی و ایجاد فرصت‌های بصری طراحی شهری آبکنار با رویکرد توسعه در طراحی حاشیه رودخانه همان قدر دارای ارزش و اولویت است که کنترل سیلاب و تعیین کاربری‌های زمین. در حقیقت در طراحی حاشیه رودخانه‌های درون‌شهری، همه اهداف در ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر قرار دارند و هیچ یک بر دیگری دارای تقدم یا تأخر نیست. در این الگو، هر یک از عوامل طرح، سبب ارتقاء کیفیت دیگری می‌گردند. با تأکید ویژه بر شهر کرمانشاه می‌توان بیان داشت مهمترین راهبرد برای ایجاد طراحی حاشیه رودخانه پایدار در این منطقه عبارت است از: تلاش برای ایجاد محیطی اجتماعی و امن با تأکید خاص نسبت به مسائل زیست محیطی و بوم‌شناختی. به همین منظور، بر اساس آن چه بیان گشت، معیارهای اصلی طراحی مبتنی بر قابلیت‌های محلی تعریف می‌گردد. لازم به ذکر است در سایر زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، تفریحی، تاریخی و زیست محیطی نیز روال بر همین قرار است و این بدان معنا است که کلیه راهبردها و معیارهای طراحی و برنامه‌ریزی حاشیه رودخانه در راستای بومیگرایی و توجه به خواسته‌های مردم ساکن در منطقه و در یک کلام استفاده-کنندگان از طرح به کار گرفته شده است. تمامی گزینه‌ها، جداول، نقشه‌های متنوع موضوعی و سایر مستندات ارائه‌شده در راستای همین ایده تهیه گردیده و می‌تواند با اندکی تغییر در موارد مشابه اقلیمی، اقتصادی، زیست محیطی، اجتماعی و فرهنگی در حوزه‌های جغرافیایی دیگر نیز مورد بهره‌برداری قرار گیرد پژوهش‌های آتی می‌توانند به بررسی نحوه باززنده‌سازی فضاهای شهری در حوزه مسیل‌ها و رودخانه‌های شهری با رویکرد توسعه پایدار و یا طراحی منظر در محورهای طبیعی معطوف به شهر(لبه رودخانه، کوه، ساحل) با رویکرد توسعه پایدار و همچنین طراحی شهری در حاشیه رودخانه‌ها با هویت‌مندی فرهنگی و گردشگری در راستای پایداری زیست محیطی در جهت تبیین اصول و معیارهای احیای فضاهای شهری گمشده (حاشیه رودخانه‌های شهری) بپردازند.

منابع و مآخذ:

۱. اسماعیلی، ر، لرستانی، ق، ۱۳۹۴، ارزیابی اثرات شهرنشینی بر ویژگی‌های ژئومورفیک رودخانه‌ها، مطالعه موردی شهر نور، استان مازندران، فصلنامه پژوهش‌های دانش زمین، (۶) ۲۴، ۷۸-۹۳.
۲. حیاتی، ح، فردین، ف، ۱۳۹۴، ارزیابی متقابل رودخانه و شهر در شکل‌گیری منظر پایدار شهری، اولین همایش ملی توسعه پایدار شهری، تهران. ۶۷-۵۱
۳. ساشورپور، امهدی، ۱۳۹۴، طراحی شهری آبکنار با رویکرد توسعه پایدار (مطالعه موردی: رودخانه مهاباد)، فصلنامه پژوهش‌های منظرشهر، (۲) ۴: ۲۲-۷۷
۴. سازمان آب منطقه‌ای غرب، مرکز تحقیقات آب، ۱۳۹۹، مدیریت منابع و شبکه آب‌های سطحی.
۵. سازمان محیط زیست استان کرمانشاه، ۱۳۹۹
۶. شکبیا مقدم، م، ۱۳۸۴، مدیریت سازمان‌های محلی و شهرداری‌ها برای دانشجویان رشته مدیریت دولتی، چاپ دوم، انتشارات میر، تهران. ۳۰۰
۷. علی خانی زاده، م، محمدی دوست، س، ۱۳۹۵، ارزیابی کاربری اراضی شهری زرقان با رویکرد کیفیت محیط، ۴۳(۱۱): ۲۱-۴۶
۸. فکوهی، ن، ۱۳۸۶، دایاسپوری علمی ایرانی و نقش آن در بومی‌سازی علوم اجتماعی در ایران، همایش علم بومی و علم جهانی امکان یا امتناع، مطالعات اجتماعی ایران، (۳) ۱۱: ۸۹-۷۱
۹. قنبرزاده، بهینافر، ا، ثروتی، م، موسوی، م، ۱۳۹۴، نقش متغیرهای ژئومورفیکی رودخانه ای در مخاطرات سیلاب شهرهای کوهستانی (مطالعه موردی: شهر طرقله، استان خراسان رضوی)، فصل نامه آمایش محیط ۳۱ (۸): ۷۷-۹۸
۱۰. کامیابی، س، ۱۳۹۷، نقش رودخانه ماسوله در توسعه و برنامه‌ریزی شهر ماکلوان، فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، (۳) ۸: ۱۲۹-۱۱۵.
۱۱. کشورپرست، س، پارسایی، ج، ۱۳۹۴، ساماندهی رودخانه‌های شهری با رویکرد توسعه پایدار محیطی (مطالعه موردی: شهر محمودآباد)، کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در علوم کشاورزی و محیط زیست، ۲۴ آذر ماه ۱۳۹۴، کوالا لامپور - مالزی.
<https://civilica.com/doc/436007>
۱۲. مشکینی، ا، تیموری، ا، ۱۳۹۵، سنجش گستردگی شهری و تأثیر آن بر تغییرات کاربری اراضی با استفاده از RS و GIS، نمونه موردی: شهر کرج طی دوره ۱۳۹۱-۱۳۶۳، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر (۱۷): ۳۸۷-۳۷۵.

۱۳. مدرسی حسینی، س، مداحی، ر، جمالی، ع، مهدوی نجف آبادی، ر، ۱۳۹۷، ارزیابی گسترش کمی شهر و مدل سازی توسعه فیزیکی در نوار ساحلی شهر بندرعباس فصلنامه آمایش محیط، ۴۹(۱۳): ۴۵-۵۶
۱۴. مطهری، م، ۱۳۸۴، ساماندهی جداره شرقی رودخانه چالوس (با رویکرد مجموعه اوقات فراغت)، پایاننامه کارشناسی ارشد، با راهنمایی دکتر سید رحمان اقبالی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، دانشکده معماری، ۲۵۰.

تحلیل آینده‌نگری تغییرات کاربری اراضی شهری با استفاده از آنالیز تصاویر ماهواره ای (نمونه موردی: شهر تبریز)

حمید نورش (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران)
کریم حسین زاده دلیر* (استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران)
علی آذر (دانشیار گروه معماری و شهرسازی، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، مراغه، ایران)

چکیده

تغییر کاربری زمین می‌تواند الگوی استفاده انسان از زمین در یک منطقه را منعکس کند و نقش مهمی در حفاظت از آب و خاک فضایی ایفا کند. مطالعه در مورد تغییر الگوهای کاربری زمین در جهان برای مقابله با تغییرات آب و هوایی جهانی و توسعه پایدار اهمیت زیادی دارد. بنابراین امروزه شناخت روند تغییرات کاربری اراضی و عوامل تأثیرگذار بر آن از مباحث بسیار مهم و مطرح در مطالعات شهری به شمار می‌رود. مناطق پیرامون شهرها تحت تأثیر و نفوذ رشد شهری قرار می‌گیرند. این نفوذ سبب تغییر در نقش و کارکردها و همچنین فرم این مجتمع‌های زیستی می‌گردد. شهر تبریز به عنوان یکی از کلانشهرهای مهم کشور، در طی سالیان اخیر، تغییرات بسیاری را از لحاظ تغییر کاربری زمین، به خود دیده است و به واسطه توسعه شهر، زمین‌های اطراف (باغات و اراضی کشاورزی) توسط پیشروی کاربری‌های شهری، تغییر کاربری یافته‌اند. هدف تحقیق حاضر، به تحلیل آینده‌نگری تغییرات کاربری اراضی شهر تبریز در طی سال‌های ۲۰۱۶-۱۹۸۶ پرداخته است. روش تحقیق پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی است و روش جمع‌آوری اطلاعات، اسنادی و میدانی است. این پژوهش با بهره‌گیری از تصاویر ماهواره لندست و نرم افزار ENVI 4.8 به همراه سیستم اطلاعات جغرافیایی Arc GIS 10.2 به بررسی تغییرات کاربری اراضی شهری تبریز طی یک دوره ۳۰ ساله از ۱۹۸۶ تا ۲۰۱۶ می‌پردازد تا فرایند تغییرات صورت گرفته در کاربری اراضی این شهر را طی دوره مذکور بیان نماید. نتایج به‌دست آمده، نشان می‌دهد که شهر تبریز جهت توسعه خود، اکثراً فضای سبز و اراضی کشاورزی را به زیر سلطه خود برده است و از سهم این کاربری با گذشت زمان، کم شده است.

واژه‌های کلیدی: آینده‌نگری، تغییرات کاربری اراضی، تصاویر ماهواره‌ای، توسعه شهری، شهر تبریز.

مقدمه

از اوایل قرن بیستم، شهرنشینی یک پدیده جهانی بوده است که شخصیت شهرها را در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه تغییر داده است (ایروین و همکاران^۱، ۲۰۰۹). شهرها با عوامل جاذبه ای که دارند باعث شده اند که تعداد زیادی از مردم در مناطق روستایی بسوی شهرها مهاجرت کنند، این کار منجر به رشد سریع شهرنشینی شده و همچنین باعث از دست دادن زمین های قابل کشت در روستا و اطراف شهرها می شود، که در اثر گسترش شهرنشینی بی رویه و استفاده نادرست از اراضی بوجود می آید. (کیان و وو^۲، ۲۰۱۹).

نظریه های مختلفی برای درک الگوها، نیروهای محرک و مکانیزم های رشد شهری استفاده شده اند که با نظریه اکولوژیکی، جغرافیای اقتصادی کلاسیک، نظریه رفتاری و جغرافیای اقتصادی جدید آغاز می شوند. (نگ و سرینیواسان^۳، ۲۰۱۶) سنجش از دور و در دسترس بودن تصاویر ماهواره ای، اطلاعات ارزشمندی را برای تجزیه و تحلیل شهری فراهم کرده است. محققان تلاش کرده اند تا الگوهای رشد شهری در دنیا را با استفاده از چنین روش هایی برای پرداختن به مدیریت و سیاست شهری پیش بینی کنند. (فراگیاس و ستو^۴، ۲۰۰۹) تحقیقات نشان داده اند که رشد شهری در نقاط مختلف جهان فرایندی پیچیده و چند وجهی است که شامل مهاجرت جمعیت، پیکربندی مجدد اجتماعی- اقتصادی و همچنین نهادها می شود. نقش نزدیکی به زیرساخت ها و تجمع مشاغل مانند منطقه کسب و کار مرکزی نیز به عنوان دلیل اصلی گسترش شهری در نظر گرفته می شود. (لامبین و همکاران^۵، ۲۰۰۱). همه این موارد دست در دست هم داده اند تا تغییرات کاربری زمین شدت بیشتری بگیرد. تغییر کاربری زمین (LUC) یک موضوع تحقیقاتی مهم و سنتی در هر دو مقیاس محلی و جهانی بوده است. به طور گسترده اذعان شده است که تغییر کاربری اراضی دلیل اصلی تخریب محیط زیست و تخریب زیستگاه است. فعالیت های انسانی اغلب سرعت تغییر کاربری را به ویژه در مناطق فعال اقتصادی شتاب می بخشد. تغییر کاربری زمین بر محیط اکولوژیکی جهانی و توسعه پایدار انسانی تاثیر می گذارد. (لی و لیو^۶، ۲۰۱۷) از این رو توجه بسیاری از محققان در سراسر جهان به آن معطوف شده است. مطالعات عمیق تغییر کاربری اراضی (LUC) در مقیاس های مختلف انجام شده است و نتایج ارزشمندی را به دست آورده است (تکسیرا و همکاران^۷، ۲۰۱۴) این نتایج عمدتاً شامل یافته های

---

¹ Irwin etal

² Qian and Wu

³ Deng and Srinivasan

⁴ Fragkias and Seto

⁵ Lambin etal

⁶ Li and Liu

⁷ Teixeira etal

مربوط به تغییرات فضایی و زمانی در کاربری اراضی (سلیتر و همکاران^۱، ۲۰۱۸)، رابطه بین تغییر کاربری اراضی و نیروهای محرک آن (چانگ و همکاران^۲، ۲۰۱۸) شبیه‌سازی تغییر کاربری اراضی (شیر پکه و همکاران^۳، ۲۰۱۷)، و تاثیر تغییر کاربری اراضی می‌باشند (نات و همکاران^۴، ۲۰۲۰). در طول ۳۰ سال گذشته، جهان شهرنشینی سریعی را تجربه کرده‌است. با مهاجرت به شهرهای مرکزی، فعالیت‌های انسانی نه تنها انواع اصلی پوشش زمین را در شهرهای مرکزی تغییر داده‌اند، بلکه فرآیند تغییر کاربری زمین را عمیقا تحت‌تاثیر قرار داده‌اند استفاده پایدار از زمین یک انتخاب اجتناب‌ناپذیر برای توسعه منطقه است چرا که منابع زمین همچنان کاهش می‌یابند. برای مدیریت بهتر و استفاده موثر از منابع زمین، نظارت بر تغییر کاربری زمین و نیروهای محرک آن در این مناطق بسیار مهم است. (نولپون^۵، ۲۰۱۶)

بهره‌برداری موثر از منابع زمین یک رویکرد مهم برای استفاده پایدار از زمین است. (شارما و همکاران^۶، ۲۰۱۸) استفاده پایدار از زمین به این معنی است که توسعه، بهره‌برداری، حفاظت و مدیریت منابع زمین با هدف هماهنگ کردن رابطه بین مردم و زمین و بین مردم و منابع محیط‌زیست برای پاسخگویی به نیازهای مردم معاصر و بقای نسل‌های آینده و توسعه از طریق یک سری مدیریت استفاده منطقی از زمین در دوره خاص و شرایط جغرافیایی است. محتوای اصلی استفاده پایدار از زمین هماهنگی و عدالت است. (بصیری و زینالی عظیم^۷، ۲۰۱۷) استفاده پایدار از زمین نیاز به درک ویژگی‌های کمی و فضایی استفاده منطقه‌ای از زمین دارد. (علوامی و همکاران^۸، ۲۰۲۰) تا نیروهای محرک اصلی تغییر استفاده منطقه‌ای از زمین را مطالعه کند. اهمیت اکولوژیکی استفاده از زمین را ارزیابی کند. (عمر، همکاران^۹، ۲۰۱۷) ساختار استفاده از زمین را بازسازی کند. (اوور اوتو و همکاران^{۱۰}، ۲۰۱۷) و مکانیزم پویای تغییر استفاده از زمین را کشف کند. (لارک و همکاران^{۱۱}، ۲۰۱۷) بنابراین، درک جامعی از وضعیت و ویژگی‌های کاربری اراضی منطقه‌ای می‌تواند راهنمایی علمی برای ادارات مدیریت کاربری اراضی منطقه‌ای برای تدوین سیاست‌های کاربری اراضی پایدار فراهم کند. (پوکرل و همکاران^{۱۲}، ۲۰۱۷)

¹ Sleeter et al

² Chang et al

³ Schirpke et al

⁴ Nath

⁵ Nulpponen

⁶ Sharma et al

⁷ Basiri and Zeynali Azim

⁸ Alawamy et al

⁹ Omar et al

¹⁰ Owar Othow, et al

¹¹ Lark et al

¹² Pokhrel et al

تصاویر ماهواره‌ای و سیستم اطلاعات جغرافیایی از جمله ابزارهای قدرتمندی هستند که جغرافیدانان و برنامه‌ریزان شهری را در انجام تحقیقاتشان یاری می‌دهند. کاربرد تصاویر ماهواره‌ای در شناسایی وضع موجود مناطق جغرافیایی و چشم اندازهای ساخته دست انسان و بهره‌گیری از امکانات لازم بر کسی پوشیده نیست. مناطق داخل شهر را از نظر نقش به بخش‌های مسکونی، صنعتی، خدماتی، فضای سبز و نظایر آن تقسیم می‌کنند. تمامی این عارضه‌های شهری و به عبارتی عارضه‌های مربوط به انسان با استفاده از معیارهای مخصوص خود در روی تصاویر ماهواره‌ای شناسایی می‌شوند و اطلاعات بسیار زیادی درباره موقعیت و اندازه هر کدام از پدیده‌های شهری استخراج می‌گردد که به امر برنامه‌ریزی شهری کمک شایانی می‌نماید. رشد سریع شهر تبریز در دهه‌های اخیر با الگوی توسعه موجود، آسیب‌های اجتماعی-اقتصادی و به ویژه پیامدهای نامطلوب زیست محیطی، مانند تغییر کاربری زمین‌های کشاورزی، آلودگی هوا، آب، خاک، تأثیرات منفی بر فضای سبز شهری و غیره را به بار آورده است. بر این اساس، یافت الگویی مناسب در جهت رشد و توسعه کالبدی شهر اهمیت ویژه‌ای یافته است و باید در برنامه‌ریزی‌ها مورد توجه قرار گیرد. مجموعه عوامل فوق باعث شدند تا تحقیق حاضر با هدف آشکارسازی تغییرات کاربری اراضی از سال (۱۹۸۶) تا (۲۰۱۶) با تحلیل عوامل مؤثر در این تغییرات در محدوده شهر تبریز انجام شود. در این زمینه تحقیقاتی هم در داخل و خارج از کشور انجام شده که در ادامه به تعدادی از تحقیقات بروز و جدید اشاره می‌شود.

پیشینه تحقیق

شریفی و همکاران (۱۳۹۲) در تحقیقی به آشکارسازی تغییرات کاربری/پوشش اراضی با پردازش شی‌گرایی تصاویر ماهواره‌ای در شهرستان تبریز پرداختند و نتایج حاصله نشان می‌دهد که میزان تغییرات طی دوره‌های زمانی ۲۰۱۰-۱۹۸۹، ۲۰۱۰-۲۰۰۷، ۲۰۰۷-۲۰۰۱، ۲۰۰۱-۱۹۸۹، به ترتیب ۸۰/۶۰، ۳۰/۶۶، ۸۰/۵۶، ۴۰/۵۶ درصد می‌باشد، به طوری که کاربری پوشش گیاهی و سطوح آبی بیشترین میزان کاهش را داشته است. در این میان بیشترین تبدیل کاربری، در اراضی ساخته شده اتفاق افتاده است.

اکبری و همکاران (۲۰۱۶) در پایش تغییرات کاربری اراضی با استفاده از روش‌های مختلف تئوری آموزش آماری منطقه نیشابور، طبق بررسی‌ها، افزایش سطح زیر کشت اراضی بایر و شور، گسترش باغات منطقه تحت تأثیر احداث سدهای بالادست و افزایش محدوده شهری در طی ۲۷ سال دوره تحقیق از مهمترین تغییرات رخ داده در منطقه است.

امیرانتخابی و همکاران (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان آشکارسازی تغییرات کاربری اراضی و عوامل مؤثر بر آن با استفاده از شبکه عصبی مصنوعی در تالش، به این نتیجه می‌رسند که

کاربری های اراضی جنگلی و کشاورزی در بازه زمانی ۱۴ سال در شهرستان تالش روند کاهشی داشته و برعکس کاربری های انسان ساخت در حال افزایش است. به دلیل افزایش روبه رشد جمعیت در شهرستان مورد مطالعه و نیز نیاز انسان به فضای بیشتر برای سکونت، منجر به توسعه فیزیکی شهر در جهات پیرامونی خود گردیده است که این عامل موجب بهره برداری از اراضی کشاورزی و جنگلی شده است. بنابراین برای حفظ عرصه های طبیعی، تثبیت و قانونی کردن کاربری اراضی در دستور کار متخصصان و مسئولان کشور قرار گیرد.

خوش لهجه و همکاران (۱۳۹۸) مروری بر روشها و مدل‌های مورد استفاده در شناسایی تغییرات کاربری اراضی با تکیه بر سنجش از دور و GIS (با تاکید بر مطالعات صورت گرفته در کشور ایران)، بیان می‌کنند در دهه‌های اخیر با رشد جمعیت، توسعه صنعت، افزایش شهرنشینی، کاهش منابع طبیعی و گسترش حاشیه‌نشینی، مشکلات زیادی در مدیریت و برنامه‌ریزی شهری و منابع طبیعی پدید آمده است. از طرف دیگر با پیشرفت روزافزون علم و فناوری، بشر به راهکارهای جدیدی برای مقابله با مشکلات دست یافته است. کاربری اراضی به صورت کلی به مفهوم کاربرد زمین در شرایط کنونی است که با گذشت زمان این کاربریها دستخوش تغییر می‌شوند. در این راستا استفاده از تصاویر ماهواره‌ای که ابزار پیشرفته و مناسبی برای پایش تغییرات محیط پیرامون می‌باشند، می‌تواند در بررسی این تغییرات کمک کند.

شفیعی ثابت و همکاران (۱۳۹۸)، در مطالعه آشکارسازی و پیش‌بینی تغییرات کاربری اراضی با استفاده از مدل CA-Markov، محور کلانشهر تهران دماوند، به این نتیجه دست می‌یابند که مدل‌های مارکوف اطلاعات مفیدی در اختیار ما قرار می‌دهد که می‌تواند برای برنامه ریزی کاربری اراضی در آینده مفید واقع شود.

تندوپنیو^۱ و همکاران، (۲۰۱۶)، در بررسی تغییر در الگوهای کاربری زمین و تغییر پوشش اراضی و رشد جمعیت انسانی در حوضه آبریز دریاچه چپورو، زیمبابوه، نشان می‌دهند که الگوی تغییر کاربری زمین و تغییر پوشش اراضی یک منطقه نتیجه عواملی طبیعی و اقتصادی-اجتماعی و استفاده از آنها توسط انسان در زمان و مکان است. همچنین مشخص شد که تغییر الگوی پوشش زمین در حوضه آبریز دریاچه چپورو، زیمبابوه، به پویایی جمعیت انسانی آن مربوط است.

نات^۲ و همکاران (۲۰۱۸) در بررسی تغییرات کاربری زمین و پوشش زمین، و ارزیابی خطر محیط زیست شهر دوجیانگیان (چین) با استفاده از سنجش از دور و تکنیک های GIS، نتایج داده های تغییر کاربری زمین و پوشش زمین نشان می‌دهد که مناطق ساخته شده، کشاورزی

¹ Tendaupenyu

² Nath

و پوشش جنگلی گروه‌های اصلی هستند که توسط فعالیت‌های طبیعی و انسانی تغییر کرده است.

وانگ^۱ و همکاران (۲۰۱۸) در مطالعه یک رویکرد تقسیم بندی خود سازگار مقیاس و انتقال دانش برای به روزرسانی خودکار پایگاه داده های تغییر کاربری / پوشش زمین با استفاده از تصاویر با وضوح بالا، نشان می دهند که به روزرسانی خودکار پایگاه داده های تغییر کاربری زمین و پوشش زمین با استفاده از تصاویر با وضوح بالا (HSRI) برای نظارت بر محیط زیست و سیاست گذاری برای آن بسیار مهم است، به ویژه برای مناطق ساحلی که زمین و ساحل را به هم متصل می کنند و تمایل به تغییر مکرر دارند.

هو^۲ و همکاران (۲۰۱۹)، در ارزیابی تغییر کاربری زمین و پوشش زمین در گوانگشی، چین، با استفاده از ماتریس انتقال کاربری زمین و مدل مارکوف به این نتیجه می رسند که تغییر کاربری زمین و پوشش زمین به یک موضوع اصلی تبدیل شده است که باید فوراً در مطالعه تغییر محیط زیست جهانی مورد توجه قرار گیرد.

اسپریس^۳ و همکاران (۲۰۲۰)، در مطالعه ای با عنوان نقشه برداری تغییر پوشش زمین و کاربری زمین در حوضه مکنونگ پایین از سال ۱۹۹۷ تا ۲۰۱۰، با استفاده از سیستم سنجش از دور GIS به این نتیجه رسیده اند که از سال ۱۹۹۷ تا ۲۰۱۰ کشاورزی رونق داشته اما رفته رفته بعضی مناطق کشاورزی تبدیل به مزارع صنعتی شدن و همچنین مناطق جنگلی نیز تغییر کاربری داده و به مکانها و ساختمانهای مختلف تبدیل شدند.

در نهایت این تحقیق نسبت به تحقیقات گذشته این مزیت را دارد که با استفاده از سیستم اطلاعاتی جهات توسعه مناسب برای توسعه کالبدی شهر تبریز و همچنین حفظ اراضی کشاورزی و باغات بطور دقیق بیان و مشخص شده است.

روش تحقیق

روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی می باشد. در این تحقیق ابتدا با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی اطلاعات مورد نظر جمع‌آوری شده سپس برای تجزیه و تحلیل این اطلاعات از روش‌های کمی و کیفی استفاده شده است. در مطالعه حاضر، با تقسیم‌بندی چشم‌اندازها به واحدهای پوشش اراضی (اراضی شهری، اراضی کشاورزی، اراضی بایر، راه‌ها و رودخانه‌ها) نقشه پوشش اراضی تولید شده که در بسیاری از مسائل به عنوان نقش

¹ Wang

² Hu

³ Spruce

مبنا مورد استفاده قرار گرفته است. جهت بررسی روند توسعه کالبدی، از روش توصیفی و تحلیلی و برای بررسی تغییرات توسعه کالبدی در طول زمان، از سامانه‌های مکانی و ماهواره‌ای استفاده می‌شود. در حال حاضر تکنولوژی سنجش از دور بهترین وسیله برای پایش تغییرات محیطی و استخراج کاربری‌های اراضی بوده که بیشترین سرعت و دقت را دارد. یکی از مهمترین فواید استفاده از داده‌های ماهواره‌ای در مطالعات پدیده‌های طبیعی و شناخت کره زمین و معضلات آن صرفه جویی در وقت و افزایش دقت است. این پژوهش با بهره‌گیری از تصاویر ماهواره لندست و نرم افزار ENVI به همراه سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS به بررسی تغییرات کاربری اراضی شهری تبریز طی یک دوره ۳۰ ساله از ۱۹۸۶ تا ۲۰۱۶ می‌پردازد تا فرایند تغییرات صورت گرفته در کاربری اراضی این شهر را طی دوره مذکور بیان نماید.

جدول شماره ۱: کلاس‌های طبقه‌بندی شده

شاخص‌ها	زیر شاخص‌ها
اراضی ساخته شده	شامل: کاربری‌ها و تأسیسات انسان‌ساخت (مسکونی، ورزشی، صنعتی و ...) به جز فضای سبز
باغات و فضای سبز	شامل: مجتمع‌های درختی در وضعیت‌های مختلف آیش و یا کشت است.
اراضی بایر	شامل: اراضی که هیچ نوع گیاهی در آن دیده نمی‌شود و یا از حالت مثمر و فعال بودن خارج شده است.
راه‌ها و رودخانه‌ها	شامل عوارض خطی مانند جاده‌ها، رودها

مأخذ: نگارندگان

– شیوه تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش

در فرآیند تحقیق، پس از گردآوری داده‌ها، گام بعدی شامل تجزیه و تحلیل داده‌ها است. تجزیه و تحلیل، به طور کلی بر دو قسم است: تجزیه و تحلیل کمی و تجزیه و تحلیل کیفی. برخی تجزیه و تحلیل کمی را به تحلیل توصیفی و تحلیل تبیینی (علّی) طبقه‌بندی کرده‌اند. در سطح تحلیل کمی توصیفی چگونگی توزیع داده‌های تجربی هر یک از متغیرهای مستقل و وابسته از طریق شاخص‌های آماری مناسب بیان می‌شود. تحلیل توصیفی با تحقیق توصیفی و تحلیل تبیینی با تحقیق تبیینی سازگار است. ابزار تحلیل کمی، تکنیک‌های آماری است. تحلیل کمی بی‌نیاز از تحلیل کیفی نیست. محقق به منظور تکمیل تحلیل نیازمند آن است که تحلیل کمی را با تحلیل کیفی همراه سازد. تحلیل کیفی بار معنایی یافته‌های کمی را روشن‌تر می‌نماید. در این پژوهش جهت تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از مراحل زیر استفاده شده است:

۱- طبقه بندی اطلاعات

برای آماده نمودن اطلاعات برای تجزیه و تحلیل می باید آنها را طبقه بندی نمود. این کار برای تحقیقات کمی با مشکل کمتری مواجه است زیرا در هنگام طراحی روش گردآوری اطلاعات معمولاً سوالات به گونه ای تنظیم می شود که طبقه بندی داده ها نیز در داخل آن در نظر گرفته می شود. به هر روی قبل از تجزیه و تحلیل اطلاعات باید کار دسته بندی، گروه بندی یا طبقه بندی آنها انجام شود. در این بخش در ابتدا اقدام به استخراج شاخص های تاثیر گذار نموده و سپس اطلاعات مذکور طبقه بندی گردیده است.

۲- پردازش داده ها

داده های جمع آوری شده می تواند به صورت دستی یا به رایانه ای تجزیه و تحلیل شوند. چنانچه حجم اطلاعات از حد معینی بیشتر باشد امکان تجزیه و تحلیل دستی وجود نخواهد داشت. امروزه تقریباً در همه موارد این امر با استفاده از رایانه و برنامه های مختلف تجزیه و تحلیل انجام می پذیرد. روش های مورد استفاده برای تجزیه و تحلیل داده ها هر پژوهش به طور کلی متفاوت می باشد. اصلی ترین نرم افزار آماری مورد استفاده در این پژوهش ENVI 4.8 و نرم افزار GIS می باشد که از این نرم افزارها برای پردازش داده ها در این پژوهش استفاده شده است.

- در گام نخست اقدام به تهیه و دانلود تصاویر ماهواره ای مورد نیاز از سایت معتبر دانلود تصاویر ماهواره ای USGS اقدام گردیده است.

- به منظور شناسایی عرصه تحقیق با تأکید ویژه بر کاربری اراضی و هم چنین بررسی شاخصهای تحقیق در محدوده مطالعاتی، از طریق استفاده از اسناد و مدارک موجود، نقشه های GIS منطقه شهری نیز برداشت های میدانی و مشاهده صورت گرفت.

- پس از بررسی شاخصها و انجام تصحیحات اتمسفری تصاویر ماهواره ای مورد استفاده و طبقه بندی های لازم لایه های اطلاعاتی شاخص های مکان پایه در محیط GIS تهیه گردید.
- سپس برای بررسی وضعیت تغییرات کاربری اراضی هدف؛ چگونگی تغییرات در گذر بازه زمانی هدف پژوهش مورد بحث قرار گرفت.

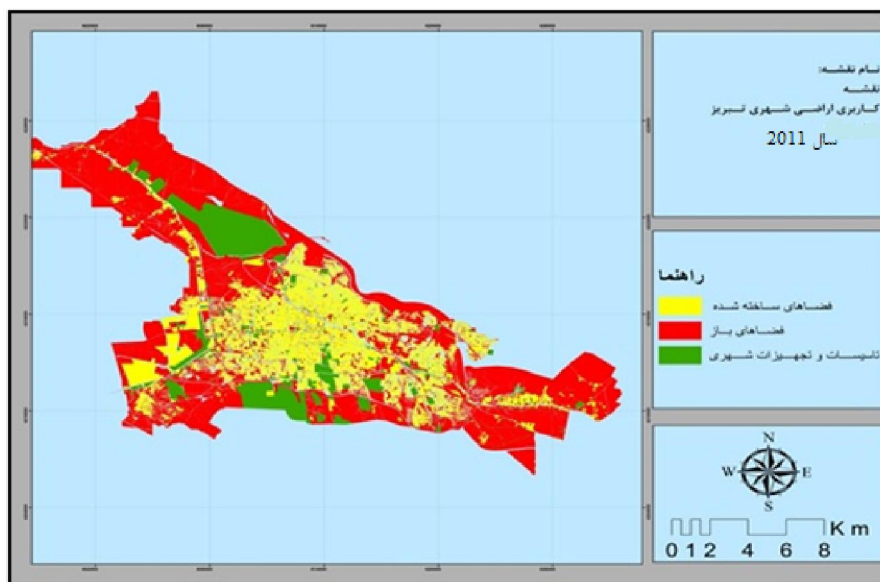
پس از اینکه داده توسط ماهواره بر اساس کنش امواج الکترومغناطیسی با پدیده های مورد نظر ثبت گردید، به ایستگاه زمینی منتقل شده و فرایند پردازش داده ها آغاز می گردد. اولین مرحله پردازش داده ها مرحله پیش پردازش است که در آن خطاها، نویزها و اعوجاج های موجود در تصاویر شناسایی و تصحیح می شوند. سپس داده های تصحیح شده در مرحله پردازش مورد استفاده قرار می گیرد. در این مرحله با استفاده از داده های پردازش شده، اطلاعات استخراج می گردد. در نهایت در مرحله پس پردازش نیز فرایند اعتبارسنجی اطلاعات

و نتیجه‌گیری انجام می‌شود. پیش‌پردازش تصاویر ماهواره‌ای شامل چگونگی شناسایی خطا و تصحیح آن در انواع تصاویر ماهواره‌ای اپتیکال از فرایند تصحیح هندسی و رادیومتریک همراه تئوری و اصول علمی آن است. روش تصحیح اتمسفری به کارگیری شده در این پژوهش روش Dark Subtraction برای ماهواره لندست ۸ می‌باشد. تصاویر ماهواره‌ای مورد استفاده شامل تصاویر ماهواره‌ای TM سال (۱۹۸۶) و (۲۰۰۶) و (۲۰۱۶) از محدوده شهر تبریز می‌باشد.

محدوده مورد مطالعه

تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی است، در ۴۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی و ۳۸ درجه و دو دقیقه عرض شمالی از نصف النهار گرینویچ واقع شده است. ارتفاع آن از سطح دریا ۱۳۴۰ متر می‌باشد. با وسعتی حدود ۱۱۸۰۰ کیلومتر در قلمرو میانی خطه آذربایجان و در قسمت شرقی شمال دریاچه ارومیه و ۶۱۹ کیلومتری غرب تهران قرار دارد. این شهر در ۱۵۰ کیلومتری جنوب جلفا، مرز ایران و جمهوری آذربایجان قرار گرفته است. (فرامرزی و زینالی عظیم، ۱۳۹۷) جمعیت تبریز بیش از یک و نیم میلیون نفر می‌باشد. شهر تبریز از سمت جنوب به رشته کوه منفرد همیشه پر برف سه‌هند و از شمال شرقی به کوه سرخ فام عون علی (عینالی) محدود می‌شود. رودخانه آجی‌چای (تلخه رود) از قسمت شمال و شمال غرب تبریز می‌گذرد و بعد از طی مسافتی قابل توجه در دشت تبریز به دریاچه ارومیه می‌ریزد. (بصیری و زینالی عظیم، ۱۳۹۸).

نقشه ۱: نقشه طبقه بندی شده کاربری اراضی شهر تبریز، مأخذ: نگارندگان

بحث و بررسی یافته‌ها

با بهره‌گیری از نقشه‌های موجود و از راه بازدید میدانی و تفسیر دیداری و اسناد موجود، کاربری‌ها در مرحله پیش از طبقه‌بندی و بعد از طبقه‌بندی برداشت شد. در این مرحله، ابتدا عملیات Stack بر روی تمامی باندهای تصاویر به جز باندهای حرارتی انجام شد و سپس با در نظر گرفتن تفکیک‌پذیری باندها، باندهای مناسب (۲، ۳، ۴ برای سال‌های ۱۹۸۶ و ۲۰۰۶ و باندهای ۷، ۳، ۵ برای سال ۲۰۱۶) برای طبقه‌بندی منظور شد.

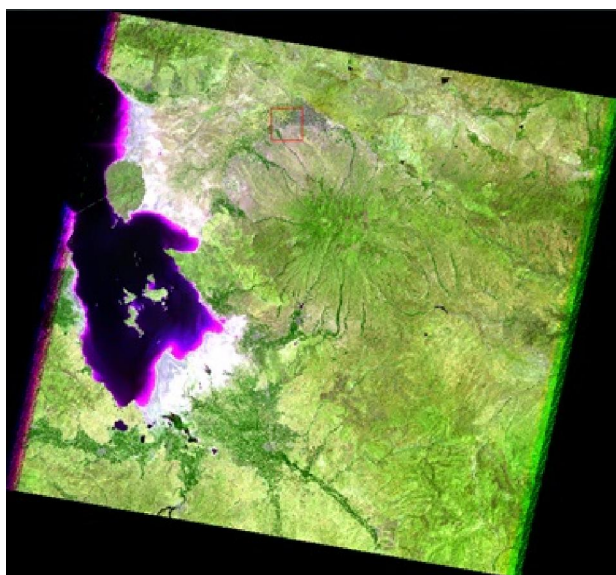
– **پیش پردازش:** با توجه به اینکه تصاویر حاصل از ماهواره‌ها، از نقطه نظرهای تفکیک مکانی، زمانی و طیفی همواره احتمال انواع خطاهای سیستماتیک و غیر سیستماتیک را دارند، بنابراین باید پردازش‌های اولیه بر روی داده‌های خام از طریق سیستم تصویرپردازی یا شرایط اتمسفر در هنگام سنجش صورت گیرد.

– **تصحیح اتمسفری:** پس از مرحله Stack باندهای تصاویر در مرحله پیش پردازش تصاویر، تصحیحات اتمسفری بر روی آنها انجام می‌شود که در این پژوهش از تصحیح اتمسفری Dark Subtract استفاده می‌شود که این عمل بر روی هر سه تصویر انجام گرفت.

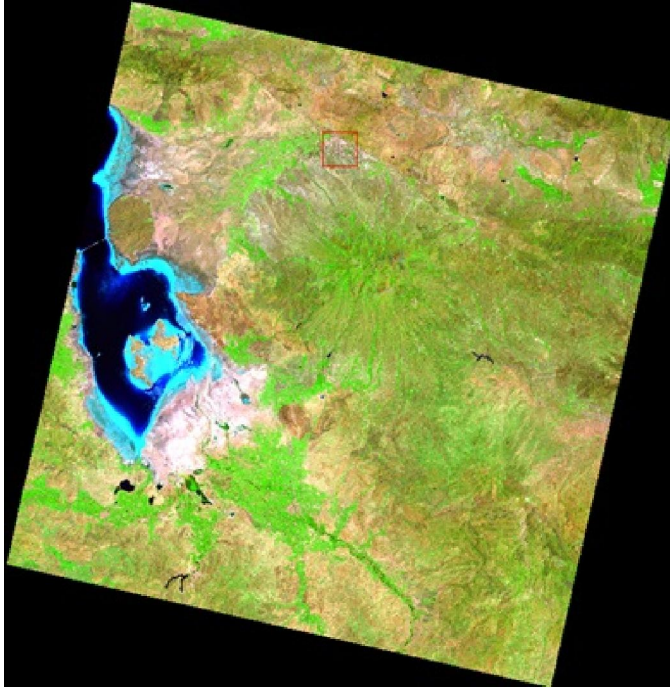
– **انتخاب مناسب‌ترین باندها برای کلاس بندی:** هدف از این مرحله حذف آن دسته از باندهایی است که از حیث تفکیک کلاس‌ها در عملیات طبقه‌بندی نقش مؤثری ندارند و انتخاب حداقل تعداد باندهایی است که زمان و هزینه فرآیند طبقه‌بندی را کاهش داده و منجر به افزایش دقت طبقه‌بندی می‌گردد. در این مرحله، باندهای مناسب (۲، ۳، ۴ برای سال‌های ۱۹۸۶ و ۲۰۰۶ و باندهای ۷، ۳، ۵ برای سال ۲۰۱۶) برای طبقه‌بندی منظور شد. نتایج به دست آمده، نشان‌دهنده عملیات انجام گرفته بر روی تصاویر است (شکل‌های شماره ۱ و ۲ و ۳).

شکل ۱: تصویر بعد از آشکارسازی سال ۱۹۸۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

شکل ۲: تصویر بعد از آشکارسازی سال ۲۰۰۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

شکل ۳: تصویر بعد از آشکارسازی سال ۲۰۱۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

در این تحقیق از روش طبقه‌بندی بیشترین احتمال^۱ بهره‌گیری شده است. بعد از ارزیابی احتمالات در هر کلاس، پیکسل‌ها به کلاس‌هایی که بیشترین شباهت را دارند، اختصاص می‌یابند و اگر مقادیر احتمال پایین‌تر از حد آستانه معرفی شده باشند، به عنوان پیکسل طبقه‌بندی نشده معرفی می‌شوند (علوی پناه، ۱۳۸۲: ۳۱۲). نقشه‌های مورد نظر با استفاده از نرم افزار ENVI 4.8 و روش طبقه‌بندی نظارت شده از نوع بیشترین احتمال، طبقه‌بندی تصاویر بدست آمد. در این رابطه، تصاویر به چهار کلاس شامل مناطق ساخته شده، مناطق بایر، فضای سبز و راه‌ها تقسیم گردیدند. هیچ طبقه‌بندی تا زمانی که دقت آن مورد ارزیابی قرار نگرفته است تکمیل نیست (لیلسند^۲، ۲۰۰۱). لذا برای اطمینان از صحت طبقه‌بندی اقدام به ارزیابی دقت طبقه‌بندی می‌شود. دقت طبقه‌بندی بیانگر سطح اعتماد به نقشه استخراج شده بوده و در نقشه‌های کاربری اراضی بدست‌آمده از تصاویر سنجنش از دور بایستی حداقل ۰/۸۵ باشد (اندرسون و همکاران^۳، ۱۹۷۶). دقت کلی نقشه استخراج شده با الگوریتم حداکثر احتمال

^۱-Maximum likelihood

^۲ Lillesand

^۳ Anderson et.al

در این تحقیق برای سال ۲۰۱۶ (۰.۹۲،۱۲)، سال ۲۰۰۶ (۰.۸۶،۴۴) و سال ۱۹۸۶ (۰.۹۰،۷۵) مؤید این مطلب است.

– انواع پوشش اراضی در منطقه مورد مطالعه

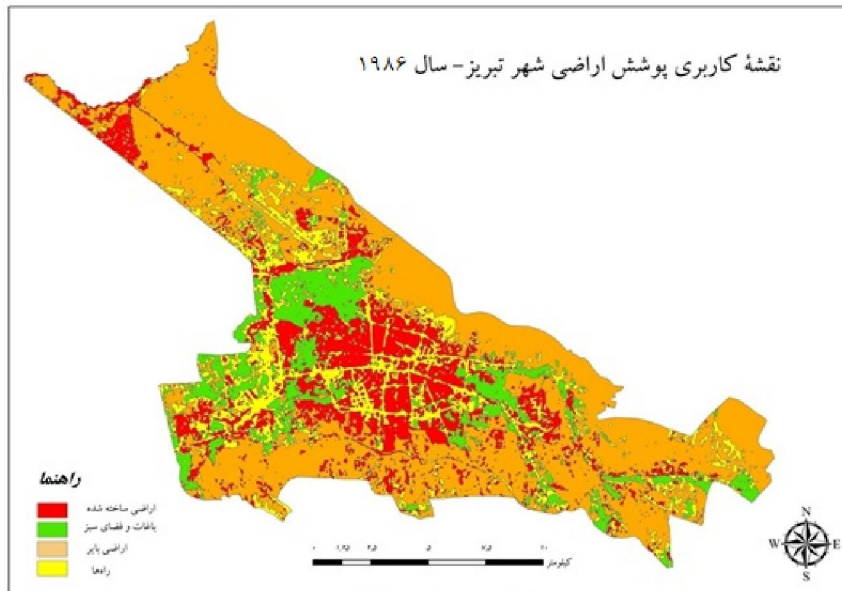
در این پژوهش با توجه به ساختار شهر، تصاویر در ۴ کلاس: ساخته شده، باغات و فضای سبز، بایر و راه‌ها طبقه‌بندی شدند.

جدول شماره ۲: کلاس‌های طبقه‌بندی شده

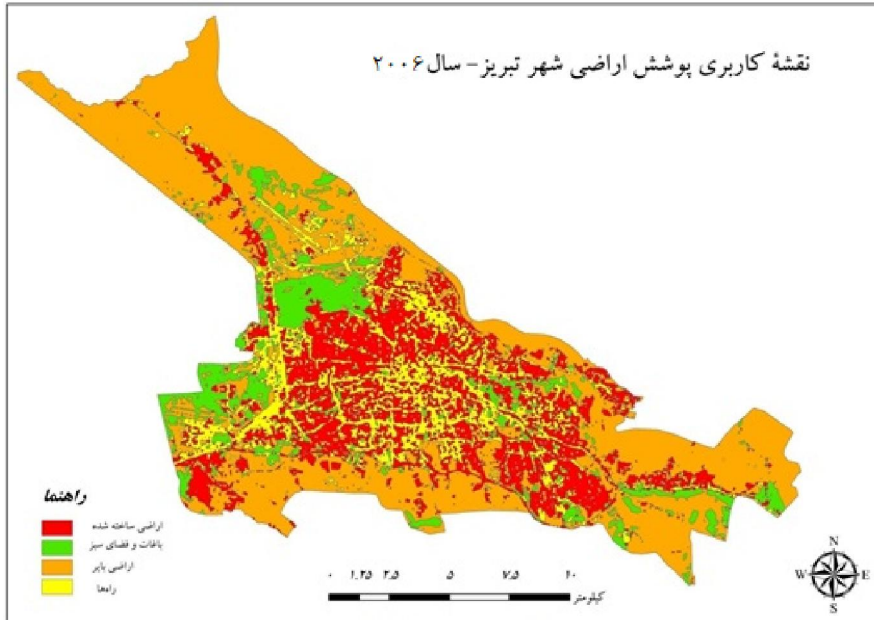
شامل: کاربری‌ها و تأسیسات انسان‌ساخت (مسکونی، ورزشی، صنعتی و ...) به جز فضای سبز	اراضی ساخته شده
شامل مجتمع‌های درختی در وضعیت‌های مختلف آیش و یا کشت است.	باغات و فضای سبز
شامل اراضی که هیچ نوع گیاهی در آن دیده نمی‌شود و یا از حالت مثمر و فعال بودن خارج شده است.	اراضی بایر
شامل عوارض خطی مانند جاده‌ها، رودها	راه‌ها و رودخانه‌ها

مأخذ: نگارندگان

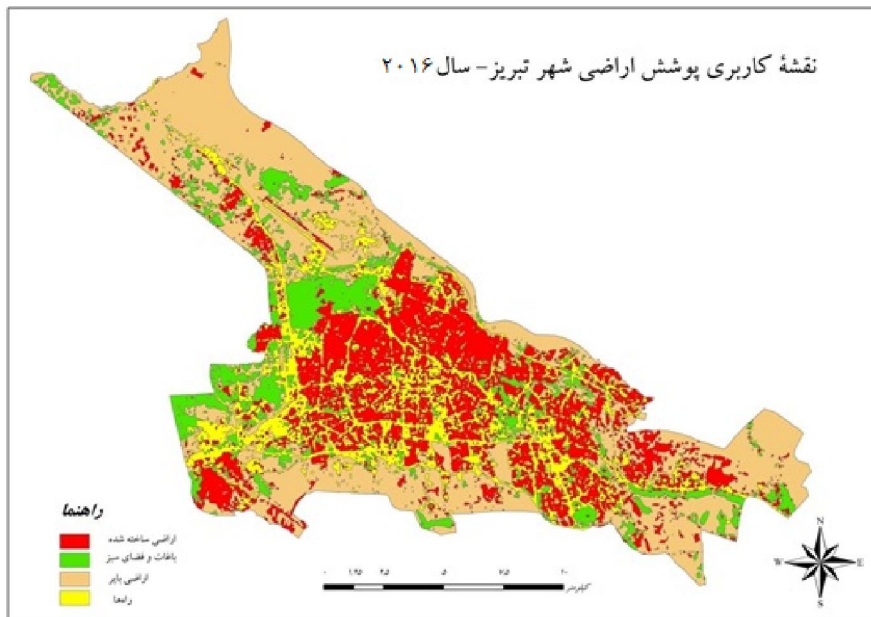
در زیر، نقشه‌های کاربری اراضی سه دوره (۱۹۸۶، ۲۰۰۶ و ۲۰۱۶) قابل مشاهده است. این نقشه‌ها بعد از انجام عملیات متعددی که در بالا ذکر شد و همچنین انجام برداشت‌های میدانی به صورت زیر بدست آمد. همچنین با استفاده از روش‌های موجود در نرم‌افزار ENVI، آمار و ارقام هر کاربری به صورت درصد در جداول زیر قابل مشاهده است.

نقشه ۲: نقشه کاربری اراضی سال ۱۹۸۶. منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

نقشه ۳: نقشه کاربری اراضی سال ۲۰۰۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

نقشه ۴: نقشه کاربری اراضی سال ۲۰۱۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

جدول شماره ۳: جدول درصد کلاس‌های کاربری اراضی شهر تبریز در سال ۱۹۸۶

نوع پوشش اراضی	اراضی ساخته شده	باغات و فضای سبز	اراضی بایر	راه‌ها و جاده‌ها
درصد	۱۱/۹۰	۱۵/۶۸	۶۶/۶۹	۵/۷۳

مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۳: جدول درصد کلاس‌های کاربری اراضی شهر تبریز در سال ۲۰۰۶

نوع پوشش اراضی	اراضی ساخته شده	باغات و فضای سبز	اراضی بایر	راه‌ها و جاده‌ها
درصد	۲۳/۰۷	۱۳/۸۹	۵۳/۱۳	۹/۹۲

مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۴: جدول درصد کلاس‌های کاربری اراضی شهر تبریز در سال ۲۰۱۶

نوع پوشش اراضی	اراضی ساخته شده	باغات و فضای سبز	اراضی بایر	راه‌ها و جاده‌ها
درصد	۳۷/۷۹	۱۰/۴۱	۳۹/۵	۱۲/۲۹

مأخذ: نگارندگان

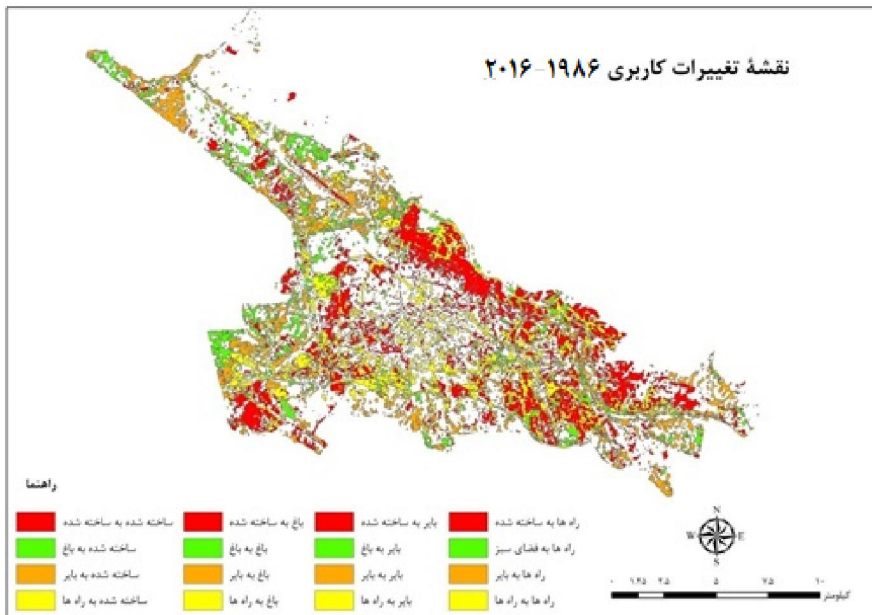
با توجه به نقشه‌های بدست‌آمده و محاسبات آماری در سال ۱۹۸۶، ملاحظه می‌شود که بیشترین درصد اراضی، متعلق به اراضی بایر با بیش از ۶۶ درصد است. بعد از این کاربری، باغات و فضای سبز قرار دارد. با بررسی توزیع فضایی این کاربری مشاهده می‌شود که پراکنش فضایی این کاربری در غرب شهر تبریز واقع شده است. با بررسی‌هایی میدانی و مراجعه به منابع پیشین مشخص شد که اراضی باغات و فضای سبز در این منطقه اکثراً متعلق به باغات و اراضی کشاورزی است. همچنین این کاربری، در داخل شهر تبریز به صورت لکه‌های کوچک و ناچیز مشاهده می‌شود که نشان از ضعف شدید ساختارهای این کاربری در سال ۱۹۸۶ در شهر تبریز دارد. بعد از این کاربری اراضی ساخته شده و راه‌ها قرار دارند. آمار و نقشه‌های بدست‌آمده از تصاویر سال ۲۰۰۶، حاکی از کاهش زمین‌های بایر و باغات و فضای سبز و در نتیجه افزایش درصد و مساحت کاربری‌های ساخته شده و راه‌ها است. بر این اساس اراضی بایر با ۵۳/۱۳ درصد آراء، بیشترین شمول کاربری‌ها را داراست. اراضی ساخته شده با بیش از ۱۱ درصد افزایش نسبت به دوره قبل، در رده بعدی قرار می‌گیرد. نکته قابل تأمل در نتایج بدست‌آمده، کم شدن این اراضی نسبت که دوره قبل است که نشان از بی‌توجهی مسئولین و برنامه‌ها به این کاربری دارد. کاربری راه‌ها نیز با افزایش درصد کاربری ساخته شده، افزایش یافته است و نزدیک به ۱۰ درصد است. بررسی نتایج بدست‌آمده از تصاویر سال ۲۰۱۶، مشخص می‌شود که اراضی ساخته شده

همچنان به پیشروی خود در اراضی بایر حاشیة شهر و باغات و فضای سبز ادامه می‌دهند. بر این اساس روند تغییرات، همانند دوره قبل (۲۰۰۶) است. اراضی ساخته شده بیشترین تغییر و افزایش را داشته است و با درصد کمی تفاوت بعد از اراضی بایر در رده دوم قرار می‌گیرد. فضای سبز و باغات نیز همچنان روند نزولی خود را حفظ کرده است و به نزدیک ۱۰ درصد، کاهش پیدا کرده است.

– انتقال به محیط GIS و کشف تغییرات

پس از تبدیل نقشه‌های طبقه‌بندی به حال رستری وارد نرم‌افزار GIS شده و در آن جا تبدیل به حالت برداری شد و خروجی تغییرات بین سه دوره مذکور بدست آمد. تغییرات بدست‌آمده برای هر یک از کاربری‌ها بین سه دوره مشخص شد.

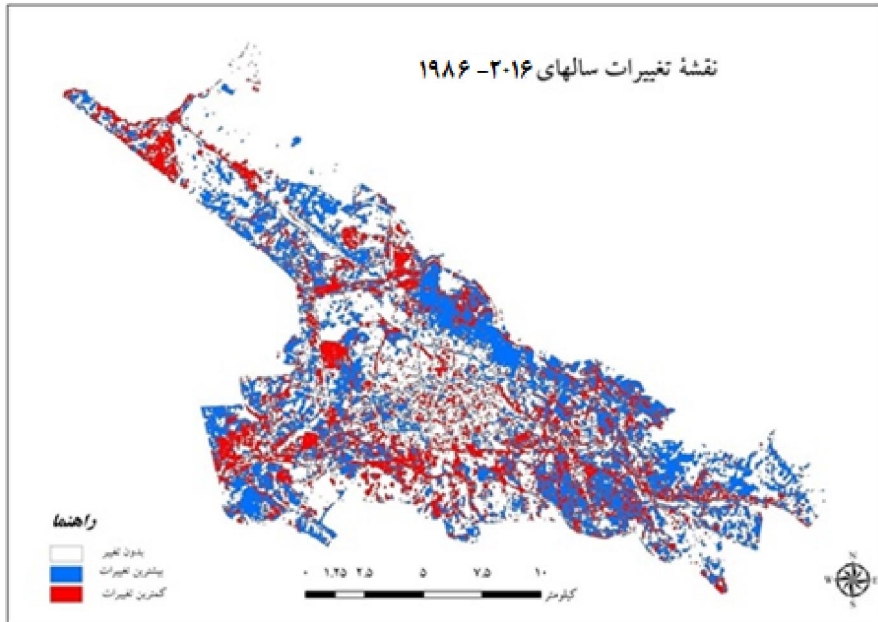
بررسی و ارزیابی تغییرات رخ داده بر روی یک عارضه در اثر گذشت زمان هدف بسیاری از پژوهش‌ها بوده است. تغییرات اوضاع سیاسی و اجتماعی یک منطقه خاص، تغییرات گسترش یا زوال شهرها، تغییرات رخ داده در بستر یک رودخانه، کاهش سطوح فضای سبز و باغات، همه و همه مثال‌هایی از بروز تغییرات بر روی عوارض مختلف می‌باشد که توسط محققین مختلف مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در حال حاضر تصاویر ماهواره‌ای به علت قابلیت‌های منحصر به فرد خود یکی از ابزارهای قدرتمند محققین برای کشف تغییرات می‌باشد که در بسیاری از علوم از جمله محیط زیست کاربرد دارد.

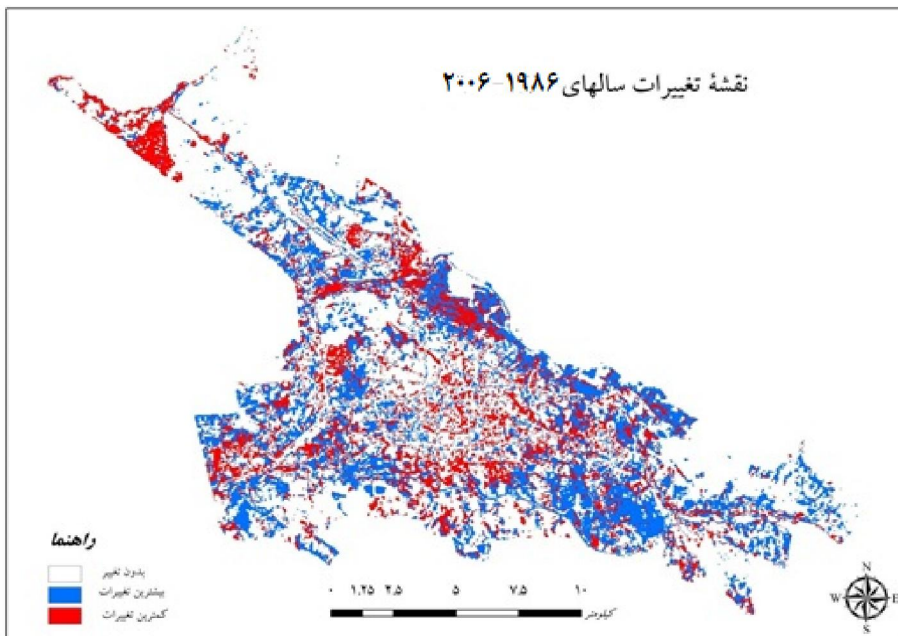
نقشه ۵: نقشه تغییرات کاربری سال‌های ۱۹۸۶-۲۰۱۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

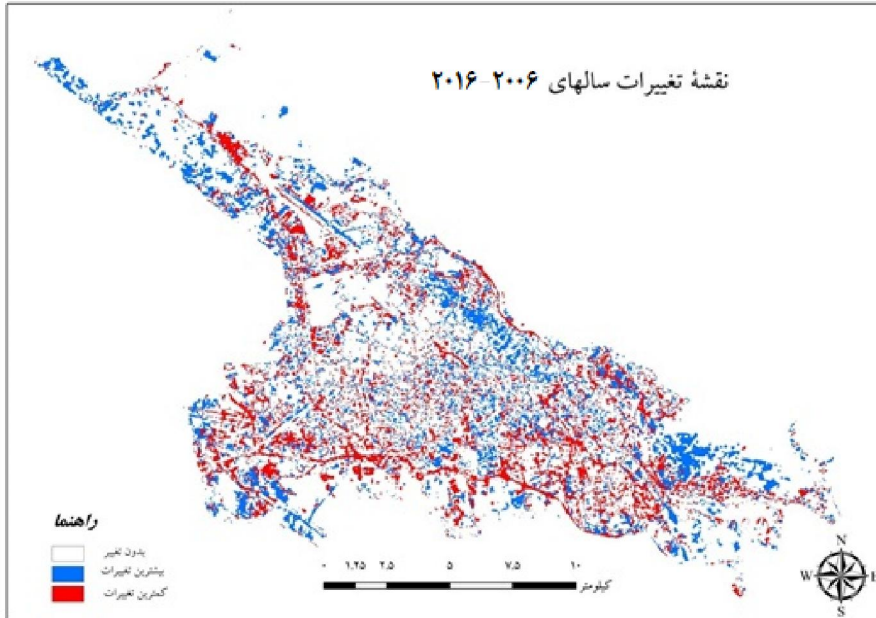
علاوه بر نقشه فوق، در پژوهش حاضر، تصاویر سه دوره (۱۹۸۶-۲۰۱۶، ۲۰۰۶-۱۹۸۶، ۲۰۰۶-۲۰۱۶) باهم مقایسه شده است و مناطقی که بیشترین تغییر، کمترین تغییر و بدون تغییرات است در نقشه‌های زیر به تصویر کشیده شده است:

نقشه ۶: نقشه تغییرات کلی سال‌های ۱۹۸۶-۲۰۱۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

نقشه ۷: نقشه تغییرات کلی سال‌های ۱۹۸۶-۲۰۰۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

نقشه ۸: نقشه تغییرات کلی سال‌های ۲۰۱۶-۲۰۰۶ منبع نگارندگان، ۲۰۱۹

همانطور که در شکل‌های شماره (۸-۱۱)، مشاهده می‌شود، از سال ۱۹۸۶ تا سال ۲۰۱۶، تغییرات زیادی در محدوده مورد مطالعه اتفاق افتاده است. مناطق دارای تغییرات زیاد با رنگ آبی نمایش داده شده‌اند که بیشتر اراضی بایر حاشیه شهر را در بر می‌گیرد. این مناطق نشان‌دهنده نفوذ شهر در جهت‌های مختلف است. مناطق شمالی تبریز در معرض بیشترین تغییرات بوده است. با مراجعه به این مناطق مشخص می‌شود که این مناطق، قلمرو مهاجرت روستاییان از شهرها و روستاهای مختلف آذربایجان به این مناطق است. اکثر سکونتگاه‌های این مناطق، دارای بافت سکونتگاهی غیر رسمی است. بدین صورت که مهاجران در این مناطق بدون نظارت ارگان‌های زیربط، به ساختن مسکن خود اقدام کرده‌اند که منجر به نوعی حاشیه نشینی در شهر گردیده است و باعث مشکلات بسیاری از جمله آلودگی بصری، بحران‌های اجتماعی، فرهنگی شده است. قسمت‌های قرمز رنگ نیز شامل مناطقی است که کمترین تغییرات را در طول گذشت این دوره‌ها به خود دیده‌اند. مناطق سفید رنگ نیز مربوط به مناطقی است که هیچ‌گونه تغییری نکرده‌اند. این مناطق اکثراً مربوط به تپه‌ها و زمین‌های دور افتاده و بایر غرب و شرق شهر تبریز است که بلا استفاده مانده‌اند. یکی از بحران‌های اصلی در مورد تغییرات کاربری ارضی، تبدیل زمین‌های کشاورزی و باغات و فضای سبز به مناطق شهری است که لزوم توجه به این زمینه بیش از پیش در مطالعات شهری احساس می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تغییرات کاربری اراضی شهر تبریز در سه دوره (۱۹۸۶، ۲۰۰۶ و ۲۰۱۶) با استفاده از داده‌های چندزمانه تصاویر ماهواره‌ای لندست در نرم‌افزار ENVI 4.8 بررسی شد و نتایج حاصل در نرم‌افزار Arc GIS 10.2 تحلیل شد و نتایج آن به صورت نقشه تولید شد. نتایج به‌دست آمده، نشان می‌دهد که اراضی ساخته شده طی بازه زمانی ۳۰ مورد مطالعه، از ۱۱/۹ درصد در سال ۱۹۸۶ به ۲۳/۰۷ در سال ۲۰۰۶ و ۳۷/۷۹ در سال ۲۰۱۶ افزایش پیدا کرده است. به عبارت دیگر ۲۵/۸۹ درصد افزایش را داشته است. کاربری‌های باغی و سبز طی بازه زمانی ۳۰ مورد مطالعه، از ۱۵/۶۸ درصد در سال ۱۹۸۶ به ۱۳/۸۹ در سال ۲۰۰۶ و ۱۰/۴۱ در سال ۲۰۱۶ کاهش پیدا کرده است. کم شدن نسبت باغات و فضای سبز در این زمینه، می‌تواند از معضلات مهم تغییرات کاربری اراضی در دوره حاضر باشد. همچنین با بررسی فضای سبز موجود در داخل شهر، مشخص شد که شهر تبریز به صورت جدی از کمبود سرانه این کاربری در داخل شهر رنج می‌برد. تغییرات کاربری اراضی در داخل و حاشیه شهرها به قدری سریع است که برنامه‌ریزان و مقامات شهری از توأم ساختن فرآیند برنامه‌ریزی در این مناطق با توسعه دینامیک و پیچیده آن ناتوان می‌مانند و بدین ترتیب، شهرها را با مشکلات بسیاری مواجه می‌سازند. با مطالعه مکان قرارگیری اکثر شهرهای ایران این نتیجه حاصل می‌شود که این شهرها اغلب در کنار رودخانه‌ها و زمین‌های حاصلخیز کشاورزی و باغات به وجود آمده‌اند و در نتیجه با گسترش افقی شهر، این زمین‌ها مورد هجوم سازندگان مجتمع‌های زیستی واقع می‌شوند و در معرض نابودی قرار می‌گیرند. علاوه بر مطالب ذکر شده، عدم درک نحوه کار سیستم‌های حاکم بر شهر و شرایط خاص اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بر مشکلات موجود می‌افزاید. برخی از کارشناسان امر، جهت عدم پیشروی در زمین‌های اطراف شهر، شیوه انبوه‌سازی و بلندمرتبه‌سازی را یکی از بهترین راه‌های محدود کردن گسترش افقی می‌دانند، در حالی که چنین روشی در شهری همانند تبریز، تبدیل به یکی از معضلات جدی شهر شده است که از آن به عنوان تراکم فروشی یاد می‌شود. گسترش عمودی شهر باید بر اساس ضوابط خاصی صورت گیرد و باعث اشباع شدن و تراکم انفجاری در شهر نگردد. یکی از بهترین راه‌های گسترش شهر، توسعه آن در زمین‌های بایر داخل و خارج شهر و زمین‌هایی که ارزش کشاورزی پایینی دارند است. در نهایت با توجه به نتایج بدست آمده برای توسعه فیزیکی کلانشهر تبریز مناسبترین جهات توسعه اراضی واقع در شرق و جنوب شرق می‌باشد.

از جمله پیشنهادات مهم در رابطه با تحقیق حاضر به شرح زیر می‌باشد:

- شناسایی ظرفیت نهایی توسعه کلانشهر تبریز و توجه و تمرکز در جهت پایش دائمی این ظرفیت در جهت جلوگیری از توسعه خارج از ظرفیت و توان زیست پذیری پایدار کلانشهر تبریز.
- تهیه و تدارک ابزارهای ساختاری لازم برای شکل‌گیری عملکرد نظام مدیریت شهری با تاکید بر ساختار سازمانی، برنامه‌ها، قوانین و مقررات؛ منابع تکنولوژیک؛ ابزارهای مالکیت و ابزارهای تشویقی و تنبیهی در سیستم مدیریت شهری کلانشهر تبریز.
- تأثیرگذاری سیستم مدیریت شهری کلانشهر تبریز در کاربری‌های شهری با ابزارهای سازمانی، مجموعه قوانین و مقررات، مالیات‌بندی، دخالت مستقیم.
- مدیریت اراضی با کاربری بایر از روند توسعه فیزیکی و ساخت و ساز جهت جلوگیری از ادامه روند فعلی.
- تمرکز بر توسعه کاربری‌های سبز در پهنه‌های بایر جهت از بین بردن فرصت ساخت و ساز غیرمجاز و یا ساخت و سازهایی که چشم‌امید به ابقاء از طریق کمیسیون ماده ۱۰۰ دوخته‌اند.

منابع و مأخذ:

۱. اکبری، ا، زنگنه اسدی، م، ع، تقوی مقدم، ا، (۲۰۱۶)، پایش تغییرات کاربری اراضی با استفاده از روش های مختلف تئوری آموزش آماری منطقه نیشابور، آمایش جغرافیایی فضا، (۲۰)۶، ۳۵-۵۰.
۲. امیرانتخابی، ش، جوان، ف، حسنی مقدم، ح، (۱۳۹۶)، آشکارسازی تغییرات کاربری اراضی و عوامل مؤثر بر آن با استفاده از شبکه عصبی مصنوعی (مورد مطالعه: شهرستان تالش)، کاربرد سیستم اطلاعات جغرافیایی و سنجش از دور در برنامه ریزی، ۸(۳)، ۱-۱۱.
۳. بصیری م، زینالی عظیم ع، (۱۳۹۸)، تاثیر مبلمان شهری بر کیفیت محیط زیست شهری (مطالعه موردی محدوده خیابان امام تبریز از میدان ساعت تا آبرسان)، جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۹(۳)، ۲۲۹-۲۴۸.
۴. خوش لهجه، م، رنجگر ب، مقیمی آ، بهشتی فرس، مقصودی ی، محمدزاده ع، (۱۳۹۸)، مروری بر روشها و مدل‌های مورد استفاده در شناسایی تغییرات کاربری اراضی با تکیه بر سنجش از دور و GIS (با تاکید بر مطالعات صورت گرفته در کشور ایران)، علوم و فنون نقشه برداری، ۹(۲)، ۲۲۵-۲۴۲.
۵. شریفی، ل، رسولی، ع، ا، حجازی، م، ا، رستم‌زاده، ه، (۱۳۹۲)، آشکارسازی تغییرات کاربری/پوشش اراضی با پردازش شیء‌گرای تصاویر ماهواره‌ای (مطالعه موردی: شهرستان تبریز)، جغرافیا و برنامه ریزی، ۱۷(۴۴)، ۲۰۳-۲۱۴.
۶. شفيعی ثابت، ن و محمدی، ا، شکيبا، ع، ر، (۱۳۹۸)، در مطالعه آشکارسازی و پیش‌بینی تغییرات کاربری اراضی با استفاده از مدل CA-Markov، محور کلانشهر تهران دماوند، اطلاعات جغرافیایی (سپهر)، ۲۸(۱۱۱)، ۱۷۵-۱۹۰.
۷. فرامرزی م، زینالی عظیم ع، (۱۳۹۷)، ارزیابی عملکرد مدیریتی شهر تبریز پس از استقرار شورای اسلامی شهر تبریز، جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۹(۱)، ۴۴۵-۴۵۸.
8. Alawamy, J. S., Balasundram, S. K., Mohd. Hanif, A. H., & Boon Sung, C. T. (2020). Detecting and Analyzing Land Use and Land Cover Changes in the Region of Al-Jabal Al-Akhdar, Libya Using Time-Series Landsat Data from 1985 to 2017. *Sustainability*, 12(11), 4490. <https://doi.org/10.3390/su12114490>.
9. Amir Siddique M, Dongyun L, Li P, Rasool U, Ullah Khan T, Javaid Aini Farooqi T, Wang L, Fan B, Rasool MA. (2020). Assessment and simulation of land use and land cover change impacts on the land surface temperature of Chaoyang District in Beijing, China. *PeerJ* 8:e9115 <https://doi.org/10.7717/peerj.9115>.

10. Anderson, W.P., Kanaroglou, P.S. and Miller, E.J. (1996). Urban form, energy and the environment: a review of issues, evidence.
11. Basiri, Mostafa, Ali Zeynali Azim, and Mina Farrokhi. (2017). Smart City Solution for Sustainable Urban Development. *European Journal of Sustainable Development* 6 (1):71. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2017.v6n1p71>.
12. Chang, Y.; Hou, K.; Li, X.; Zhang, Y.; Chen, P. (2018), Review of Land Use and Land Cover Change research progress. *IOP Conf. Ser. Earth Environ. Sci.* 113, 1–6.
13. Deng, Y., & Srinivasan, S. (2016). Urban land use change and regional access: A case study in Beijing, China. *Habitat International*, 51, 103–113. <http://dx.doi.org/10.1016/j.habitatint.2015.09.007>.
14. Fragkias, M., & Seto, K. C. (2009). Evolving rank-size distributions of intrametropolitan urban clusters in South China, *Computers. Environment and Urban Systems*, 33(3), 189e199.
15. Irwin, E. G., Jayaprakash, C., & Munroe, D. K. (2009). Towards a comprehensive framework for modeling urban spatial dynamics. *Landscape Ecology*, 24(9), 1223–1236 <https://doi.org/10.1007/s10980-009-9353-9>.
16. Lambin, E. F., Turner, B. L., Geist, H. J., Agbola, S. B., Angelsen, A., Bruce, J. W., et al. (2001). The causes of land-use and land-cover change: moving beyond the myths. *Global environmental change*, 11(4), 261-269.
17. Lark, T.J., Mueller, R.M., Johnson, D.M., Gibbs, H.K., (2017). Measuring land-use and land cover change using the US department of agriculture's cropland data layer: cautions and recommendations. *Int. J. Appl. Earth Obs. Geoinf.* 62, 224–235. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jag.2017.06.007>.
18. Li, Y., & Liu, G. (2017). Characterizing Spatiotemporal Pattern of Land Use Change and Its Driving Force Based on GIS and Landscape Analysis Techniques in Tianjin during 2000–2015. *Sustainability*, 9(6), 894. <https://doi.org/10.3390/su9060894>.
19. Lillesand, T.M., & Kiefer, R.W., (2001), *Remote Sensing and Image Interpretation*, 4th ed, John Wiley and Sons, Inc. USA, ISBN: 0471255157.
20. Hu, Y., Batunacun, Zhen, L., & Zhuang, D. (2019). Assessment of Land-Use and Land-Cover Change in Guangxi, China. *Scientific Reports*, 9(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-019-38487-w>.

21. Nath, B., Wang, Z., Ge, Y., Islam, K., P. Singh, R., & Niu, Z. (2020). Land Use and Land Cover Change Modeling and Future Potential Landscape Risk Assessment Using Markov-CA Model and Analytical Hierarchy Process. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 9(2), 134. <https://doi.org/10.3390/ijgi9020134>.
22. Nath, B., Niu, Z., & Singh, R. (2018). Land Use and Land Cover Changes, and Environment and Risk Evaluation of Dujiangyan City (SW China) Using Remote Sensing and GIS Techniques. *Sustainability*, [https://doi.org/10\(12\),4631.10.3390/su10124631](https://doi.org/10(12),4631.10.3390/su10124631).
23. Nulpponen, J. (2016), Scenario analysis in strategic regional land use planning, Master's Thesis Lahti University of Applied Sciences Faculty of Technology Master Degree Programme in Environmental Technology
24. Omar, P.J.; Gupta, N.; Tripathi, R.P.; Shekhar, S.S. (2017), A study of change in agricultural and forest land in Gwalior city using satellite imagery. *S-JPSET*, 9, 109–112.
25. Pokhrel, Y., Burbano, M., Roush, J., Kang, H., Sridhar, V., and Hyndman, D. W. (2018a). A review of the integrated effects of changing climate, land use, and dams on Mekong River. *Hydrology* 10:266. <https://doi.org/10.3390/w1003>.
26. Owar Othow, O., Legesse Gebre, S., & Obsi Gameda, D. (2017). Analyzing the Rate of Land Use and Land Cover Change and Determining the Causes of Forest Cover Change in Gog District, Gambella Regional State, Ethiopia. *Journal of Remote Sensing & GIS*, 06(04). <https://doi.org/10.4172/2469-4134.10002>.
27. Qian, Y., & Wu, Z. (2019). Study on Urban Expansion Using the Spatial and Temporal Dynamic Changes in the Impervious Surface in Nanjing. *Sustainability*, 11(3), 933. <https://doi.org/10.3390/su11030933>.
28. Sharma, R., Nguyen, T., & Grote, U. (2018). Changing Consumption Patterns-Drivers and the Environmental Impact. *Sustainability*, 10(11), 4190. <https://doi.org/10.3390/su10114190>.
29. Sleeter, B. M., Liu, J., Daniel, C., Rayfield, B., Sherba, J., Hawbaker, T. J, Loveland, T. R. (2018). Effects of contemporary land-use and land-cover change on the carbon balance of terrestrial ecosystems in the United States. *Environmental Research Letters*, 13(4), 045006. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aab540>.

30. Schirpke, U., Kohler, M., Leitinger, G., Fontana, V., Tasser, E., & Tappeiner, U. (2017). Future impacts of changing land-use and climate on ecosystem services of mountain grassland and their resilience. *Ecosystem Services*, 26, 79–94. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2017.06.008>.
31. Spruce, J., Bolten, J., Mohammed, I. N., Srinivasan, R., & Lakshmi, V. (2020). Mapping Land Use Land Cover Change in the Lower Mekong Basin From 1997 to 2010. *Frontiers in Environmental Science*, 8. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2020.00021>.
32. Teixeira, Z., Teixeira, H., & Marques, J. C. (2014). Systematic processes of land use/land cover change to identify relevant driving forces: Implications on water quality. *Science of The Total Environment*, 470-471, 1320–1335.
33. Tendaupenyu, P., Magadza, C. H. D., & Murwira, A. (2016). Changes in landuse/landcover patterns and human population growth in the Lake Chivero catchment, Zimbabwe. *Geocarto International*, 32(7), 797–811. <https://doi.org/10.1080/10106049.2016.1178815>.
34. Wang, Z., Yang, X., Lu, C., & Yang, F. (2018). A scale self-adapting segmentation approach and knowledge transfer for automatically updating land use/cover change databases using high spatial resolution images. *International Journal of Applied Earth Observation and Geoformation*, 69, 88–98. <https://doi.org/10.1016/j.jag.2018.03.001>.

تحلیل نقش کنشگران طرح های توسعه شهری در ساماندهی و توسعه کالبدی-فضایی شهری با مدل مکتور (مطالعه موردی: منطقه ۳ شهر زنجان)

مجید حضرتی (کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران)
محمد تقی حیدری* (دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران)
جعفر مهدیون (کارشناس ارشد شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان، زنجان، ایران)

چکیده

یکی از اهرم های اصلی در موفقیت طرح ها و برنامه های توسعه شهری، هماهنگی میان سازمان ها و کنشگران توسعه شهری است. چرا که، تمرکزگرایی یا تعدد سازمان ها و نهادهای اداره کننده شهری موجب سردرگمی و اتلاف منابع شهری و ناموفق بودن تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری خواهد شد. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی بدنبال تحلیل نقش کنشگران طرح های توسعه شهری در ساماندهی و توسعه کالبدی-فضایی در منطقه ۳ شهر زنجان است. گردآوری داده ها با مطالعات میدانی و کتابخانه ای انجام شد. جامعه آماری با روش نمونه گیری گلوله برفی ۳۰ نفر انتخاب شد. برای تحلیل داده ها از تحلیل عاملی، مدل معادلات ساختاری و مدل چندموضوع چندبازیکر با نرم افزار SPSS، SmartPLS، و Mactor استفاده شد. نتایج نشان داد که شاخص های «الگوی توسعه شهری مطلوب» با ضریب ۰/۸۲۴؛ «آلودگی» با ضریب ۰/۸۳۳؛ «توسعه گردشگری» با ضریب ۰/۸۳۷؛ و «تقویت امنیت» با ضریب ۰/۸۲۹ بیشترین ارتباط و همبستگی را با تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری داشته است. همچنین، بیشترین تأثیر کنشگران برای سازه اجتماعی با ضریب تأثیر ۰/۸۰۱ و سازه زیست محیطی با ضریب ۰/۵۹۲ است. علاوه بر این، شهرداری رابطه مستقیم با اداره راه و شهرسازی و شرکت های مهندسی مشاور در تهیه و اجرای طرح های شهری دارد و نهادهای محلی و شهروندان چندان مورد توجه قرار نگرفته اند.

واژه های کلیدی: برنامه ریزی شهری، طرح های توسعه، کنشگران شهری، مدل مکتور، شهر زنجان

مقدمه

فرآیند شهرنشینی و شهرسازی در شرایط بحرانی و در حال گذار جامعه با معضلات گوناگونی مواجه است که ساختار فضایی نامناسب شهر یکی از آنهاست. در این میان، برنامه ریزان و مدیران توسعه شهری بمنظور دستیابی به توسعه یکپارچه در ابعاد ساختاری و کارکردی شهر براساس نیاز فعلی و آینده محور شهروندان، به تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری می پردازند(خرمائی، ۱۳۹۴: ۳). چرا که این طرح ها، بصورت ساختارمند به کنترل محدوده، برنامه ریزی کاربری و تعیین جهات توسعه شهر و ساماندهی فضایی شهرها و انتظام بخشیدن و هماهنگ کردن توسعه اقتصادی، اجتماعی و کالبدی نیروهای دخیل در توسعه شهری می پردازند(رهنما، ۱۳۹۷: ۱۰۵). در این میان، نقش بی سابقه دولت در سازماندهی، طراحی و تدوین طرح ها؛ داشتن ساختار کارکردی ناقص به صورت «تهیه، تحلیل و اجرا» آن هم به شیوه از بالا به پایین(شریف زادگان و ندایی توسی، ۱۳۹۳: ۱۶)؛ ارائه برنامه ریزی و چشم انداز طولانی مدت برای ساماندهی کالبدی و اقتصادی شهرها در طرح های توسعه(دانشپور، ۱۳۸۷: ۲۸)، و تمرکز بر ساخت و سازها بر اساس معیارهای از پیش تعیین شده، به عنوان پایه اساسی طرح ها، قابل کنکاش و تحلیل است(مهدی زاده، ۱۳۹۳: ۷۸). البته ریشه یابی، تبیین و تحلیل چالش های ساختاری-کارکردی در طرح های توسعه شهری به اواخر دهه ۱۹۵۰ میلادی برمی گردد. در این دوره، فرایند طرح ریزی توسعه شهری با ویژگی هایی در قالب ناکارآمدی کالبدی در درجه اول و نقصان در برخورداری از شاخص های کیفی اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی نشان می دهد (Haines, 2018: 50). چرا که این ویژگی ها صرفاً کمی و فنی قادر به پاسخ به پویایی مسائل و چالش های شهری نبودند و متعاقباً لزوم داشتن رویکردهای انعطاف مند، پویا و مشارکت مبتنی بر همه نیروهای دخیل در توسعه شهری، اذهان برنامه ریزان و سیاست گذاران را در شهرها به خود مشغول ساخته بود(Hillier, 2007: 58 & Gunder). در حالی که، ویژگی های ساختاری که هیچ گونه سیاست گذاری هدایت گرایانه، مبتنی بر واقعیات و به صورت فرایندی و گام به گام در آن دیده نمی شود، امکان بازنگری در حین اجرا و نظارت صحیح بر آنها عملاً وجود ندارد(امان پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۰۰). به نحوی که مسؤولیت تهیه طرح ها و مسؤولیت اجرای آن به عهده دو نهاد متفاوت و جدا از هم واگذار می شود(کلانتری، ۱۳۹۳: ۹-۳). این رویکرد در تهیه و اجرای طرح ها، عملاً رویکرد مشارکتی و همکاری نیروهای موثر در حیات شهری را با چالش جدی مواجه می سازد. لذا این تحقیق بدنبال تبیین نقش هر یک از کنشگران و نیروهای موثر بر توسعه فضایی شهری در فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری در ایران است. تا از این طریق سطح برنامه ریزی فضایی و عوامل موثر بر موفقیت و عدم موفقیت طرح ها ریشه یابی گردند. بنابراین، یکی از اهرم های اصلی در موفقیت طرح ها و برنامه های توسعه شهری، هماهنگی میان سازمان ها و کنشگران توسعه شهری است. تمرکزگرایی و تعدد سازمان اداره کننده شهری موجب سردرگمی و اتلاف منابع شهری و ناموفق بودن تهیه و اجرای طرح های توسعه

شهری خواهد شد. در همین راستا پیاده کردن مدیریت یکپارچه از طریق ایجاد هماهنگی میان نهادهای مرتبط، راه حل مناسبی برای تهیه طرح های توسعه می باشد (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶).

بدین ترتیب، پژوهش حاضر به دنبال توجیه ساختاری و کارکردی کنشگران شهری در تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری است. بطور کلی، بافت منطقه ۳ شهر زنجان به عنوان بخش مرکزی شهر (۱۹۷۴ هکتار) محل پویایی و مرکزیت ثقل اقتصادی، رونق بازار، جلوه های هنری و معماری (دارای یک مجموعه تاریخی بازار و ۲۱ واحد معماری و ابنیه تاریخی)؛ هویت محله ای، و تجلیگاه خاطرات جمعی و اهمیت کالبدی محسوب می گردد (توسلیان و حضرتی، ۱۳۹۸: ۲). لذا نیروها و عوامل مختلفی در تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری در این منطقه دخیل هستند. در نتیجه، با توجه به درجه اهمیت این محدوده در برنامه ریزی شهری و مدیریت شهر زنجان، به نظر می رسد یکی از پیش زمینه های اصلی تبیین و تحلیل فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری، شناسایی عوامل و نیروهای مهم و تاثیر گذار در تهیه و اجرای طرح ها بمنظور شناخت موانع و ظرفیت های اداری (سیاسی) و اجتماعی-اقتصادی و کالبدی در شهر زنجان است. لذا هدف این تحقیق، دستیابی به نقش کنشگران دخیل در فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری از طریق مطالعات نظری و میدانی در منطقه ۳ شهر زنجان است. از اینرو، سوال اصلی تحقیق این است که نقش کنشگران در فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری منطقه ۳ شهر زنجان چگونه بوده است؟

چارچوب نظری و پیشینه تحقیق

طرح های شهری با کیفیتی که در حال حاضر در کشور متداول است، از ابتدای برنامه سوم عمرانی کشور (۴۶-۱۳۴۱) آغاز شد. اما شروع واقعی تهیه و اجرای طرح های جامع را در ایران می توان همزمان با تهیه برنامه چهارم دانست (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۴-۲۳). در سال ۱۳۴۳ وزارت آبادانی و مسکن و به دنبال آن شورای عالی شهرسازی تأسیس شد (یاری قلی، ۱۳۹۷: ۵). اولین طرحی که به تصویب شورای عالی شهرسازی رسید، طرح جامع بندرلنگه بود که در سال ۱۳۴۴ تصویب شد و در سال ۱۳۵۳ نیز قانون ۱۳۴۳ وزارت آبادانی و مسکن به وزارت مسکن و شهرسازی به تصویب رسید (مشهدی زاده، ۱۳۹۵: ۴۷۴). در شرح خدمات همسان تهیه طرح های جامع، اصلاحات و تغییراتی، اگرچه نه در محتوا بلکه در روش و مراحل تهیه و تصویب آن به عمل آمد، و با عنوان «طرح های توسعه، عمران، حوزه نفوذ و تفصیلی شهرها» در سال ۱۳۶۳ صورت قانونی و اجرایی پیدا کرد (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۵). از طرفی، طرح های تفصیلی دارای ضوابط و مقرراتی بوده که تحت عنوان ضوابط و مقررات در زمان تهیه طرح ها تدوین و پس از تصویب مراجع مربوطه به شهرداری ها ابلاغ می گردند (کوزه گر و جوکار، ۱۴۰۲).

در بیشتر کشورهای توسعه یافته، روند تهیه طرح‌ها و مبانی نظری آن، به ویژه از اواخر دهه ۷۰ و اوایل دهه ۸۰، به سمت شهر و منطقه شهری در تعامل باهم حرکت کرده است (رضایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۷). امروزه سه نوع نگرش در زمینه ساماندهی بافت قدیم و فرسوده وجود دارد:

الف: نگرش محافظه کارانه و موزه ای (تفکر آئینی): این نگرش بر تفکر شالوده حفاظت از میراث فرهنگی استوار است و حفظ شهرها به شکل تاریخی و بدون مداخله در مقتضیات زندگی امروز ترجیح داده می‌شود. در این نگرش، تا حد امکان از هرگونه دخالت در وضع موجود باید اجتناب کرد.

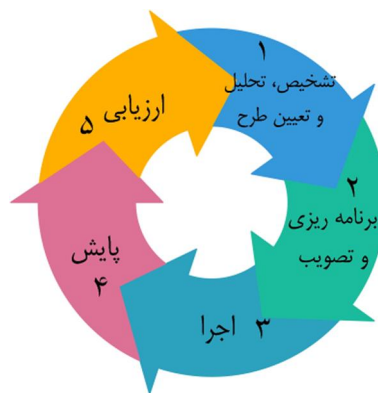
ب: نگرش رادیکال یا سلولی (توانمندسازی): در واقع مکتب اتمیسم (سلولی) یا تجزیه گرایی از قدیمی ترین شیوه های جهان بینی است. پیروان این نگرش برای مداخله در بافت های قدیمی شهرها، دگرگون کردن یا تجدید کامل بافت های کهن را با حفظ آثار فرهنگی ارزشمند تجویز می کنند و دارای ماهیت موضعی با بافت تاریخی است و تخریب و نوسازی تنها راه حل پیشنهادی آنهاست.

ج: نگرش عقلانی (ارگانیکستی): شیوه تفکر ارگانیکستی بر مفاهیم جدیدی چون کمیت، نظام، سلسله مراتب و پویایی پدیده های زیستی تأکید فراوان دارد. بر اساس چنین نظریه ای برای مداخله در مراکز تاریخی مراحل مختلفی پیشنهاد می شود: (۱) بناهایی که باید محافظت شوند. (۲) بناهایی که می توان با تغییراتی در کاربرد و کالبدشان به زندگی و بقاء فعالیت بخشید. (۳) بناهایی که مرمت آنها ضروری است. (۴) بناهایی که باید تخریب و نوسازی شوند (پالپانیان، ۱۳۹۹).

کنشگران توسعه فضایی شهری

مفهوم کنشگر از دیدگاه کاستلز به گستره‌ای از موضوعات مرتبط با کنش همچون کنشگران فردی، کنشگران گروهی، سازمانها، نهادها، و شبکه‌ها اشاره دارد. حتی اگر این عملکرد به واسطه فرآیندهایی در گذشته، نهادینه یا سازماندهی شده باشد، اما آنچه مهم تلقی می‌شود این است که در نهایت تمام سازمان‌ها، نهادها، و شبکه‌ها به گونه‌ای بر عملکرد کنشگران انسانی دلالت می‌کنند (Castells, 2009: 11). کنشگری یا اکتیویسم به فعالیت‌های مختلف در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و زیست محیطی با هدف ایجاد تغییر در این سامانه‌ها گفته می‌شود. فعالیت‌های مرتبط با کنشگری گستره وسیعی دارند و از نوشتن نامه‌های سرگشاده به روزنامه‌ها و سیاستمداران تا برگزاری کارزارهای سیاسی، بایکوت اقتصادی، راهپیمایی خیابانی، اعتصاب، تحصن و اعتصاب غذا را شامل می‌شود (توسلیان و حضرتی، ۱۳۹۸: ۳). هاروی با تأکید بر مداخله فعال کنشگران زندگی شهری در امور مختلف، معتقد است که نوع شهری که می‌خواهیم بسازیم باید بازتاب آرزوها و نیازهای شهری ما باشد (ایرمانش و مختاری، ۱۳۹۴: ۲۴۰). این در حالی است که برخی از کنشگران تلاش می‌کنند تا به جای اعمال فشار بر دولت‌ها برای تغییر و بازنگری در قوانین، مردم را به تغییر رفتارشان ترغیب کنند (Obar, 2012: 7).

هابرماس^۱ در نظریه کنش ارتباطی بیان می کند که توافق زمانی حاصل می شود که مباحثه کنندگان در زیست جهان با همدیگر بحث کنند و هر فردی این امکان را داشته باشد که در گفت و گوی آزاد شرکت کند. زیرا که زندگی جمعی بشر متکی بر شکل هایی از ارتباط روزمره مبتنی بر نوآوری، دوجانبگی، برابری و فارغ از زور است (Habermas, 2017: 56). از نظر هانا آرنست^۲ نیز نظریه های دموکراسی مشارکتی حول این حکم ساخته شده است که نمی توان، افراد، گروه ها و نهادها را جدای از یکدیگر و در انزوا مدنظر قرار داد. تصمیم گیری باید از طریق بحث آزاد یا باز، فارغ از زور و با هدف رسیدن به داوری اجماعی انجام گیرد (Miller, 2019: 121). برنشتاین نیز معتقد است که هر جامعه ای باید برای برخورد با تعارضاتی که نمی تواند با استدلال و مناظره حل شوند، رویه هایی داشته باشد؛ حتی زمانی که تمامی مشارکت کنندگان به استدلال منطقی متعهد هستند. در جامعه واقعی دقیقاً چنین تعارضاتی میان منافع به صورت تجربی و هنجاری وجود دارد (Bernstein, 2018: 33). در نتیجه اختلاف بین کنشگران توسعه شهری، امری منطقی و اجتناب ناپذیر است. هاروی با تأکید بر مداخله فعال کنشگران شهری در امور مختلف، معتقد است که نوع شهری که می خواهیم بسازیم باید بازتاب آرزوها و نیازهای شهرنشینان باشد (ایرانمنش و مختاری، ۱۳۹۴: ۲۴۰). این در حالی است که برخی از کنشگران تلاش می کنند تا به جای اعمال فشار بر دولت ها، برای تغییر و بازنگری در قوانین، مردم را به تغییر رفتار و سبک زندگی شان ترغیب کنند (Obar, 2012: 7). در رابطه با نحوه مشارکت کنشگران توسعه شهری در پروژه ها و برنامه های مشارکتی شهر، ۵ مرحله یا چرخه به شرح شکل ۱ وجود دارد (استعلاجی، ۱۳۹۱: ۲۴۶):

شکل ۱- چرخه مشارکتی طرح های شهری با مشارکت کنشگران (مأخذ: استعلاجی، ۱۳۹۱: ۲۴۶)

کنشگران موثر بر طرح های توسعه شهری

برنامه ریزی و طرح های شهری و منطقه ای بنا به سرشت خود، نوعی انضباط هنجاری است. این برنامه ریزی با بسیج مکان و معماری سروکار دارد (Ewald, 2012). براساس نظریه کنش ارتباطی

¹ Habermas

² Hana Arendt

هابرماس، نتایجی که بر روی آن به طور وفاق آمیزی از طریق فرایند مباحثه معقول و غیراجباری که همه مشارکت کنندگان با یاری و همکاری یکدیگر در آن شرکت داشته اند متمرکز شده است، به شکلی آسانتر به وسیله مشارکت کنندگان پذیرفته می شود، و آن را متعلق به خود می دانند، و نه به عنوان نتایجی که دستگاه اداری تحمیل کرده است (رفیعیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۶). میشل فوکو معتقد است که مردم باید تصمیم گیری را در سطح محلی جا بیندازند و ارتقا دهند و در برابر نهادها، فنون و گفتمان هایی که به وسیله آنها بر آنان ستم روا داشته می شود مقاومت کنند (Rabinow, 2018: 111).

زمانی که مدیریت شهری یک پروژه یا طرحی را تعریف می کند، این طرح باید با مشارکت بخش خصوصی و عمومی اجرایی شود. بنابراین چنانچه منفعت و سود این کنشگران در روند اجرای طرح تعریف نشود، اجرایی کردن پروژه مورد نظر به تعویق می افتد (محمدی دوست، ۱۳۹۱: ۶۱). در نتیجه، بمنظور برنامه ریزی مناسب و همه جانبه با مشارکت تمامی کنشگران توسعه شهری، فرایندهای برنامه ریزی محلی و سیاستگذاری متضمن تعامل پیچیده سلسله ای از کنشگران (کارمندان برنامه ریزی، نمایندگان منتخب، اعضای جوامع محلی، متخصصان فنی و ...) است. هر کنشگر بازنمون گروه خود را از موضوعات مختلف، مکان ها و طبیعت به همراه می آورد. اینکه کدام بازنمون به بازنمون رایج تبدیل شوند، متکی به منازعه و مذاکره مشارکت کنندگان رسمی، لابی کردن و مانورهای رسمی و نظایر اینهاست (هیلیر، ۱۳۹۹: ۱۱۴). بطور کلی در بررسی و تحلیل کنشگران توسعه شهری، چهار سطح از کنشگران مورد توجه قرار می گیرد:

- تصمیم سازان یا برنامه ریزان شهری
  - تصمیم گیران یا سیاستمداران شهری
  - مدیران اجرایی شهر
  - ذینفعان شهری که مشخصا شامل مردم و بخش خصوصی است (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸).
- علاوه بر نظریات و رهیافت های تبیین کننده کنشگران شهری موثر بر تهیه و اجرای طرح های شهری، تحقیقات متنوعی نیز در این رابطه در اقصی نقاط دنیا صورت گرفته است که هر کدام بر یکی از عوامل مدیریتی در تهیه طرح توسعه شهری تاکید دارند. خلاصه تحقیقات در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱- مرور پیشینه تحقیق

نویسنده	سال	عنوان	نتایج
موسسه تحقیقاتی اروپا ^۱	۲۰۱۹	چالشهای شهری اروپا: راهکار محلی	مسائل زیست محیطی، اقتصاد و اجتماعی مهمترین رویکردهای تهیه برنامه های توسعه شهری است.
برنامه زیست محیطی	۲۰۱۷	یکپارچگی در مدیریت و برنامه ریزی	ارائه راهبرد مشارکتی منسجم و توسعه

¹ European Research Area

سازمان ملل ^۱	شهری: اصول و راهبردهایی برای شهرها در قرن ۲۱	محور توسط تصمیم‌سازان، مدیران ارشد و سیاست‌مداران شهری
سوفسکا	۲۰۱۷	شناختن توسعه‌پذیری در یک شهر از طریق راه‌حل‌های هوشمند و برنامه‌ریزی شهری برای توسعه آینده زندگی قابل سکونت شهر اسکوپیه
سامپر ^۲	۲۰۱۷	آیا ظرفیت نهادی برای توسعه یکپارچه منطقه‌ای وجود دارد؟ کاربرد رویکردهای حکمرانی جدید در کرواسی
ایوانز و همکاران ^۳	۲۰۱۵	حکمرانی شهرهای پایدار
توسلیان و حضرتی	۱۳۹۸	تحلیل نقش کنشگران تاثیرگذار بر تولید فضای رانته با مدل مکتور
رفعیان و همکاران	۱۳۹۷	تحلیلی بر مناسبات قدرت در فرایند برنامه‌ریزی طرح‌های توسعه شهری
کلانتری خلیل آباد و همکاران	۱۳۹۵	نهادهای محلی و ظرفیت آنها در توسعه پایدار شهری
اوسگوی و هودسنی	۱۳۹۴	مدیریت تعارض کنشگران در فرایند تهیه و اجرای برنامه‌های توسعه شهری

مأخذ: نگارندگان

روش‌شناسی پژوهش

در این تحقیق، تحلیل داده‌ها مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات با توجه به ماهیت موضوع تحقیق، به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. در روش مطالعات میدانی، پرسشنامه به عنوان مهمترین ابزار گردآوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفته است. جامعه آماری شامل ساکنین منطقه ۳ شهر زنجان است. با توجه به تخصصی بودن موضوع و پیچیدگی تکنیک‌های تحلیل و پرسشنامه، از جامعه متخصصین در قالب پنل دلفی

¹ united nations environment programme

² sumper

³ al et Evans

بهر گرفته شده است. لذا با استفاده از روش نمونه گیری گلوله برفی، ۳۰ نفر از متخصصین برنامه ریزی شهری (عمدتا اساتید دانشگاه و دانشجویان دکتری و مدیران اجرایی شهر) به عنوان نمونه آماری انتخاب گردید. شاخص های تحقیق نیز مبتنی بر مولفه های موثر بر فرآیند تهیه طرح های توسعه شهری در قالب ۴ مولفه اصلی است (به انتخاب جامعه آماری متخصصین در چهار مرحله دلفی) است. روایی پرسشنامه توسط ۱۰ متخصص برنامه ریزی شهری تایید شد. پایایی نیز طبق فرمول آلفای کرونباخ برابر ۰/۸۲۵ برآورد شد، که قابل قبول است.

جدول ۲- ابعاد و شاخص های تبیین کننده نقش کنشگران در طرح های توسعه شهری

شاخص ها	ابعاد	
توسعه گردشگری؛ تنظیم بیلان هزینه و درآمد شهر؛ توسعه اقتصادی براساس ظرفیت های محله ای؛ بهینه سازی فضای کسب و کار؛ بهسازی عملکردی خدمات شهری؛	اقتصادی	عملکرد طرح های توسعه شهری
تقویت امنیت؛ کاهش جرائم و ناهنجاری ها؛ توسعه عدالت فضایی؛ تقویت سرمایه اجتماعی؛ آموزش؛ بهداشت و درمان	اجتماعی	
ضریب هم پیوندی؛ کیفیت مسکن، سیمای کالبدی شهر، ریزدانی ساختمان، سرانه خدمات شهری، کیفیت شبکه معابر؛ الگوی توسعه شهری مطلوب	کالبدی	
آلودگی، بهداشت محیطی، سیستم دفع فاضلاب؛ کیفیت مدیریت زباله؛ کیفیت منابع طبیعی	زیست محیطی	
شهروندان؛ نهادهای محلی (سمن ها، دفاتر تسهیلاتی، سرای محله و...); بخش خصوصی (شرکت های ساختمانی، تعاونی مسکن و زمین، موسسات املاک)؛ اداره راه و شهرسازی؛ شهرداری؛ شرکت های مهندسی مشاور	کنشگران شهری	

مأخذ: توسلیان و حضرتی، ۱۳۹۸؛ حبیبی و مقصودی، ۱۳۹۸؛ داداش پور و حاجی وندی، ۱۳۹۷؛

صفری و همکاران، ۱۳۹۹؛ Miller, 2018؛ Hegedus, 2018؛

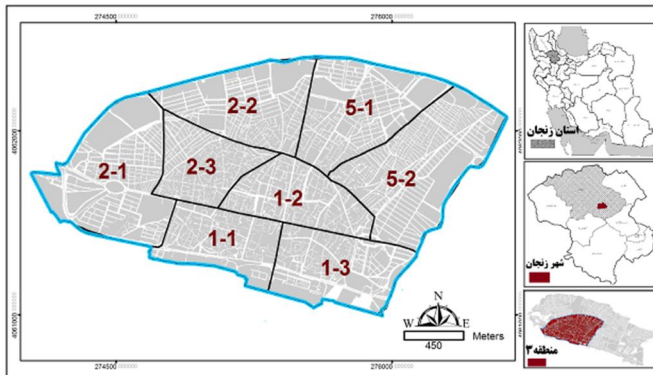
برای تحلیل داده ها از آزمون تحلیل عاملی، مدل معادلات ساختاری و مدل چندموضوع-چندبازیگر با کمک نرم افزارهای SPSS، SmartPLS^۳ و Mactor استفاده شده است. ابتدا با تحلیل عاملی میزان اشتراکات واریانس مشترک متغیر با سایر متغیرها بررسی شد و متغیرهای کم اهمیت حذف گردید. سپس روابط علی بین مولفه های تحقیق با استفاده از مدل معادلات ساختاری سنجیده شد. تا میزان ارتباط کنشگران با شاخص های موثر بر تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری تایید گردد. بعد از مشخص شدن روابط علی کنشگران و شاخص ها، با استفاده از مدل چندموضوع-چندبازیگر، نقش و کیفیت تاثیر کنشگران در عملکرد مطلوب طرح های توسعه شهری بررسی و تحلیل گردید.

محدوده مورد مطالعه

شهر زنجان در شمالغرب کشور و مرکز استان زنجان قرار دارد. منطقه ۳ شهر زنجان به عنوان محدوده مورد مطالعه، در بخش جنوبی شهر قرار دارد. این محدوده با جمعیت ۱۴۸۱۹۲

نفر (۳۴,۴ درصد جمعیت شهر) و با مساحت ۱۹۷۴ هکتار، تقریباً ۳۲ درصد از کل مساحت شهر را شامل می‌شود (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵).

نقشه ۱- موقعیت منطقه ۳ در شهر زنجان و کشور (مأخذ: نگارندگان)

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

بعد از استخراج واریانس مشترک و اعمال چرخش واریانس، شاخص‌هایی که مقادیر عددی آنها بیشتر از ۰,۵ باشد. در چرخه آزمون حفظ شده و مابقی به علت اهمیت پایین تر از چرخه تحلیل تحقیق خارج می‌شوند. لذا ۱۹ شاخص بار عاملی بالای ۰/۵ دارند؛ در نتیجه، درجه اهمیت مطلوب و موثری در زمینه تبیین اثرات طرح‌های توسعه شهری دارند. و این شاخص‌ها را می‌توان در تبیین نقش کنشگران در تهیه و اجرای طرح‌های شهری بکار گرفت. بدین ترتیب، در بُعد کالبدی شاخص «الگوی توسعه شهری مطلوب» با بارعاملی ۰/۸۲۴ بیشترین ارتباط و همبستگی را با تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری داشته است. در مقابل شاخص «ریزدانگی ساختمان» با بارعاملی ۰/۵۸ کمترین تاثیر را دارد. در بُعد زیست محیطی شاخص «آلودگی» با بارعاملی ۰/۸۳۳ بیشترین ارتباط را با تهیه طرح‌های شهری داشته است. در مقابل شاخص «کیفیت منابع طبیعی» دارای بارعاملی کمتر از ۰/۵ بود و از چرخه تحلیل خارج گردید. در بُعد اقتصادی شاخص «توسعه گردشگری» با بارعاملی ۰/۸۳۷ بیشترین ارتباط را با تهیه طرح‌های شهری داشته است. و شاخص «تنظیم بیلان هزینه و درآمد» دارای بارعاملی کمتر از ۰,۵ بودند و از چرخه تحلیل خارج می‌شوند. در بُعد اجتماعی شاخص «تقویت امنیتی» با بارعاملی ۰/۸۲۹ بیشترین ارتباط را با تهیه طرح‌های شهری داشته است. و شاخص‌های «بهداشت و درمان؛ و آموزش» دارای بارعاملی کمتر از ۰/۵ بودند و از چرخه تحلیل خارج می‌شوند.

جدول ۳- رتبه بندی شاخص‌های موثر بر تهیه طرح‌های شهری با تحلیل عاملی

عامل	متغیرها	ضرایب	عامل	متغیرها	ضرایب
کالبدی	توسعه گردشگری	۸۳۷/۰	اقتصادی	ضریب هم پیوندی	۷۵۸/۰
	تنظیم بیلان هزینه و درآمد	۴۲۴/۰		کیفیت مسکن	۸۱۹/۰
	توسعه اقتصادی براساس	۷۷۸/۰		سیمای کالبدی شهر	۵۷۹/۰
	بهینه سازی فضای کسب و کار	۷۳/۰		ریزدانگی ساختمان	۵۸/۰
	بهسازی عملکردی خدمات	۷۱۸/۰		سرانه خدمات شهری	۶۱۱/۰
	تقویت امنیت	۸۲۹/۰		کیفیت شبکه معابر	۶۷/۰
زیست محیطی	کاهش جرائم و ناهنجاری‌ها	۷۵۶/۰	اجتماعی	الگوی توسعه شهری مطلوب	۸۲۴/۰
	توسعه عدالت فضایی	۷۶۶/۰		آلودگی	۸۳۳/۰
	تقویت سرمایه اجتماعی	۶۵۶/۰		بهداشت محیطی	۷۵۴/۰
	بهداشت و درمان	۳۵۴/۰		سیستم دفع فاضلاب	۷۴۷/۰
	آموزش	۳۴۲/۰		کیفیت مدیریت زباله	۷۶۱/۰
					کیفیت منابع طبیعی

منبع: یافته‌های تحقیق

در مرحله بعد برای برآورد اعتبار متمایز(واگرا)^۱ معیارها، از روش ماتریس با نرم افزار SmartPLS استفاده شد. این معیار مشخص می‌کند که ضریب همبستگی متغیرهای پنهان(ابعاد چهار گانه) با متغیر مستقل(کنشگران) قابل تعریف برای مدل تحلیل معادلات ساختاری است یا نه. همانگونه که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، براساس نتایج ماتریس کنشگران، مقادیر جذر AVE، برای تمامی متغیرهای پنهان (ابعاد) که در خانه‌های موجود در قطر اصلی ماتریس قرار دارند، از مقدار همبستگی میان آنها که در خانه‌های زیرین و راست قطر اصلی قرار گرفته‌اند، بیشتر می‌باشد؛ بنابراین می‌توان اذعان نمود که متغیرهای مکنون در مدل حاضر، تعامل بیشتری با مشاهده پذیرهای خود دارند. به عبارتی، روابط علی بین شاخص‌ها و اعتبار واگرایی مدل در حد مناسبی بوده و مورد تائید می‌باشد.

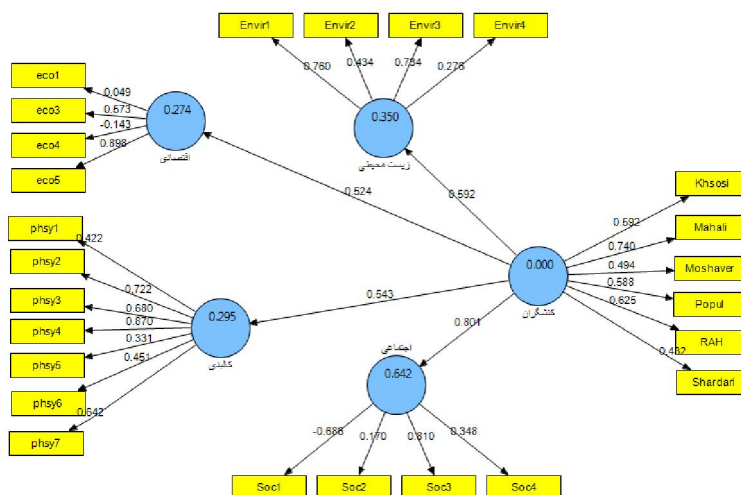
^۱ discriminant validity

جدول ۴- ماتریس سنجش روایی اعتبار متمایز (واگرا)

کنشگران	کالبدی	زیست محیطی	اقتصادی	اجتماعی	
۰	۰	۰	۰	۱	اجتماعی
۰	۰	۰	۱	۳۷۳/۰	اقتصادی
۰	۰	۱	۲۹۱/۰	۶۰۴/۰	زیست محیطی
۰	۱	۶۲۸/۰	۳۷۲/۰	۴۰۴/۰	کالبدی
۱	۵۴۳/۰	۵۹۲/۰	۵۲۴/۰	۸۰۱/۰	کنشگران

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج تحلیل مدل معادلات ساختاری نشان می‌دهد که تمامی روابط معنی‌دار هستند. در این رابطه، بیشترین تأثیر کنشگران مربوط به سازه اجتماعی با ضریب تأثیر ۰/۸۰۱ و سطح معنی داری ۰/۰۰۰ و سازه زیست‌محیطی با ضریب ۰/۵۹۲ و سطح معنی داری ۰/۰۰۰ است. در نتیجه، کنشگران تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری از طریق مولفه‌های اجتماعی مانند امنیت، کاهش جرائم و توسعه عدالت فضایی و تقویت سرمایه اجتماعی توانسته‌اند به اجرای بهتر طرح‌های توسعه شهری کمک کنند. لذا برای دستیابی به یک مکانسیم منسجم در تهیه و اجرای طرح‌های شهری، نیازمند تقویت زیرساخت‌های اجتماعی از قبیل تبیین نقش مردم در جامعه، و نقش دولت در سرمایه‌گذاری زیربنایی و نحوه پایبندی دولت و مردم به قوانین هستیم. در نهایت میزان ضریب واریانس ۰/۹۹۹ است. این عامل نشان می‌دهد که مدل مذکور به‌خوبی روابط علی بین سازه‌های متغیر و پنهان را نشان داده است (شکل ۳).

شکل ۳- مدل معادلات ساختاری روابط علی بین متغیرها و کنشگران با نرم افزار smart PLS

منبع: یافته های تحقیق

با مشخص شدن چگونگی و سطح تاثیرگذاری کنشگران بر تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری و روابط علی بین متغیرها و کنشگران، در گام بعدی بمنظور مشخص کردن سهم هر یک از کنشگران در تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری براساس مولفه های تعریف شده، از مدل چند موضوع -چندبازیگر در قالب نرم افزار مکتور استفاده شده است. این مدل بیان می کند که کدام یک از بازیگران در قالب برنامه ریزی ساختاریافته و یا فاقد طرح در روند شکل دهی فضای کنونی براساس پیشران های اصلی، تاثیر بیشتری دارند. هدف این مدل ها دستیابی به درک بهتر از این موقعیت ها و چگونگی تکامل آنها از طریق محاسبه و ملاحظه کردن نفع و اهداف ذینفعان مختلف و روابط بین آنها است. در این رابطه ماتریس جدول ۵ میزان اهمیت هر یک از ابعاد چهارگانه براساس نقش کنشگران در تقویت یا تضعیف آن توسط پائل دلفی مشخص شده است.

جدول ۵- ماتریس بازیگران-اهداف براساس وزن دهی تحلیل دلفی

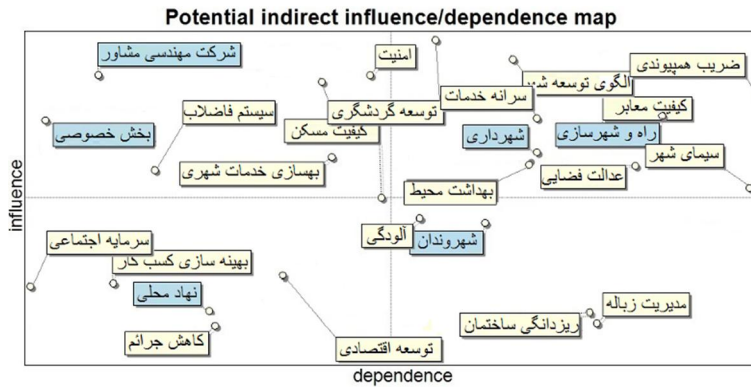
Li	شهروندان	نهادهای محلی	شرکت های مهندسی مشاور	راه و شهرسازی	بخش خصوصی	شهرداری	کنشگر
							شاخص
۱۷	۳	۱	۴	۴	۴	۲	توسعه گردشگری
۱۶	۳	۱	۳	۴	۳	۳	توسعه اقتصادی براساس ظرفیت های محله ای
۱۶	۳	۱	۴	۴	۳	۳	بهینه سازی فضای کسب و کار
۱۷	۳	۲	۴	۴	۳	۳	بهسازی عملکردی خدمات شهری؛
۱۲	۱	۱	۳	۳	۳	۱	تقویت امنیت
۲۲	۳	۴	۴	۴	۳	۴	کاهش جرائم و ناهنجاری ها
۲۰	۳	۳	۴	۴	۳	۳	توسعه عدالت فضایی
۱۶	۳	۱	۳	۳	۳	۲	تقویت سرمایه اجتماعی
۱۴	۱	۱	۲	۳	۳	۴	ضریب هم پیوندی
۱۶	۳	۱	۳	۳	۳	۳	کیفیت مسکن
۱۳	۲	۲	۲	۲	۲	۳	سیمای کالبدی شهر
۱۴	۲	۱	۳	۳	۲	۳	ریزدانگی ساختمان
۱۶	۱	۲	۳	۱	۳	۴	سرانه خدمات شهری
۱۸	۲	۳	۳	۴	۳	۳	کیفیت شبکه معابر
۱۹	۱	۳	۳	۴	۳	۴	الگوی توسعه شهری مطلوب

۱۸	۲	۳	۴	۴	۲	۳	آلودگی
۱۵	۱	۲	۲	۳	۳	۴	بهداشت محیطی
۱۷	۱	۳	۲	۴	۳	۴	سیستم دفع فاضلاب
۸	۴	۱	۱	۱	۱	۴	کیفیت مدیریت زباله
	۴۲	۳۶	۵۴	۵۹	۵۳	۶۰	Di

مأخذ: یافته های تحقیق

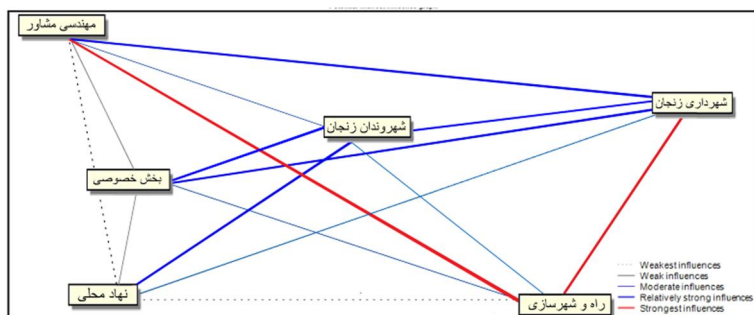
تحلیل مولفه های اصلی و کنشگران در نرم افزار مکتور نشان می دهد که تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری با محوریت برنامه ریزی متمرکز و دولتی در ساماندهی منطقه ۳ شهر زنجان، با همکاری کنشگران و عوامل مختلف تهیه می گردد. اما این روند ساختار مشارکت از پایین نداشته بیشتر در ادارات دولتی متمرکز است. طبق ماتریس بازیگران، موقعیت کنشگران و پیشران‌ها به چهار بخش تقسیم می گردد. در بخش یک، بازیگران و شاخص های دوجانبه قرار دارد. در نتیجه «شهرداری و ادراه راه و شهرسازی» و علاوه بر آن پیشران‌های «توسعه عدالت فضایی؛ ضریب هم پیوندی؛ سیمای کالبدی شهر؛ سرانه خدمات شهری؛ کیفیت شبکه معابر؛ الگوی توسعه شهری مطلوب؛ و بهداشت محیطی» به عنوان، مولفه هایی با تاثیر دوجانبه در تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری هستند و برای کنترل تحولات کالبدی-فضایی مطلوب شهر زنجان در منطقه ۳، باید مورد توجه جدی قرار گیرد. همچنین، باید بین شهرداری، راه و شهرسازی و شهروندان، یک تعادل کارکردی برقرار شود، و همه نیروها از سیستم برنامه ریزی فضایی و پروژه ها و برنامه های شهری به یک اندازه برخوردار شوند. علاوه براین، بخش دوم ماتریس نیز به بازیگران-موضوع «غالب» اختصاص دارد. این بازیگران و شاخص ها نقش بسیار کلیدی در تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری دارند. و باید در برنامه ریزی های کالبدی و اقتصادی-اجتماعی شهر، شاخص های این بخش از ماتریس مورد بازنگری جدی قرار گیرد. در این رابطه، بازیگران این بخش ماتریس شامل «شهرکت های مهندسی مشاور و بخش خصوصی» و پیشران‌ها نیز شامل «توسعه گردشگری؛ بهسازی عملکردی خدمات شهری؛ تقویت امنیت؛ کیفیت مسکن؛ و سیستم دفع فاضلاب» می باشد. بخش سوم نیز شامل بازیگران مستقل مانند «نهادهای محلی» و پیشران‌های «توسعه اقتصادی براساس ظرفیت های محله ای؛ بهینه سازی فضای کسب و کار؛ کاهش جرائم و ناهنجاری ها؛ و تقویت سرمایه اجتماعی» است. در بخش چهارم بازیگران مغلوب قرار دارد. که در این تحقیق، شامل شهروندان» هستند. با توجه به اینکه در فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری، شهروندان نقشی نداشته و فقط مجری ضوابط و مقررات تعیین شده توسط دستگاه‌های متولی هستند. در نتیجه در ماتریس بازیگران به عنوان

گروه وابسته تشخیص داده شده اند. همچنین، شاخص های «ریزدانگی ساختمان؛ آلودگی؛ کیفیت مدیریت زباله» در بخش مغلوب قرار دارند.

شکل ۴- نقشه روابط بین بازیگران و اهداف منبع: یافته های تحقیق

در نهایت آخرین خروجی مدل نشان می دهد که برنامه ریزی متمرکز، بی توجهی به نهادهای محلی، ناآگاهی شرکت های مهندسی مشاور به مشکلات و نارسائی های اجتماعی- اقتصادی شهر منجر به تهیه طرح های توسعه نامطلوب با قابلیت اجرایی کم می گردد. لذا فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری در منطقه ۳ شهر زنجان باید با تجدید ساختار و اصلاح ضوابط شهرسازی در راستای برآوردن نیازهای واقعی شهروندان حرکت نماید. همانطور که شکل ۵ نشان می دهد، نقش شهرداری در این زمینه بسیار پر رنگ است و رابطه مستقیم و بسیار قوی با اداره راه و شهرسازی و شرکت های مهندسی مشاور (تهیه کننده طرح ها) دارد. در مقابل ارتباط با نهادهای محلی و شهروندان چندان قابل قبول نیست. این در حالی است که شهروندان و نیازهای آن باید در مرکز ارتباطات فضایی کنشگران باشد. و اداره راه و شهرسازی به عنوان متولی طرح ها و شهرداری به عنوان متولی اجرای طرح ها، با شهروندان ارتباط متقابل و قوی داشته باشند. بخش خصوصی نیز به عنوان بازوی دیگر اجرای طرح های توسعه شهری، نقش حاشیه ای داشته و ارتباط چندانی با نهادهای متولی تهیه و اجرای طرح ها نداشته و عمدتاً دارای نقش بینابین و متوسط هستند. همانطور که در شکل ۵ دیده می شود، مثلث روابط بین شهرداری-راه و شهرسازی-شرکت های مهندسی مشاور، موید این مطلب است.

شکل ۵- همگرایی کنشگران فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری

منبع: یافته های تحقیق، ۱۴۰۲

بحث و نتیجه گیری

تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری، نیازمند رویکرد مشارکتی با حضور تمامی ذی نفعان و مجریان پروژه های شهری است. در این میان، به علت ساختار بخشی نگر برنامه ریزی کالبدی-فضایی کشور، برخی نهادها از جمله بخش دولتی و سپس بخش خصوصی، نقش فعال و متمرکزی دارند. در حالی که برخی کنشگران از جمله نهادهای محلی نقش ضعیف و روبنایی دارد، که نتیجه آن ایجاد شکاف عملکردی و تصمیم سازی بین دولت و مردم شده است. از اینرو، متعاقب چنین رویه ای، بواسطه ضعف عملکردی نهادهای محلی و عدم مشارکت شهروندان، نیازهای واقعی مردم شناسایی و پیش بینی نمی گردد. در این میان، طبق مطالعات ایوانز و همکاران (۲۰۱۵) فقدان نهادهای محلی یا پایین بودن سطح مشارکت آنها منجر به شکست برنامه های توسعه فضایی پایدار شهرها می گردد. در حالی که مطابق یافته های کلانتری خلیل آباد و همکاران (۱۳۹۵) نهادهای محلی باید بواسطه اعتمادسازی و تقویت مشارکت مردم، نیازهای آنها را مرتفع نمایند. با اینحال، اجرای نامناسب طرح های توسعه و بی توجهی به نقش و تاثیر کنشگران شهری بویژه شهروندان و نهادهای محلی، در تهیه و اجرای طرح ها، موجب نابسامانی و آشفتگی در بافت کالبدی به لحاظ ساختاری و کارکردی می شود. این در حالی است که، طبق تحقیقات برنامه زیست محیطی سازمان ملل (۲۰۱۷) ارائه راهبرد مشارکتی منسجم و توسعه محور توسط کنشگران، مهمترین رویکرد برنامه ریزی توسعه شهری است. بدین ترتیب، یکی از راه های تهیه و اجرای موفقیت آمیز طرح های توسعه شهر، دخالت دادن تمامی کنشگران شهری در فرآیند تهیه و اجرای طرح است. در این رابطه، با وجود پیشگامی شهر زنجان در تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری، منطقه ۳ شهر زنجان به عنوان بافت قدیمی و کهن شهر، در زمینه اجرای موفق و مطلوب طرح های توسعه با مشکلات متعددی روبرو است. از طرفی دیگر، بواسطه برنامه ریزی متمرکز و کشمکش بین بخش دولتی و خصوصی جهت دستیابی به حداکثر سودآوری، همچنین برنامه ریزی ناکارآمد و اجرای ناقص و

منفعت طلبانه طرح ها منجر به تغییر ساختار کالبدی و هویتی شهرها فارغ از نیازهای امروزی و آینده شهروندان می گردد. در این رابطه، بخش دیگری یافته های تحقیق نشان داد که عوامل اجتماعی بواسطه تقویت امنیت شهر، کاهش جرائم و توسعه عدالت فضایی و تقویت سرمایه اجتماعی توانسته اند به اجرای بهتر طرح های توسعه شهری نیازمند توانمندسازی جامعه در بُعد اجتماعی هستیم. علاوه براین، بررسی نقش کنشگران در تهیه و اجرای طرح ها نیز نشان داد که اداره راه و شهرسازی به عنوان متولی تهیه طرح ها و شهرداری به عنوان متولی اجرای طرح ها بیشترین نقش را در طرح های توسعه شهری دارند. و شهروندان به عنوان کاربران و ذی نفعان اصلی طرح ها، نقش مغلوب و وابسته در تهیه و اجرای طرح ها دارند. این در حالی است که مثلث روابط بین شهرداری-راه و شهرسازی-شرکت های مهندسی مشاور از طریق شاخص های توسعه عدالت فضایی؛ ضریب هم پیوندی؛ سیمای کالبدی شهر؛ سرانه خدمات شهری؛ کیفیت شبکه معابر؛ الگوی توسعه شهری مطلوب؛ و بهداشت محیطی توانسته اند. نقش غالب در طرح های توسعه شهری ایفا کنند. این در حالی است که شهروندان و نیازهای آن باید در مرکز ارتباطات فضایی کنشگران باشد.

با توجه به موارد مطرح شده، بمنظور بهبود فرآیند تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری با همکاری یکپارچه و منسجم کنشگران شهری در منطقه ۳ شهر زنجان، رعایت موارد زیر ضروری به نظر می رسد:

- واگذاری مسئولیت تهیه و اجرای طرح های توسعه شهری به بخش خصوصی با نظارت نهادهای محلی و ارائه گزارش روند کار توسط نهادهای محلی به دولت.
- ایجاد شورای هماهنگی بین مجموعه دستگاه های متولی خدمات شهری، زیربنایی و روبنایی با مشارکت مردم و شورایاری محلی
- شناسایی نقش و جایگاه کنشگران در طرح های توسعه شهری و تحلیل منافع هر یک
- تمرکز زدایی از مسئولیت ها بین سازمان ها و دستگاه های متولی شهر با واگذاری بخشی از برنامه ها در مرحله تدوین و اجرا به نهادها عمومی
- ارائه راهبرد مشارکتی منسجم و توسعه محور توسط تصمیم سازان، مدیران ارشد شهری و سیاست مدران شهری با مشارکت شهروندان و نهادهای محلی

منابع و مآخذ:

۱. استعلاجی، ع.، (۱۳۹۱)، بررسی الگوی مدیریت روستایی در ایران با تاکید بر مدیریت محلی و دهیاری‌ها. جغرافیا. ۱۰(۳۲)، ۲۵۸-۲۳۲.
۲. امان‌پور، س.، صفایی‌پور، م.، ملکی، س.، علیزاده، ه.، (۱۳۹۸). تبیین چالش‌های ساختاری در طرح‌ریزی راهبردی توسعه شهری کلان‌شهر اصفهان، مجله آمایش سرزمین، ۱۱(۱)، ۲۹-۵۶.
۳. ایرانمنش، م.، مختاری، ب.، (۱۳۹۴) اکباتانی‌ها به دنبال حق به شهر: نگاهی به کنشگری شهری نوزاده در شهرک اکباتان. هفت شهر، ۴(شماره ۴۹ و ۵۰)، ۲۳۹-۲۴۷.
۴. پالپانیان، ع.، (۱۳۹۹) مجموعه نکات و پرسش چهارگزینه طبقه بندی شده، انتشارات گلشهر، تهران.
۵. توسلیان، ر.، حضرتی، م.، (۱۳۹۸)، تحلیل نقش کنشگران شهری در ارتقاء کیفیت فضای شهری (نمونه موردی: بافت فرسوده شهر زنجان)، اولین همایش ملی کیفیت در فضاهای معماری و شهری، زنجان، دانشگاه زنجان
۶. حبیبی، ک.، پوراحمد، ا.، مشکینی، ا.، (۱۳۹۹) بهسازی و نوسازی بافت های کهن شهری انتشارات دانشگاه کردستان.
۷. حبیبی، م.، مقصودی، م.، (۱۳۹۵) مرمت شهری: تعاریف، نظریه ها، تجارب، منشورها و قطع نامه های جهانی، روش ها و اقدامات شهری، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۸. دانشپور، ز.، (۱۳۸۷). برنامه ریزی راهبردی و برنامه ریزی اختیار راهبردی: ویژگی ها، تفاوت ها و پیش شرط ها، نشریه مدیریت شهری، ۴(۱۴)، ۱۴.
۹. رضایی، ن.، ماجدی، ح.، زرآبادی، ز.، ذبیحی، ح.، (۱۳۹۷). تبیین نقش عوامل مؤثر بر تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه شهری (موردی: شهر شیراز). فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی شهری، ۹(۳۴)، ۴۷-۵۸.
۱۰. رفیعیان، م.، تقوایی، ع.، شاه محمدیان، ه.، (۱۳۹۷). تحلیلی بر مناسبات قدرت در فرایند برنامه‌ریزی طرح‌های توسعه شهری (محور ۱۷ شهریور). فصلنامه جغرافیا و توسعه، ۱۶(۵۲)، ۹۷-۱۱۶.
۱۱. رهنما، م.ر.، (۱۳۹۷)، پژوهشی پیرامون طرح‌های تفصیلی شهری با تاکید بر کاربری‌های آموزشی و بهداشتی، درمانی، مشهد، جهاد دانشگاهی
۱۲. داداش‌پور، ه.، و حاجی‌وندی، ن.، (۱۳۹۷). ارزیابی میزان تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه و عمران ناحیه‌ای در ایران (موردی: طرح توسعه و عمران ناحیه‌ای ساوه). آمایش محیط، ۱۱(۴۱)، ۷۱-۹۲.

۱۳. شریف زادگان، م.، ندایی طوسی، س.، (۱۳۹۳). سنجش قابلیت به کارگیری رهیافت نظری "برنامه ریزی پویا مختلط" در سیستم برنامه ریزی توسعه شهری ایران. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۱۹(۲)، ۳۹-۵۴.
۱۴. صفری، ف.، و حسین زاده دلیر، ک.، و پورمحمدی، م.، (۱۳۹۹). امکان سنجی تهیه طرح های سیال شهری در برنامه ریزی کلان شهرها (موردی: کلان شهر تبریز). آمایش محیط، ۱۳(۴۹)، ۸۵-۱۰۸.
۱۵. عزیز، م.، و ابویی اردکان، م.، نوری، ن.، (۱۳۹۱) بررسی نقش کنشگران و ابزارهای مدیریت شهری در یکپارچگی مدیریت کلانشهر تهران. مجله هویت شهر، ۶(۱۰)، صص ۵-۱۶.
۱۶. کلانتری، ع.، (۱۳۹۳)، طرح های توسعه شهری در دست انداز سوء مدیریت ها گفتگو با جلیل اللهیان رئیس نهاد تهیه کننده طرح جامع تهران نشریه شهر و ساختمان، سال ۴ شماره.
۱۷. کلانتری خلیل آباد، ح.، پوراحمد، ا.، قاسمی، ا.، موسوی، ر.، (۱۳۹۵). نهادهای محلی و ظرفیت آنها در توسعه گردشگری پایدار شهری، نشریه میراث و گردشگری، ۱(۱)، ۲۱-۱.
۱۸. کوزه گر کالجی، ل.، و جوکار، س.، (۱۴۰۲). بررسی دلایل عدم رعایت ضوابط و مقررات طرح های مصوب از سوی شهرداری ها با استفاده از نرم افزار MAXQDA (نمونه موردی: کلانشهر اهواز). آمایش محیط، ۱۶(۶۱)، ۱۵۵-۱۷۴.
۱۹. محمدی دوست، س.، (۱۳۹۱) شراکت عمومی-خصوصی راهبردی جدید در احیاء و بازآفرینی بافت های فرسوده، مجله هفت شهر، ۳(۴۱-۴۲)، صص ۷۱-۵۸.
۲۰. مرکز آمار ایران (۱۳۹۵)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان زنجان، مرکز آمار، تهران.
۲۱. مشهدیزاده دهقانی، ن.، (۱۳۹۵)، تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران
۲۲. مهدیزاده، ج.، (۱۳۹۳) برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری، انتشارات معاونت شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی
۲۳. هیلیر، ج.، (۱۳۹۹). سایه های قدرت حکایت دوراندیشی در برنامه ریزی کاربری اراضی، ترجمه کمال پولادی، جامعه مهندسان مشاور ایران، چاپ دوم
۲۴. یاری قلی، و.، (۱۳۹۷) تبیین الگوی توسعه شهری زیست پذیر مطالعه موردی شهر زنجان، رساله دکتری، استاد راهنما محسن احدنژاد، دانشگاه زنجان، دانشکده علوم انسانی

25. Bernstein ,R. J. (2018). The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/ Postmodernity. Cambridge, Mass.: MIT Press
26. Castells ,Manuel (2009), Communication Power, Communication, 32(1(
27. Ewald ,F. (2012). ‘A power without an exterior’, in T. Armstrong (Ed.) Michel Foucault, Philosopher; New York: Routledge.
28. Gunder, M & ,Hillier, J .(۲۰۰۷) .Problematizing responsibility in planning theory and practice :On seeing the middle of the string. Progress in Planning, 68(1), 57-96.
29. Habermas ,J (2017). The Philosophical Discourse of Modernity. Cambridge: Polity press .Translated by Frederick Lawrence
30. Haines, S. (2018). The system thinking approach to strategic planning and management. St.Luis press. New York Washington, D.C
31. Hegedus ,Jozesf, (2018), “Housing Finance In South Eastern Europe”, Metropolitan Research Institute, Budapest.
32. Miller ,J (2019). The Passion of Michel Foucault, New York: Simon and Schuster.
33. Obar ,Jonathan; et al. (2012" .(Advocacy 2.0: An Analysis of How Advocacy Groups in the United States Perceive and Use Social Media as Tools for Facilitating Civic Engagement and Collective Action ."Journal of Information Policy.
34. Rabinow, P. (2018) The Foucault Reader, New York: Pantheon

Analysis of Military, Political, and Economic Equations between Iran and the United States in the Persian Gulf Region

Sajad Alifarja, PhD student in Political Geography, Garmsar Branch, Islamic Azad University, Garmsar, Iran

Heydar Lotfi*, Associate Professor in Political Geography and Tourism, Garmsar Branch, Islamic Azad University, Garmsar, Iran

Majid Vali Shiriatpanahi, Associate Professor in the Department of Geography, Yadegar-e Imam (PBUH) Branch, Islamic Azad University, Shahriar, Iran

Ali Asghar Esmailpour Roshan, Assistant Professor in Political Geography, Yadegar-e Imam (PBUH) Branch, Islamic Azad University, Shahriar, Iran

Abstract

The Persian Gulf region has always been subject to the turbulence of political, economic, and military strategies pursued by regional and extra-regional countries. The aim of this article is to analyze and examine the military, political, and economic equations between Iran and the United States in the Persian Gulf region. The main question of this arti

---

* **Corresponding author:** d.lotfi.garmsar023@gmail.com

cle is that what are the military, political, and economic equations between Iran and the United States in the Persian Gulf region are. A descriptive method was used to gather theoretical and conceptual literature for the research, and a hierarchical analysis method was employed to analyze the data obtained from the questionnaire. Also a survey method was used to test the hypotheses. A preliminary sample was used to examine the reliability of the questionnaire, and with the obtained Cronbach's alpha coefficient of 0.87, the questionnaire's reliability was confirmed. The final questionnaire was then provided to the experts in the field of regional security. Opinions of 25 experts were collected and analyzed using the SPSS statistical software. The results of the article indicate that the geographic location of the region has specific sensitivity for both countries. However, what is important for the United States in this region is the continuity of its consumption role and the enhancement of its cultural and ideological position. Conversely, for Iran, strengthening cultural and ideological influence and reducing dependence on military and industrial consumption have greater significance.

Keywords: Iran, United States, Persian Gulf, cultural influence, consumption role

Innovation and Green Roof Technologies, with an Emphasis on District 1 of Tehran

Shahin Khaledi, Ph.D. Student, Faculty of Art and Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Farah Habib*, Professor, Faculty of Art and Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Hamid Majidi, Professor, Faculty of Art and Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Abstract

Urban vegetation provides valuable ecosystem services to cities and their residents. With the increasing recognition of the multifunctional benefits of these services, improving green space networks tailored to the environmental and climatic characteristics of each city is a global trend. Green roofs have also gained attention as an important element in enhancing vegetation coverage and green spaces. The implementation of green roofs in Tehran can contribute to reducing building energy consumption and mitigating hazards such as air pollution, noise pollution, and heat islands, while enhancing urban biodiversity. In a time when greenhouse gas emissions are on the rise and the impacts of climate change are affecting urban life, the application of green roofs can be a step towards increasing resilience. It is necessary to optimize and integrate green roof components within the framework of green, intelligent, and sustainable building approaches.

Keywords: green roof, green city, smart city, sustainability, district 1 of Tehran

---

* Corresponding author: frh_habib@yahoo.com

***Investigating the Reasons for Non-Compliance with Regulations and Rules of Approved Projects by Municipalities Using MAXQDA Software
(A Case of Ahwaz Metropolitan Area)***

Lotfali Koozehgar Kaleji*, Associate Professor of Geography and Urban Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Sajad Jokar, Ph.D. Student in Geography and Urban Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

According to the description of services Type 12 and the regulations for the approval of development and construction projects, comprehensive and detailed plans are supposed to adhere to certain regulations and rules, formulated and communicated to municipalities under the title of 'Regulations and Rules' during the preparation of the plans. However, in practice, municipalities issue permits and completion certificates that are in violation of these regulations and rules. This research focuses on exploring the reasons for the non-compliance with regulations and rules of approved projects by municipalities. The research is applied in nature and conducted using the Grounded Theory methodology. Due to the need for maximum data, the survey method was employed. Data collection continued until data saturation was reached. The entire content of interviews was analyzed using the qualitative data analysis software MaxQDA version 10, through open, axial, and selective coding. Then, all similar codes were grouped based on conceptual and semantic affinity and reduced to 5 core codes. Finally, based on the core codes, 5 main themes were identified, including conflict of interest, structural shortcomings, weaknesses in monitoring systems, administrative corruption, and legal issues.

Keywords: regulations and rules, comprehensive plan, Grounded Theory, administrative misconduct, Ahwaz metropolitan area

---

* **Corresponding author:** Lkouzehgarkaleji@gmail.com

Examining Social Conflicts Arising from Population Mismanagement in Iranian Metropolises

Fatemeh Dolati, Ph.D. Student in Geography and Planning, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Majid Shams*, Full Professor and Faculty Member, Malayer Branch, Islamic Azad University, Malayer, Iran

Behman Kargar, Assistant Professor, Military Sciences University, Tehran, Iran

Abstract

Population and its various dimensions have always been a concern for policymakers and experts. Natural population growth is the result of birth and death rates, while migration and mobility have a significant impact on the increase or decrease of demographic changes. Marginalization and the establishment of informal settlements, increasing land and housing prices, environmental degradation, indiscriminate use of groundwater, reduction of per capita green space, traffic and air pollution, urban waste generation and improper disposal, soil erosion, and industrial pollution are among the challenges and conflicts that arise from population growth and concentration in the country's metropolises. Based on the research methodology, this study follows a descriptive-analytical approach. According to the theoretical framework, all components were examined at the global and national levels with a focus on Iran, and the necessary information was collected to identify the strengths and weaknesses of the research. The ranking and prioritization model and Lorenz curve algorithm were used for screening and prioritization. First, the collected data were analyzed using Excel software and then transformed into numerical charts using the Lorenz curve. The research findings indicate that simultaneous with population growth and concentration in metropolises, development and progress have not occurred in parallel, and various differences and conflicts have emerged among different social classes and levels due to overcrowding, population movements, and development disparities in cities and metropolises.

Keywords: social conflicts, population, mismanagement, Iranian metropolises

---

* Corresponding author: fazelman36@yahoo.com

Urban morphology knowledge and its usage in studying the urban fabric
(the case study: Historical Qazvin city)

Nasim Iranmanesh, Ph.D Candidate, Department of urban planning, faculty of Architecture and Urban planning, Islamic Azad university, Qazvin, Iran

Mohammad Reza Pour Jafar,* Full Professor, Department of Urban planning, Faculty of urban planning and architecture, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran

Keramatollah Ziari, Full professor, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

Mohammad Reza Khatibi, Assistant professor, Department of urban planning, faculty of Architecture and Urban planning, Islamic Azad university, Qazvin, Iran

Abstract

Background: urban morphology has different functions in various fields such as heritage and tourism. By the aid of this knowledge there will be more accurate study in urban fabrics of cities specially in historical urban fabric of cities. So it will be better to discuss about how to interrupt and improve the historical urban fabric. **Objectives:** surveying urban morphology knowledge and its attitudes which are three schools (British school, Italian school and French school) and integrated one which is ISUF and how to use the urban morphology knowledge for better and more systematic analysis of urban fabric specially in heritage and tourism fields to lead a better decision making to interrupt in urban fabric of cities. **Method:** In this research the Conzenian method have been used. This method is acceptable for most of attitudes of urban morphology. In this method the elements of the form of city are four elements: the natural context, the streets system, the plots system, the buildings system. The historical urban fabric of Qazvin city has been studied by these four elements to find the features of it. **Result:** By surveying the historical urban fabric of Qazvin city according the four elements of city form it was concluded that using this way is very effective to find out the characteristics of city more clearly. **Conclusion:** The paper concluded that in surveying the urban morphology knowledge and choosing British method as the common method among the urban morphology schools can be an effective way for better and more clear identification of the features of urban fabric.

Keywords: Urban morphology knowledge, British school, the elements of urban form, historical Qazvin city

---

* Corresponding author: pourja_m@modares.ac.ir

Urban Development Leveling of the Cities in Bushehr Province Using Numerical Taxonomy Model

Gholamreza Moradi*, Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Salman Farsi University, Kazeroon

Mahsa Dehghanian, Master Student in Regional Planning, Shiraz University, Shiraz, Iran

Abstract

Assessing the level of development of communities has been a concern for regional planners in all countries. The use of quantitative criteria for the classification of settlements leads to understanding the level of inequality between residential areas and provides a measure to reduce and eliminate these inequalities. To address regional imbalances, regions need to be identified and classified based on their level of development in different areas. The aim of this research is to identify disadvantaged areas and plan for reducing intra-regional disparities to achieve balanced development. In this study, 12 indices have been selected within the framework of numerical taxonomy analysis to assess the level of development and classify the counties of Bushehr Province. The research method used in this study is descriptive-analytical. Based on this classification, Bushehr with a development coefficient of 0.01382 is the most developed city, while Jam with a coefficient of 0.724444 is identified as the most disadvantaged city in the province. The results of this research indicate a center-periphery pattern dominating the spatial structure of Bushehr Province.

Keywords: classification, regional development, numerical taxonomy, cities of Bushehr Province

---

* **Corresponding author:** gh.r.moradi@gmail.com

***Identifying Safe Spots Against Earthquakes With A Passive Defense
Approach In The Direction Of Sustainable Social Development
(Case Study: Babol City)***

Seyed Mustafa Hashemi Karoui, Ph.D. Student in Geography and Urban Planning , Noor Branch Azadi Islamic University, Iran.

Sadroddin Motevalli*, Associate Professor of Geography and Urban Planning, Nour Branch, Azadi Islamic University, Iran

Gholamreza Janbaz Ghobadi, Associate Professor of Geography and Urban Planning, Nour Branch, Azadi Islamic University, Iran

Jalal Azimi Amoli, Associate Professor of Geography and Urban Planning, Nour Branch, Azadi Islamic University, Iran

Abstract:

Iran is a land with a relatively high risk of earthquakes. Therefore, locating safe points against earthquakes based on spatial and non-spatial capabilities of a land is inevitable. The current research has been carried out with the aim of planning and locating safe and suitable places against earthquakes in Babol city, so that human and financial losses caused by earthquakes can be reduced as much as possible.

This research is based on the practical purpose and on the basis of descriptive-analytical and field nature, the information of which has been collected using library and field methods and various tools such as data sheets, questionnaires, GPS, etc. and finally analyzed using ARC GIS software.

The results of the research show that the parts of Babol city that have enough open spaces and at the same time are compatible with the uses around them, have a relatively better potential for settling the victims. By combining different layers of effective uses, the final map of optimal spaces for building urban shelters are divided into five categories from very good to very poor. Based on the findings, to determine the safest places, green spaces and parks, barren lands, schools, universities, sports fields have gained the most points for temporary accommodation.

Key words: safe spots, earthquake, passive defense, sustainable social development, Babol city.

---

* **Corresponding author:** sadr_motevalli@iaunour.ac.ir

A Spatial Analysis of Urban Space Desirability: A Case of Ahwaz Metropolitan Areas

Mehdi Gholami, Ph.D. Student in Geography & Urban Planning, Department of Geography, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran

Hamid Saberi*, Assistant Professor, Tourism Research Center, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran

Shirin Toghiani, Assistant Professor, Department of Urban Planning, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran

Abstract

The urban space belongs to the general citizens of each city and other individuals present in the city. Therefore, urban planners should aim to create comfort and security for citizens to improve the urban space through appropriate and proficient management. The purpose of this research was to investigate the desirability of urban space in Ahwaz. The research methodology employed a quantitative approach in a descriptive-analytical manner, and the statistical population consisted of all citizens aged 15 and above in Ahwaz in 2020. Using Cochran's formula, a sample size of 375 was estimated, considering all urban areas of Ahwaz as a cluster. The collected information was analyzed using the SPSS software, employing a one-sample t-test, independent t-test, and one-way analysis of variance. The results indicate that the desirability of urban space in Ahwaz falls below the standard and desirable level, with District 2 being in a more favorable situation among the eight districts of Ahwaz.

Keywords: urban space, public space, desirability, Ahwaz metropolis

---

*Corresponding author: h_saberi@par.iaun.ac

Investigating the Concept of “Praxis” in Reducing the Gap between Theory and Practice: The Need to Develop “Soft / Political” Skills along with “Hard / Technical” Skills based on Modern Urban Planning Education

Farshad Noorian, Associate Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

Mohsen Esmaeili*, Department of Urban Planning, Faculty of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

The increasing gap between theory and practice has emerged as a major challenge in the field of urban planning education over the past two decades. Planning literature has approached this gap from a political perspective, identifying the neglect of political contexts and power relations by technical planners as the main cause. This article aims to address the skill requirements of planning theories, explore new approaches to planning education in leading universities worldwide, and present strategies for developing new skills within the master’s program in Iran. To achieve these objectives, data were collected through library studies, questionnaires, and structured interviews conducted with practitioners and academicians. The collected data were analyzed using the Kruskal-Wallis test. The results demonstrate that acquiring “soft skills” such as negotiation, mediation, facilitation, and conflict management, in addition to “hard skills” or planning techniques, can effectively reduce the theory-practice gap.

Keywords: education, Urban Planning, praxis, power, political context

---

* **Corresponding author:** moesmaeili@ut.ac.ir

The Application of Fuzzy Logic and the Forbidden Search Algorithm (TS) in the Field of Solving the Hub Problem for Locating Day Markets

Gholam Ali Khamar*, Assistant Professor, Department of Geography and Urban Planning, Zabol University, Zabol, Iran

Zahra Seyedy, Master of Geography and Urban Planning, Zabol University, Zabol, Iran

Fateme Vazifejoo, Master of Geography and Urban Planning, Zabol University, Zabol, Iran

Abstract

Choosing suitable points to establish daily neighborhood markets, as service units, is an important task for urban planners in the field of location sciences. It is related to facilitating urban access and controlling urban traffic. The purpose of this research is to locate neighborhood day markets in Zabol, considering proper distribution to enhance accessibility and improve intra-city travel demand. The research method used in this study is descriptive and analytical. Initially, the positive and negative factors influencing location were identified and examined. Then, through data collection, information layer preparation, classification, internal valuation of the layers, and weighting and overlaying of information layers using fuzzy logic in a GIS environment, the lands of Zabol were prioritized for creating neighborhood day markets. Six favorable points for locating day markets were identified. Furthermore, considering the characteristics of each selected point and calculating the accessibility of the forty neighborhoods in Zabol, the forbidden search algorithm was applied to solve the hub location problem. The software provided the best possible answer after 100 iterations, with a final weight of 531, within a time frame of 11 seconds. The algorithm's findings indicate that points 1, 2, 4, and 5 are the most suitable for locating day markets.

Keywords: location, day market, Zabol, fuzzy logic, Tabu Search Algorithm, Hub problem

---

* Corresponding author: ah.khammar@gmail.com

Table of Contents

<i>The Application of Fuzzy Logic and the Forbidden Search Algorithm (TS) in the Field of.....</i>	<i>1</i>
<i>Solving the Hub Problem for Locating Day Markets</i>	
Gholam Ali Khamar, Zahra Seyedy, Fateme Vazifejoo	
<i>Investigating the Concept of “Praxis” in Reducing the Gap between Theory and Practice: The.....</i>	<i>2</i>
<i>Need to Develop “Soft / Political” Skills along with “Hard / Technical” Skills based on Modern Urban Planning Education</i>	
Farshad Noorian, Mohsen Esmaili	
<i>A Spatial Analysis of Urban Space Desirability: A Case of Ahwaz Metropolitan Areas.....</i>	<i>3</i>
Mehdi Gholami, Hamid Saberi, Shirin Toghyani	
<i>Identifying Safe Spots Against Earthquakes With A Passive Defense Approach In.....</i>	<i>4</i>
<i>The Direction Of Sustainable Social Development (Case Study: Babol City)</i>	
Seyed Mustafa Hashemi Karoui, Sadroddin Motevalli, Gholamreza Janbaz Ghobadi, Jalal Azimi Amoli	
<i>Urban Development Leveling of the Cities in Bushehr Province Using Numerical.....</i>	<i>5</i>
<i>Taxonomy Model</i>	
Gholamreza Moradi, Mahsa Dehghanian	
<i>Urban morphology knowledge and its usage in studying the urban fabric.....</i>	<i>6</i>
<i>(the case study: Historical Qazvin city)</i>	
Nasim Iranmanesh, Mohammad Reza Pour Jafar, Keramatollah Ziari, Mohammad Reza Khatibi	
<i>Examining Social Conflicts Arising from Population Mismanagement in Iranian Metropolis.....</i>	<i>7</i>
Fatemeh Dolati, Majid Shams, Behman Kargar	
<i>Investigating the Reasons for Non-Compliance with Regulations and Rules of Approved.....</i>	<i>8</i>
<i>Projects by Municipalities Using MAXQDA Software (A Case of Ahwaz Metropolitan Area)</i>	
Lotfali Koozehgar Kaleji, Sajad Jokar	
<i>Innovation and Green Roof Technologies, with an Emphasis on District 1 of Tehran.....</i>	<i>9</i>
Shahin Khaledi, Farah Habib, Hamid Majidi	
<i>Analysis of Military, Political, and Economic Equations between Iran and the.....</i>	<i>10</i>
<i>United States in the Persian Gulf Region</i>	
Sajad Alifarja, Heydar Lotfi, Majid Vali Shiriatpanahi, Ali Asghar Esmailpour Roshan	

**Abstracts
In
English**

IN THE NAME OF GOD

**Quarterly Journal of
Environmental Based Territorial
Planning**

Vol. 16; No. 62; Autumn 2023
Islamic Azad University †Malayer Branch

- **Managing Editor:** Dr. Majid Shams
- **Editor- in- Chief:** Dr. Bizhan Rahmani
- **Executive Director:** Faezeh Khoramian
-
- **Editorial Panel:**
  1. Dr. Asqar Nazaryan †Full Professor of Geography Dpt. †Tarbyat Moallem University †Tehran
  2. Dr. Simin Tavallee †Full Professor of Geography Dpt. †Tarbyat Moallem University †Tehran
  3. Dr. Bizhan Rahmani †Associate Professor of Geography †Shahid Beheshty University
  4. Dr. Shahryar Khaledi †Full Professor of Geography †Shahid Beheshty University
  5. Dr. Majid Shams †Full Professor of Geography †Islamic Azad University of Malayer
  6. Dr. Masoud Mahdavy †Full of Geography †Tehran University
  7. Dr. Abbas Malekhoseyni †Associate Professor of Geography †Islamic Azad University of Malayer
  8. Dr. Kianoosh ZakerHaghighi †Associate Professor of urban planning †Islamic Azad University of Hamedan

Address: Amayesh Geography Quarterly Office †Islamic Azad University †
Malayer Branch †Seyfieh Park †Malayer Telefax: (081) 32227836

Homepage: Ebtp.malayeriau.ac.ir **E-mail:** amayesh_azad@yahoo.com